

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

MARDİN ZAİRİ (ŞEYH MUHAMMED ZARRAR) CAMİ

Mehtap ALAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

MARDİN ZAİRİ (ŞEYH MUHAMMED ZARRAR) CAMİ

Mehtap ALAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Mehtap ALAN tarafından hazırlanan ‘‘Mardin Zairi (Şeyh Muhammed Zarrar) Camii’’ başlıklı bu çalışma, 01.12.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nermin Şaman DOĞAN (Başkan)

Prof. Dr. Tülün DEĞİRMENCİ TURAL (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Görür (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren .... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

31/01/2024

[İmza]

[Öğrencinin Adı SOYADI]

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Tülün DEĞİRMENCİ TURAL** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Mehtap ALAN

Kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih MÜDERRİSOĞLU'na...

Babacığım Zeyni ALAN'a...

Anneciğim Gülten ALAN'a...

TEŞEKKÜR

Eğitimim süresince beni teşvik eden, hayatımın her aşamasında arkamda olan, verdikleri emek ve sevgi, maddi ve manevi desteklerden dolayı canım annem Gülten ALAN'a, biricik rahmetli babam Zeyni ALAN'a, kardeşlerime ve canım abim Hilal ALAN'a, biricik kızım Ceren DİCLELİ 'ye ve canım oğlum Onat M. DİCLELİ 'ye çok teşekkür ediyorum.

Tez konumu belirlememde ve kaynak temininde yardımcı olan gerek Lisansüstü eğitim döneminde gerekse tez çalışmamda her türlü desteği sağlayan, ilk tez danışmanım çok kıymetli rahmetli hocam Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih MÜDERRİSOĞLU'na, sonrasında bana yol gösteren, bilgi birikimiyle tezimde ilerlememe ve tamamlamama yardımcı olan ikinci tez danışmanım çok değerli Prof. Dr. Tülün DEĞİRMENCİ TURAL'a kıymetli emeklerinden dolayı çok teşekkür ediyorum.

Yüksek lisans eğitimine başlamama vesile olan, beni teşvik eden, eğitim sürecim boyunca bilgi birikimiyle beni yönlendiren ve tez savunmamda yapıcı eleştirilerinden dolayı çok kıymetli hocam Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN'a çok teşekkür ediyorum.

Tez savunma sürecinde ve sonrasında bilgi birikimiyle desteğini esirgemeyen ve yol gösteren ve yapıcı eleştirileriyle beni teşvik eden değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÖRÜR'e ve Yüksek Lisansa başlamama vesile olan, beni cesaretlendiren ve destekleyen Prof. Dr. Abide DOĞAN'a çok teşekkür ediyorum.

Tez konum olan Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabe ve mezar taşlarının transkripsiyonlarını ve tercümelerini yaparak katkı sağlayan, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından çok kıymetli Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ'e ve Doç. Dr. Evindar Yeşilbaş'a çok teşekkür ederim.

Zairi Camisi'nin plan ve röleve çizimlerini yapan ve benimle paylaşan Mimar Gonca Karaaslan'a, Osmanlı arşiv belgesinin transkripsiyonunu yapan Arşiv Uzmanı Âdem Sağlık'a, Zairi Camisi ile ilgili V. G. M. raporunu bana ileten Ali Kılıcı Bey'e, tez çalışmam süresince değerli katkılarıyla bana destek olan, Müberra Şahin'e, Şafak Alver Kaymak'a, Semra Aydoğdu'ya, Havva Tez Başaran'a, Arş. Gör. Fehime Acat Akgül'e, Firyaz Alp'e, H. Vicdan Ersöz'e, Kütüphaneci Zeynep Kalemcı 'ye Mehtap Yurdakul'a ve tez çalışmam boyunca bana destek olan tüm arkadaşlarıma çok teşekkür ediyorum.

Mehtap ALAN, 2024

ÖZET

ALAN, Mehtap. *Mardin Zairi (Şeyh Muhammed Zarrar) Cami*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2024

Şeyh Muhammed Zarrar Camisi, Mardin'in Artuklu ilçesinde Necmeddin Mahallesi'nin güneyinde, Şeyh Muhammed Zırrar Mezarlığı'nın bulunduğu tepede yer almaktadır. Secaattin ve Mehmet Zerran Vakfı adına kayıtlıdır. Yapı, Osmanlı Arşiv belgelerinde, "Muhammed ed-Dırâr Mescid-i Şerîfi", "Şeyh Mehmed Oki Mescidi", olarak geçmektedir. Zairi Camisi, 14. yüzyılda Artuklu Devrinde, Emîr Şücâ'ed-dîn Râşid tarafından yaptırılmış ve Osmanlı Dönemi'nde H.1326-M.1908 yılında Ali el-Ensari tarafından onartılmıştır. Yapının tarihiyle ve banisiyle ilgili verileri cami içinde yer alan taş vakfiyesinden öğreniyoruz.

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan Mardin, ticaret yollarının kavşağında bulunmasıyla zamanla önem kazanmıştır. Bu sebeple kent İslam döneminden itibaren, birçok seyyah, coğrafyacı ve bilim adamının uğrak noktası haline gelmiştir. Özellikle 11.-13. yüzyıllar arasında Artuklular Mardin'i başkent olarak seçmiş, gerçekleştirilen imar faaliyetleriyle, kent fiziki ve mimari dokusunu kazanmıştır. Mardin'de, Osmanlılar tarafından yürütülen mimari faaliyetlerde, Osmanlı mimarisi tam anlamıyla kendi karakterini gösterememiştir. Bu dönemde inşa edilen dini ve sosyal amaçlı yapılarda da Artukoğullarının mimari geleneği devam etmiştir.

Tez çalışmamızda, Şeyh Muhammed Zarrar Camisi plan, mimari ve süsleme özellikleri bakımından incelenmiştir. Yapıyla ilgili tarihi ve fiziki veriler detaylı bir şekilde aktarılmış; eserde görülen özellikler Mardin'deki Artuklu ve Osmanlı Dönemi yapılarıyla kıyaslanarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Mardin, Zarrar, Artuklu, Osmanlı, Cami, Mescid.

ABSTRACT

ALAN, Mehtap. Mardin Zairi (Sheigh Muhammed Zarrar) Mosque. Master Thesis, Ankara, 2024.

Sheigh Muhammed Zarrar Mosque is located on the hill where Sheigh Muhammed Zırrar cemetery is located, south of Necmeddin District in the Artuklu District of Mardin. It is registered to the Secaattin and Mehmet Zerran Foundation. The building is referred to as "Muhammed ed-Dırâr Masjid-i Şerîfi", "Sheikh Mehmed Oki Masjid" in Ottoman Archive documents. The Zairi Mosque was built by Emir Şüca'ed-din Raşid in the Artuqid Period in the 14th century and was repaired by Ali el-Ensari in the Ottoman Period in H.1326-M.1908. We learn about the history of the building, its period and its founder from the stone foundation found in the mosque.

Mardin, located in the Southeastern Anatolia Region of Turkey, gained importance over time as it was located at the crossroads of trade routes. For this reason, the city has become a frequent destination for many travelers, geographers, and scientists since the Islamic period. Especially 11-13. between the centuries, Artuquids chose Mardin as its capital, and with the reconstruction activities carried out, the city gained its physical and architectural texture. In the architectural activities carried out by the Ottomans in Mardin, Ottoman Architecture could not fully show its own character. The architectural tradition of the Artuquids continued in the religious and social buildings built in this period.

In our thesis, Sheigh Muhammed Zarrar Mosque, has been examined in terms of its plan, architectural and ornamental features. Historical and physical data related to the building were conveyed in detail; The features seen in the work were tried to be evaluated by comparing them with the Artuqid and Ottoman Period buildings in Mardin.

Keywords

Mardin, Zarrar, Artuquid, Ottoman, Mosque, Masjid.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALARIN LİSTESİ	ix
RESİM TABLOSU	x
ÇİZİM TABLOSU	xi
FOTOĞRAF LİSTESİ	xiii
HARİTA LİSTESİ	xviii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: MARDİN'İN TARİHİ	5
1.1. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ MARDİN	5
1.2. OSMANLI DÖNEMİ'NDE MARDİN	10
2. BÖLÜM: MARDİN ZAIRİ CAMİSİ	33
2.1. YAPININ ADI VE YERİ	33
2.2. YAPIM TARİHİ VE BANİSİ	35
2.3. YAPININ KİTABELERİ	41
2.5. OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ZAIRİ CAMİ	66
2.6. YAPININ GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR VE BUGÜNKÜ DURUMU	68
2.6.1. Devir Restitüsyonu (Artuklu Dönemi 14. Yüzyıl- 1908).....	68
2.6.2. Devir Restitüsyonu (1908- 1930).....	75
2.6.3. Devir Restitüsyonu (Cumhuriyet Dönemi/1930-2003).....	80
2.7. YAPININ PLAN ÖZELLİKLERİ	86
2.8. DIŞ TASVİR	89

2.8.1. Kuzey cephe.....	90
2.8.2. Batı cephe.....	92
2.8.3. Doğu cephe	93
2.8.4. Güney cephe.....	96
2.10. MALZEME VE TEKNİK.....	104
2.11. SÜSLEME	105
3. BÖLÜM: DEĞERLENDİRME	110
3.1. MARDİN'DE ARTUKLU CAMİ VE MESCİTLERİNİN ÖZELLİKLERİ	110
3.1.1. Plan Tipi.....	111
3.1.2. Mimari Özellikler.....	123
3.1.3. Malzeme ve Teknik.....	133
3.1.4. Süsleme	134
3.2. ZAIRİ CAMİSİ'NİN İŞLEV AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	143
SONUÇ	158
KAYNAKÇA	164
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU.....	171
EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	173

KISALTMALARIN LİSTESİ

A.g.e. Adı Geçen Eser

A.g.m. Adı Geçen Makale

Bkz. Bakınız

DİA Diyanet Ansiklopedisi

Foto. Fotoğraf

s. Sayfa

ss. Sayfa Sayısı

M.Ö. Millattan önce

ö. Ölüm

TTK Türk Tarih Kurumu

RESİM TABLOSU

Resim 1. La Boullaye Le-Gouz'un çizdiği Mardin gravürü ,1657 (Les Voyages et Observations Du Sieurs) (Bekin, 2011).	23
Resim 2. Dapper'in Mardin Gravürü, 1680 (Bekin, 2011).	24
Resim 3. Karsten Niebuhr 'un çizdiği Mardin gravürü 1766 (Bekin, 2011).	26

ÇİZİM TABLOSU

Çizim 1. Zairi Camisi Zemin Kat Planı (Kocaaslan, 2017)	69
Çizim 2. Zairi Camisi Bodrum Kat Planı (Kocaaslan, 2017)	69
Çizim 3. Zairi Camisi H-H KESİTİ (Kocaaslan, 2017).....	69
Çizim 4. Zairi Camisi D-D KESİTİ (Kocaaslan, 2017).....	70
Çizim 5. Zairi Camisi Güney Cephesi (Kocaaslan, 2017).....	70
Çizim 6. Zairi Camisi Kuzey Cephesi (Kocaaslan, 2017)	71
Çizim 7. Muhammed ed-Dirâr Ziyareti Ebniyesinin haritası, Mardin sancağı mühendisi tarafından tanzim olmuş H.15 Nisan 1313/M.1897 (Atik, 2021, s. 79-80)	72
Çizim 8. Zairi Camisi Zemin Kat Planı (Kocaaslan, 2017)	77
Çizim 9. Zairi Camisi Bodrum Kat Planı (Kocaaslan, 2017)	77
Çizim 10. Zairi Camisi H-H KESİTİ (Kocaaslan, 2017).....	78
Çizim 11. Zairi Camisi D-D KESİTİ (Kocaaslan, 2017).....	78
Çizim 12. Zairi Camisi Batı Cephesi (Kocaaslan, 2017).....	79
Çizim 13. Zairi Camisi Kuzey Cephesi (Kocaaslan, 2017)	79
Çizim 14. Zairi Camisi Planı (Altun, 2011).....	86
Çizim 15. Zairi Camisi Planı (Karaaslan, 2017, VGM).....	87
Çizim 16. Zairi Camisi Bodrum Kat Planı (Karaaslan, 2017, VGM).....	88
Çizim 17. Zairi (Şeyh Muhammed) Zarrar Cami, Kuzey Cephe (Karaaslan, 2017, VGM) 91	
Çizim 18. Zairi (Şeyh Muhammed) Zarrar Cami, Doğu Cephe Kesiti (Karaaslan, 2017, VGM)D-D KESİTİ	93
Çizim 19. Zairi CamisiDoğu Cephesi (Karaaslan, 2017, VGM)	94
Çizim 20. Zairi CamisiPlanı (Karaaslan, 2017, VGM).....	113
Çizim 21. Süleyman Paşa (Molla Hari) C. Planı, (Altun, 2011).....	114
Çizim 22. Halil-ür Rahman C. Planı (Kürkçüoğlu, 1993, s.20).....	114
Çizim 24. İbrahim Bey Mescidi Planı (Sözen, 1971, s. 271).....	116
Çizim 25. Pazar C. Planı, (Kürkçüoğlu, 1993, s.49).....	116

Çizim 26. Mardin Ulu Cami Planı (Altun, 2011)	118
Çizim 27. Reyhaniye Cami Planı (Altun, 2011)	119
Çizim 28. Gaziantep Ömeriye C. Planı (Altun, 2015).....	120
Çizim 29. Gaziantep Tahtani C. Planı (Altun, 2015).....	120
Çizim 30. Urfa Ulu Cami Planı (Kürkçüoğlu, 1993).....	121
Çizim 31. Antakya Şenköy Ahmet Kusayri Cami (Şancı,2006).....	122
Çizim 32. Antakya Altınözü Fadikli Köyü Cami (Şancı,2006).....	122
Çizim 33. Şehbenderiye Cami Planı (Kürkçüoğlu, 1993, s.15).....	123
Çizim 34. Şeyh Şeyhullah Cami, Plan, Dönem Evreleri, Mesut Dağgibi 2017 (Açıkyıldız, 2016, s.54).....	145
Çizim 35. Bab es Sur (Melik Mahmud) Cami Planı (Gabriel,1940, s. 24).....	146
Çizim 36. Şeyh Çabuk Cami Planı (Altun, 2011).....	148
Çizim 37. Hamit (Şeyh Zebun) Cami (Altun, 2011).....	149
Çizim 38. Hacı Ömer (Halife) Cami (Ara Altun, 2011, s.61).....	153

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1. Max Von Oppenheim'in çektiği Mardin, 1900 (Çelebioğlu, 2018).....	29
Fotoğraf 2. Mardin'in genel görünümü 1911, Bell Arşivi (Bell, 1911).....	29
Fotoğraf 3. Mardin Görüntüsü (Gabriel,1940).....	30
Fotoğraf 4. Zairi Camisi'nden Mardin'e bakış (Gabriel, 1940).....	31
Fotoğraf 5. Zairi Camisi Doğu duvarındaki Taş vakfiye (Alan,2021).....	35
Fotoğraf 6. Zairi Camisi Doğu duvarındaki Taş vakfiyenin parçası (Alan,2021)	36
Fotoğraf 7. Taş Vakfiyenin Arapça Yazılışı (Ferdî, 2006, s.43).....	40
Fotoğraf 8. Merdivenin Yanında Batı Duvarında Bulunan Kitabe (Alan, 2021).....	42
Fotoğraf 9. Zairi Camisi giriş kapısı üzerindeki yarım daire alınlıkta bulunan kitabe (Alan,21).	43
Fotoğraf 10. Zairi Camisi Mihrap Üzerinde Yer Alan Yarım Daire Kemer Yüzeyindeki Kitabe (Alan, 2021).....	45
Fotoğraf 11. Zairi Camisi Mihrabı Üzerindeki Kitabe (Alan, 2021)	47
Fotoğraf 12. Zairi Camisi Avlusunda, Kuzeye Bakan Duvardaki Kitabe (Alan, 2021)	48
Fotoğraf 13. Arka Bölüme Geçişte Taş Kapı Kanadındaki Yazı (Alan, 2021).	50
Fotoğraf 14. Taş Kapı Lentosundaki Arapça Yazı (Kılcı, VGM).....	52
Fotoğraf 15. Taş Kapı Lentosundaki Arapça Yazı (Alan, 2021)	52
Fotoğraf 16. Üçüncü Bölümün Kapı Lentosundaki Arapça Yazı (Kılcı VGM,2017).....	54
Fotoğraf 17. Merdivenin Yanındaki Hazam bin ve Abdullah Mezarının Batıdaki Taşı (Alan, 2021)	55
Fotoğraf 18. Hazam bin Abdullah'ın Mezar Taşı (Alan, 2021).....	57
Fotoğraf 19. Zarrâre bin Êfi'nin Mezar Taşı (Alan,2021).....	59
Fotoğraf 20. Zarrâre bin Êfi'nin Mezar Taşı (Alan, 2021).....	61
Fotoğraf 21. Mardin ve Zairi Camisi, 1938 (Gabriel,1940).....	80

Fotoğraf 22. Zairi Camisi, (1690-91), (VGM arşivinden,2007)	81
Fotoğraf 23. Zairi Camisi, (VGM ,2007).....	82
Fotoğraf 24. Zairi Camisi, Güneydeki Sahın (VGM, 2007)	83
Fotoğraf 25. Zairi Camisi, Kuzeydeki Sahın (VGM, 2007)	83
Fotoğraf 26. Zairi Camisi Taç Kapı (VGM, 2007)	84
Fotoğraf 27. Zairi Camisi, kuzeydoğu duvarında yer alan merdivenler (VGM, 2007)	85
Fotoğraf 28. Zairi Camisi, Avluda Bulunan Tuvaletler (VGM, 2007)	85
Fotoğraf 29. Zairi Camisi, Avlunun Güneydoğusundaki Eyvan ve Odalar (Alan, 2021) ...	90
Fotoğraf 30. Zairi Camisi, Kuzey Cephe (Alan,2021).....	91
Fotoğraf 31. Zairi Camisi, Kuzey Cephe (Alan,2021).....	92
Fotoğraf 32. Zairi Camisi, Batı Cephe (Alan,2021).....	93
Fotoğraf 33. Zairi Camisi Doğu Cephesi (Kılıcı, 1991)	94
Fotoğraf 34. Zairi Camisi, Doğu Cephesi (Alan,2021).....	95
Fotoğraf 35. Zairi Camisi, Doğu Cephesi (Alan,2021).....	95
Fotoğraf 36. Zairi Camisi Güney Cephe A-A Kesiti (Karaaslan, 2017, VGM)	96
Fotoğraf 37. Zairi Camisi Güney Cephe (V.G.M Arşivinden, 2007)	97
Fotoğraf 38. Zairi Camisi, Güney Cephe (Alan,2021).....	97
Fotoğraf 39. Zairi Camisi, Giriş Kapısı (Alan,2021)	98
Fotoğraf 40. Zairi Camisi, İç Mekân (Alan,2021)	99
Fotoğraf 41. Zairi Camisi, (VGM ,2007).....	99
Fotoğraf 42. Zairi Camisi, Mihrap (Alan,2021).....	100
Fotoğraf 43. Zairi Camisi kuzeydeki sahnını ve minber (Alan, 2021)	101
Fotoğraf 44. Zairi Camisi, Güney bölümdeki sahnın (Alan,2021)	102
Fotoğraf 45. Zairi Camisi, Kuzey bölümdeki sahnın (Alan, 2021)	103
Fotoğraf 46. Zairi Camisi, sol kuzeydeki sahnın, sağ güneydeki sahnın (Alan,2021)	103
Fotoğraf 47. Zairi Camisi Ana giriş kapısı (Alan, 2021)	105
Fotoğraf 48. Zairi Camisi Ana giriş kapısı (Alan, 2021)	106
Fotoğraf 49. Zairi Camisi Mihrap (Alan, 2021).....	107

Fotoğraf 50. Zairi Camisi Mihrap (Alan, 2021).....	107
Fotoğraf 51. Zairi Camisi Pencerede zeminindeki süsleme detayı (Alan, 2021).....	108
Fotoğraf 52. Zairi Camisi Avlu giriş kapısı (Alan, 2021).....	108
Fotoğraf 53. Zairi Camisi Avlu giriş kapısı ve minare (Alan, 2021).....	109
Fotoğraf 54. Mardin Molla Hari (Süleyman Paşa) Cami Doğu Cephede Giriş Kapısı (Yavuz, 2020).....	125
Fotoğraf 55. Zairi Camisi, Kuzey Cephe (Alan, 2021).....	126
Fotoğraf 56. Diyarbakır Silvan Ulu Cami Güney Cephe (Pabuccu, 2019).....	126
Fotoğraf 57. Diyarbakır Silvan Ulu C. Güney Cephesindeki Taç Kapı Fotoğraf 58. Zairi Camisi Taç Kapısı (Alan, 2021).....	127
Fotoğraf 59. Zairi Camisi Avlusu (Alan, 2021).....	129
Fotoğraf 60. Şeyh Şarran Mihrabı 18.yy. (Alan, 2021) Fotoğraf 61 Şeyh Hamit Türbesi Mescid Mihrabı 19.yy (Alan,2021).....	130
Fotoğraf 62. Zairi Camisi, Mihrap ve Minber (Alan,2021).....	130
Fotoğraf 63. Mardin Reyhaniye Camisi Mihrap (Alan, 2021).....	131
Fotoğraf 64. Gaziantep Tabakhalil Cami Minber 16. Yy (Altın, 2015).....	132
Fotoğraf 65. Gaziantep Hacı Veli Cami Minber 17.yy. başı (Altın, 2015).....	132
Fotoğraf 66. İhsan Bey Cami Minber (17. yy. üçüncü çeyreği, s.256) (Altın, 2015).....	133
Fotoğraf 67. İsmail Efendi Evi, ikinci kat süslemelerinden ayrıntı (Güzel, 2010).....	135
Fotoğraf 68. Zairi Camisi Giriş Kapısı Üzerindeki Yarım Daire Kemerli Alınlık (Alan,2021).	135
Fotoğraf 69. Zairi Camisi Pencere Zeminindeki Süsleme Detayı (Alan, 2021).....	137
Fotoğraf 70. İsmail Efendi Evi, soldaki selamlık mekânına giriş kapısı üzerindeki damla Madalyonu, sağdaki güney cephede yer alan köşe sütunceleri (Güzel, 2010).....	137
Fotoğraf 71. Mardin Ulu Cami Minare Damla madalyon motifi (Güzel, 2010).....	138
Fotoğraf 72. Şehidiye Medresesi, Minare İkinci Şerefe Altlığı Süslemesinden Ayrıntı (Güzel, 2010).....	138
Fotoğraf 73. Zairi Camisi Cenazelik Bölümünde Bulunan Yazı Şeridi (Alan, 2021).....	139

Fotoğraf 74. Zairi Camisi Cenazelik Bölümünde Bulunan Yazı Şeridi (Kılıcı, 2017, VGM)	140
Fotoğraf 75. Mardin Ulu Cami Minare Kaidesinde Bulunan Kitabe (Mehtap Alan, 2021)	140
Fotoğraf 76. Mardin Ulu Cami Minare Kaidesin Bulunan Kitabe (Karaçam, 2015)	140
Fotoğraf 77. Zairi Camisi Cenazelik Bölümünde Bulunan Yazı Şeridi (Kılıcı, 2017, VGM)	141
Fotoğraf 78. Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi Vakfiye Kitabesi (Alan, 2021)	141
Fotoğraf 79. Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi Vakfiye Kitabesi (Karaçam, 2015)	141
Fotoğraf 80. Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi Mihrap Nişindeki Yazı Şeridi (Erdal, 2020, s.478)	142
Fotoğraf 81. Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi Vakfiye Kitabesi (Karaçam, 2015)	142
Fotoğraf 82. Latifiye Cami'nin Taç Kapı Nişinde Bulunan Kitabe (Karaçam, 2015)	142
Fotoğraf 83. Şeyh Şeyhullah Mescidi, İbadet mekânı (Açıkyıldız, 2016)	145
Fotoğraf 84. Bab es Sur (Melik Mahmud) Cami Avlusunun Kuzeyinde Medrese Olarak Kullanılan Birimler (Alan, 2021)	147
Fotoğraf 85. Bab es Sur (Melik Mahmud) Cami Soldaki İbadet Mekânı, Sağdaki Türbe Mekânı (Alan, 2021)	147
Fotoğraf 86. Hamit (Şeyh Zebun) Cami, Soldaki Cami, Sağdaki Caminin İbadet Mekânı (Alan,2021)	151
Fotoğraf 87. Hamit (Şeyh Zebun) Cami, Türbe Mekânı (Alan, 2021)	152
Fotoğraf 88. Hacı Ömer Halife C. ibadet mekânı Fotoğraf 89 Hacı Ömer Halife Cami türbe mekânı (Alan, 2021)	153

HARİTA LİSTESİ

Harita 2.Mardin Mahalleleri Haritası, 19. Yy. (Aydın vd. 2011, s. 490).....	15
Harita 3 Mardin Mahalleleri Haritası, 16. yüzyıl (Aydın vd. 2011, s. 485).....	17
Harita 4Zairi (Şeyh Muhammed Zarrar) Cami Konumu https://earth.google.com/ (Erişim Tarihi: 10.01.2023).....	33
Harita 5 Mardin Şehrinin Planı, 1938 (Gabriel,1940).....	33

GİRİŞ

TEZİN ADI, KONUSU VE AMAÇLARI

Tezin konusunu 14. yüzyılda Artuklu Devrinde, Emîr Şücâ'ed-dîn Râşid (1259-1312) tarafından yaptırılan ve Osmanlı Döneminde, H.1326/ M.1908 yılında Şeyh Muhammed Ali el-Ensari tarafından onartılan, Mardin Zairi (Şeyh Muhammed Zarrar) Camisi oluşturmaktadır.

Söz konusu eserle ilgili var olan literatürün, ulaşılabilen dönem kaynaklarının ve tarihi vesikaların yapıdan elde edilen verilerle birlikte değerlendirilmesi; ortaya konan sonuçların bölgedeki diğer eserlerle karşılaştırılması bu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

Bu kapsamda tez çalışması ile amaçlanan sonuçlar şöyle sıralanabilir:

1. Mardin'in kuruluşundan günümüze kadar olan gelişimini, kentin fiziki yapısını, Artuklu ve Osmanlı Dönemi'nde oluşan Mardin'in kent dokusunun niteliğinin ortaya konması;
2. Şeyh Muhammed Zarrar Camisi'nin, plan, mimari ve süsleme özellikleri bakımından incelenmesi;
3. Yapının tarihsel süreç içinde kullanılma biçiminin araştırılması;
4. Şeyh Muhammed Zarrar Camisi'yle ilgili ortaya çıkan özellikleri Mardin'deki Türk devri dini eserleri içinde değerlendirilip, Artuklu mimarisi içindeki öneminin ortaya konmasıdır.

YÖNTEM VE KAYNAKLAR /YAYINLAR

Yöntem

Tezin konusu olan Mardin Zairi Camisi, plan, mimari ve süsleme özellikleri bakımından incelenerek Mardin'deki Türk devri dini eserleri açısından değerlendirilip, Artuklu mimarisi içindeki, öneminin anlatılması amaçlanmıştır.

Tez araştırma planı, kütüphane-arşiv çalışması ve saha çalışması olarak iki aşamadan oluşmuştur: İlk aşamada kaynak taraması olarak birinci el kaynaklar, Osmanlı arşivleri,

tahrir defterleri ve seyahatnameler taranmış, yapıya ait mimari plan, belge ve çizimler elde edilmiştir. Daha sonra ise bölgede çalışan Türk ve Batılı araştırmacıların kitap ve makaleleri, Yök Tez Tarama Merkezi, Hacettepe Üniversitesi, Mardin Müzesi Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara Vakıflar Kültür Tescil Dairesi Başkanlığı Arşiv Bölümü incelenerek konuya ilişkin belgelere ulaşılmıştır.

İkinci aşamada, Mardin Zairi Camisi saha çalışmasıyla yerinde incelenerek, eserin geçirdiği onarım ve eklemeler var olan çizimlerle karşılaştırılmış ve yapının günümüzdeki durumu fotoğraflarla belgelenmiştir. Bu saha çalışmasında Mardin’de bulunan diğer mescit ve camiler de yerinde incelenerek değerlendirmede kullanılmak üzere fotoğrafları çekilmiştir.

Tez çalışması üç ana başlıktan oluşmaktadır: İlk bölüm tezin konusuna, amacının ve araştırma yöntemlerinin tanıtımına ayrılmıştır. İkinci bölümde kent tarihi “Osmanlı öncesi Mardin” ve “Osmanlı Dönemi’nde Mardin” olmak üzere iki alt başlık altında anlatılmıştır. Kataloğu oluşturan üçüncü bölümde ise Mardin Zairi Camisi mimari plan, süsleme ve teknik özellikleriyle tanıtılmıştır. Tezin son bölümünü oluşturan “Değerlendirmede kısmında” ise tez konusunu oluşturan Mardin Zairi Camisi “Mardin’de Artuklu Cami ve Mescitlerin Özellikleri” ve “Mardin Zairi Camisi’nin İşlev Açısından Değerlendirilmesi” alt başlıklarıyla Artukluların Mardin’de inşa ettikleri cami ve mescitlerin mimari özellikleri, plan tipleri, malzeme ve süsleme özellikleriyle karşılaştırılarak yapının benzeşen ve özgün yanları ortaya konmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise tüm bu çalışmanın sonucunda ortaya çıkan veriler derlenerek ulaşılan sonuçlar sıralanmıştır.

Kaynaklar/Yayınlar

Kâtip Ferdî’nin 1537 yılında yazdığı Artuklu meliklerini anlatan Arapça yazma eseri, Ali Emirî tarafından 1875 yılında kopyalanmış ve bu kopyalanan eser Osmanlıca olarak 1913 yılında “*Mardin Mülûki Artukiyye Tarihi ve Kitabeleri vesâir Vesâiki Mühimme*” adıyla yayınlanmıştır. Bu eseri Türkçeye Yusuf M. Yardımcı çevirerek “*Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*” adıyla Türkçe olarak, 2006 yılında Mardin İhtisas Kütüphanesi aracılığıyla basılmıştır. Bu dönem kaynağı Zarrar Camisi’nin en önemli verilerinden olan

taş vakfiyesinin metninin yer alması ve yapının 16. yüzyıldaki haliyle ilgili verdiği bilgilerden dolayı bu tez çalışması için önemli bir kaynak olmuştur.

Buckingham'ın “*Travels in Mesopotamia*” adlı kitabı 1827 yılında yayımlanmıştır. Ünlü İngiliz Seyyah, Halep'ten başladığı yolculuğuna Bağdat, Urfa, Diyarbakır ve Mardin'i ziyaret ederek Musul'a varmıştır. Ünlü Gezgin bu eserinde gezdığı yerleri ve anılarını anlatmıştır. Tezin konusu olan Mardin'in çarşılarını, tarihi yapılarını, şehrin nasıl göründüğünü ve şehrin demografik yapısını detaylı olarak anlatması açısından başvuru olan birincil kaynaklar arasında bu eser önemli bir yer tutmaktadır.

Ara Altun'un “*Mardin'de Türk devri Mimarisi*” adlı eseri bu çalışmanın önemli kaynaklarından biridir. Bu çalışma Ara Altun'un 1971 yılında yayınladığı doktora tezinin 2011 yılında yeniden gözden geçirilerek basımından oluşmaktadır. Altun kitabının Giriş bölümünde Mardin'in coğrafi konumu, tarihçesi ve Mardin yapılarının genel durumu ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Katalog bölümü ise iki alt başlıktan oluşmaktadır. İlk başlıkta Mardin savunma yapılarından kale ve kaledeki yapılar; ikinci başlık altında da Mardin şehrindeki her tür dini, eğitim ve sivil yapılar gruplanarak detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Değerlendirme bölümünde yapıların hakimiyet dönemlerine göre sınıflandırması yapılarak tarih ve mimari özellikleri açısından Anadolu Türk mimarisi içindeki önemlerine vurgu yapılmıştır.

Ara Altun'un hazırladığı yüksek lisans tezi “*Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi 'nin Gelişmesi*” kitap haline getirip 1978 yılında basılmıştır. Bu eser Artuklu dönemi; tarihi ve Anadolu'da yerleştikleri bölgeler hakkında verdiği bilgilerle bu çalışmada kullanılan bir diğer önemli yayındır. Altun kitabının katalog bölümünde Artukluların hüküm sürdüğü topraklardaki eserleri yapı türlerine göre ayırıp özellikleri, işlevleri, mimari planları itibarıyla tanıtmıştır. Değerlendirme bölümünde ise mimari açıdan Artuklu yapı tiplerinin özelliklerini ve Artuklu Mimarisinin gelişmesindeki kaynak ve etkileri aktarmıştır.

Oktay Aslanapa'nın 2021 yılında yeniden basılmış olan “*Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*” adlı kitabı da Anadolu Türk Sanatında etkili olan beyliklerin eserlerini fonksiyonlarına göre ayırıp detaylı bir şekilde anlattığı için bu çalışmada

kullanılan yayınlardan biri olmuştur.

Nejat Göyünç 'ün 1991 yılında yayınlanan “*XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*” isimli kitabı altı bölümden oluşmaktadır. Göyünç eserinde, Mardin'in fethinden başlayarak, şehrin tarihini, iskân yerleri ve topluluklarını, iktisadi hayat ve faaliyetlerini ve has, zeamet ve tımarlarını anlattığı kapsamlı araştırmayı içermektedir.

S. Aydın, K. Demiroğlu, O. Özel ve S. Ünsal'ın beraber çalışmasıyla 2000 yılında basılan “*Mardin- Aşiret- Devlet*” kitabı, Mardin'in tarihini, tarih öncesi devirden başlayarak Cumhuriyete kadar olan dönemi sırasıyla ele almasıyla önemli bir çalışmadır. Bu kitap tezin tarihsel alt yapısını oluştururken kullanılan önemli yayınlardan biridir.

Fusun Alioğlu'nun 2003 tarihli “*Mardin Şehir Dokusu ve Evler*” adlı kitabı Mardin şehir dokusunun tarihi süreçlerdeki değişimini anlatan bir eserdir. Bu çalışmada Mardin'in geleneksel evleri mimari, plan ve cephe düzenlemeleri ve malzemesi açısından ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Bu tezde şehrin mimari dokusunu anlamak açısından tez çalışması sırasında kullanılan kitaplardan biri olmuştur.

1. BÖLÜM: MARDİN'İN TARİHİ

1.1. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ MARDİN

Mardin'in ismi, İlkçağlardaki tarihi kayıtlarda çok fazla geçmemektedir. Mezopotamya olarak anılan Dicle ve Fırat ırmağının arasında bulunan bölge, Antik dönemde "Massius", "İzela", olarak adlandırılmıştır. Mardin'in yer aldığı bu coğrafi bölgede, M.Ö. 1000 yıllarında Hurri, Asur, Babil medeniyetleri hüküm sürmüştür. Dışarıya yönelik alışverişin daha fazla rol oynadığı bu devirde, şehirler küçük toprak parçası şeklindeydi. Köylerin olduğu alanda bulunan ve üretim yapan bu topluluklar, kervan yollarının güvenliğini sağlayıp şehirleri desteklemişlerdir (Alioğlu, 2000, s.13).

Kuruluşu M.Ö. 4500-3500 yıllarına dayanan Mardin'de, "Subariler, Sümerler, Akadlar, Babiller, Hititler, Midiler, Asurlular, Persler, Makedonyalılar, Partlar, Abgarlar ve Romalılar" hüküm sürmüşlerdir.

Mardin adı ilk defa IV. yüzyılda, çok geç bir tarihte karşımıza çıkar. Mardin ismiyle ilk olarak Romalı bir tarihçi olan Ammianus Marcellinus'un "Res Gestae'si" adlı eserinde karşılaşırız. Bu eserde tarihçi, "Amid (Diyarbakır)-Nisibis (Nusaybin) yolu üzerindeki Maride (Mardin) ve Lorne Kaleleri arasından geçtiğini" yazmıştır. Daha sonraki süreçte Justianus devrinde (527-565) yaşamış tarihçi Prokopios ise "İzela'daki Mardin'den" bahsetmektedir. Tarihçiler, Mardin adının tarihi kaynaklarda sık geçmediğini, bu bölgeye lokasyonundan dolayı önem verilmediğini belirtmektedirler (Alioğlu, 2000, s.13-14).

Mardin şehri Helenistik, Roma ve Bizans medeniyetlerinin izlerini taşımamaktadır. Buna rağmen şehrin tarihte önemli bir yere sahip olmasının nedeni, Mardin'in önemli ticaret yollarının kesiştiği yerde bulunması ve müstahkem alınması zor olan bir kale barındırmasıdır (Alioğlu, 2000, s.20).

Mardin, Müslümanlar tarafından 640 yılında sulh ile alınmıştır. Mardin'in içinde bulunduğu bölgede 692 yılından itibaren Emevîler, 824 yılından itibaren ise Abbasiler hüküm sürmüştür (Harita 1). Bu coğrafya 750-751 yılları arasında Arapların Rabia aşiretinin yönetimi altındaydı. Mardin'in Hamdaniler tarafından, 873 yılında alınması üzerine, Abbasi hükümdarı 895 yılında Mardin Kalesini ele geçirmiş; ancak Mardin Kalesine hasar da vermiştir. Mardin'in 976 yılında Hamdanoğulları tarafından alınması sonucu, Hasan oğlu Hamdan, Mardin Kalesini tekrar yaptırmıştır. Hamdanoğulları zamanında Mardin'de, yöneticiler arasında politik kavgalar olmuş ve kent, 10. yüzyıl sonlarında Mervanilerin eline geçmiştir. Kervan ticaretinin kavşağında bulunan şehirde dini ve sosyal yapılar alışveriş mekanları inşa edilerek ekonomik yönden kalkınması sağlanmıştır (Uluçam, 2005, s.99).

Harita 1. Müslümanlığın yayıldığı bölge 7.yy. (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.478).

Müslüman seyyah, tarihçi ve bilim adamlarının, yazmış olduğu eserlere göre Mardin, el-Cezire havzasında yer almaktadır. Dicle ve Fırat arasında bulunan kesime el-Cezire bölgesi denmiş ve bu bölgeyi Arap bilim adamları İslamiyet'ten önce gelen ve yerleşen kabilelerin

adlarını vererek, üç idari birime bölmüşlerdir. Bu idari birimlerin adları, Bekr, Mudar ve Rebia yurtlarıdır. Kaynaklara göre Bekr, Mudar ve Rebia kesimlerine bağlı köyler ve kentler, değişen siyasi yönetim ve vergiye göre el değiştirmiştir. Buna göre Mardin bazen Rebia yurdunda bazen de Bekr yurdunda kalmıştır. Mardin şehrinin korunaklı konumu, kaleleri, çevresinde bulunan Nusaybin, Kızıltepe gibi oturmaya elverişli kesimleri ve Turabdin'deki su havzasından çıkan nehirlerin ulaştığı Habur'dan dolayı önemli bir coğrafi konuma sahiptir. Mardin ve Kalesi 1100 m yüksekte kurulduğu için tarihte pek çok asker ve yöneticiler tarafından alınamamış, sağlam ve korunaklı bir askeri bölge olma özelliğini korumuştur. Mardin, Dicle ve Fırat arasındaki idari birimlere sahip bir konumda olup kuzeyden gelen hat ile Nusaybin ve Resulayn'a giden hattın kesiştiği yerdedir. Bütün bu nedenlerden dolayı, pek çok yönetici Mardin'i alıp bu coğrafyaya egemen olmak istemişlerdir (Şümeysani, 1985, s.21-27).

Harita 2. 11. yy. Selçuklu etkisinin yaygın olduğu bölgeler (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.480).

Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah (1072-1092), Mardin’de hüküm süren Mervanilerin yönetimine 1085’te son vermiş, komutanlarını Anadolu’ya göndermiş ve elde ettikleri toprakları da onlara askeri dirlik olarak vermiştir (Harita2). 1071 yılındaki Malazgirt Savaşından sonra Alparslan Malazgirt savaşında etkin olan Türkmen Beyi Eksük’ün oğlu Artuk Bey’e (ö. 484/1091) Diyarbakır, Hasankeyf ve Mardin civarını ikta olarak bırakmıştır. Bundan sonraki süreçte Türkmen ailelerinin Anadolu’ya göç etmesiyle, Anadolu’da Türk yerleşimleri başlamıştır. Artuk Bey Türkmen ailelerini kurucusu olduğu Artuklu Beyliği’nin çatısı altında toplamış, oğulları Hısnıkeyfâ ve Mardin torunu ise Artukoğullarının Harput kolunu kurmuşlardır (Harita3). Mardin, Türkmen sülalesinin dalı olan Hısnıkeyfâ Artuklularının hakimiyetine Sökmen b. Artuk (ö. 498/1104) ile 1103’te girdi. Sökmen b. Artuk’un 1104’te vefatıyla, Hısnıkeyfâ Artuklularının başına kardeşi Necmeddin İlgazi (1106-1122) geçti. Sökmen b. Artuk’un oğlu İbrahim Mardin’in yönetimini eline aldı. Artuklu Beyliği’nin Mardin’deki yönetimini yeğeni İbrahim’den alan Necmeddin İlgazi ise daha sonra Artukluların Mardin kolunu oluşturmuştur (500/1106). Harput Artukoğullarını Artuk’un torunu Belek b. Behrâm (ö.518/1124) 1112’de Harput’ta kurmuştur. Artukoğulları Beyliği Mardin’i başkent olarak seçmiş ve üç yüz yıl boyunca devam eden Artuklu Devri başlamıştır. Mardin şehri fiziki görünümü bu beyliğin egemenliğindeyken inşa edilen mimari yapılarla kazanmış, kültürel ve ekonomik yönden de çok gelişmiştir. Şehrin, kervan ticareti ve İpek yolunun güzergahında olması nedeniyle değeri artmıştır. Bu sebeple kent, sürekli düşman hücumuna uğramış ve tahrip edilmiştir. Musul Sultanı Seyfettin Gazi Mardin’i 12. yüzyılın ilk yarısında taarruz etmiş ve bunun sonucunda, şehir ağır tahribatlara uğramıştır. Kente 1183’te yapılan bir başka atak, Selahattin Eyyubi (ö. 589/1193) tarafından yapılmışsa da başarılı olunamamıştır. Sonraki süreçte, Artuklular Eyyubi egemenliğini kabul etmişlerdir. Eyyubiler tarafından Mardin’e yapılan saldırılar sonucu şehir tahrip edilmiş, ancak Kale alınamamıştır. Eyyubi emirinin onayıyla Eyyubilerin Halep hükümdarı el-Melikü’z Zahir (ö.613/1216) Artukoğulları Beyliği ile uzlaşmaya varmış, anlaşma sonucu basılan paralarda Eyyubi hükümdarının isminin bulunması ve Artukluların istenildiğinde savunmada yardımda bulunulması koşulları kabul edilmiştir. Şehrin Eyyubilerin boyunduruğuna girmesinde sonra, 1220-1297 yılları arasında da Anadolu Selçuklularına bağlı kalmışlardır (Taşdemir, 2002, s.44).

Harita 3. Artukoğulları Beyliği'nin egemen olduğu bölgeler (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.482).

Mardin, 1259 yılında, Mardin Emiri I. Necmeddin Gazi (1239-1260) zamanında Moğol saldırısına maruz kalmıştır. Moğol hükümdarı Hülagü'ye (ö.663/1265) boyun eğmeyen, Necmeddin İlgazi'nin kalede kıtlık ve salgından vefat etmesiyle yönetime Melik'ül-Muzaffer Karaaslan (1260-1292) gelmiş, Moğol hakimiyetini tanımış 1260'ta, Hükümdar adına para bastırmıştır. Daha sonra, başa geçen hükümdarlar da Moğol hakimiyetini kabul etmiş, Karaaslan'ın oğlu Şemseddin Davut ve kardeşi II. Melik el-Mansur döneminde de İlhanlı hâkimiyeti devam etmiştir (1292-1312). İlhanlıların 1350 yılında bölge üzerindeki hâkimiyeti zayıflayınca, Mardin önce Karakoyunluların, daha sonra da Akkoyunluların eline geçmiştir. Mardin, 1444-1453 yıllarında Akkoyunlu hükümdarı Ali Bey'in oğlu Cihangir tarafından ele geçirilmiş, kardeşi Hamza'nın kararıyla Türkmenler, şehrin civarına iskân ettirilmişlerdir. Akkoyunluların başkenti olarak Mardin öne çıkmıştır. Beyliğin Hükümdarı Uzun Hasan ve oğlu Yakup, kendi adlarına bastırdıkları paralarla, bağımsız olduklarını göstermişlerdir. 1502'ye kadar Akkoyunlu Cihangir'in oğlu Eb'ul-Muzaffer Kasım'ın (1469-1503) yönetiminde olan Mardin, 1508'de Safevilerin hakimiyetine

geçmiştir. Safeviler, Azerbaycan'dan, Mardin ve Malatya'ya uzanan bölgeyi ele geçirmişlerdir. Şah İsmail (Ö.930/1524), bu yerlerin, başına Ustaclu Muhammed'i (Ö.1514) getirmiştir. Osmanlılarla Safeviler arasında 1514'te yapılan Çaldıran Savaşı, Osmanlıların zaferiyle sonuçlanmış ve savaşta hayatını kaybeden Ustaclu Muhammed'in yerine Karahan geçmiştir (Uluçam, 2005, s.105-106).

1.2. OSMANLI DÖNEMİ'NDE MARDİN

Mardin'in Osmanlı hakimiyetine geçmesi, Sultan Selim (ö.926/1520) zamanında olmuştur. Şehrin içinde bulunduğu bölgenin, Çaldıran zaferinden (1514) sonra Osmanlı egemenliğine girmesi zaman almıştır. Burada yaşayan Kürtler ve yerel beyler, bölgedeki Şii Safevi Devleti yönetimini istememişlerdir. Bunun için harekete geçerek, tarihçi İdris-i Bitlisi ile görüşmüş ve bölgede Osmanlı hakimiyetini istediklerini bildirmişlerdir. İdris-i Bitlisi, Yavuz Sultan Selim'i Doğu bölgesini almaya ve yerel halkı Safevi yönetiminden kurtarmaya ikna etmiştir. Bölgeye düzenlenen seferden sonra, Diyarbakır'ı alan Osmanlı birlikleri Safevilerin Mardin'e çekilmesine neden olmuştur. Mardin önlere gelen Osmanlı birlikleri, şehrin yerel liderleri ve sözcüsü Seyyid Ali Nusaybinî ile yapılan müzakereler sonrasında Mardin dış kalesine alınmış, Safeviler ise iç kaleye çekilmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı birliklerinin arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle Osmanlı orduları şehirden geri çekilmiş, Safeviler ise şehri yeniden ele geçirmişlerdir (Özcoşar, 2018, s.3).

Bıyıklı Mehmed Paşa (ö.928/1521) yönetimindeki Osmanlı kuvvetleri ile Karahan yönetimindeki Safevi kuvvetleri, 15-20 Mayıs 1516 tarihinde, Eski Koçhisar civarında Dede Kargın'da savaşmıştır. Bunun neticesinde Safevi birlikleri yok edilmiştir. Daha sonra, Osmanlılar Mardin'i ablukaya almış, savaşta öldürülen Safevi Devleti'nin hükümdarı Karahan'ın yerini Süleyman almıştır. Şehrin sur kapılarını Osmanlı kuvvetlerine açan Mardin sakinleri, Safevilerin iç kaleye çekilmesine neden olmuştur. Top atışlarıyla iç kalenin etrafı sarılmış, ancak alınamamıştır. Bunun nedeni, Bıyıklı Mehmed Paşa yönetimindeki kuvvetlerin Yavuz Sultan Selim'in Mısır savaşında yer almak için ayrılması ve geriye sayıca az olan birliklerin kalmasıdır. 1516 Mercidabık Savaşı'ndan sonra

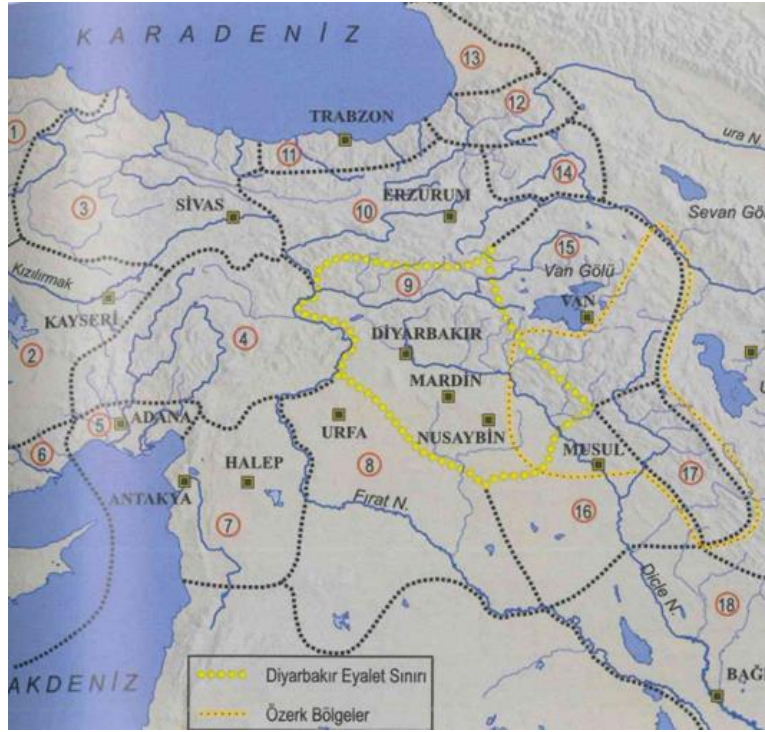
Mardin'in kuşatmasında Osmanlı ordusuna eklenen kuvvetler sayesinde, Mardin 1517'de Osmanlı hakimiyetine girmiştir (Uluçam, 2005, s.107-108). Evliya Çelebi Mardin'i Diyarbakır sancağına bağlanmasını seyahatnamesinde şu satırlarla aktarmıştır;

“Ba ‘dehû sene 920 târîhinde Sultân Selîm Hân ı Evvel Çıldır fethin etdikden sonra bu kal‘a üzre Bıyıklı Mehemmed Paşa Mollâ İdrîs i İmâdî ile yüz bin askere serdâr ı mu‘azzam edüp deryâ-misâl asker ile serdâr ı mu‘azzam zeyl i kal‘ada meks edince on yedi günde kal‘a i Mardin'i Bıyıklı Mehemmed Paşa'ya teslîm edüp derûn ı kal‘ada olan cüyûş ı Ekrâd bâ-sulh [u] salâh kal‘a i Sincâr'a gitdiler. Ba ‘dehû Süleymân Hân sene 941, "Fetahna'l-İrâk" târîhinde Bağdâd ı hurrem-âbâd gazâsına giderken bu kal ‘a i Mardin'i tahrîr edüp Diyârbekir eyâletinde sancak beği tahtı idi. Hâlâ kânûn ı Süleymân Hân üzre beğinin hâss ı hümâyûnu 200.000 yük akçedir”. (Evliya Çelebi, 2001, s.43)

Osmanlı'nın fethetmesinden hemen sonra kayda alınan tahrir defterlerinden, Mardin kentinin, dini ve sivil mimarisini, iktisadi ve demografik yapısını ve gelirlerini öğreniyoruz (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.117-119). Osmanlı Devleti Mardin'i topraklarına kattıktan sonra Diyarbakır'ı eyalet merkezi olarak belirlemiş ve Mardin'i 1647'e kadar Diyarbakır'a tabi, bir sancak olarak yönetmiştir. 924(1518), 932(1526), 947(1540) ve 972(1564) tarihli tahrirlerde Mardin, Diyarbakır eyalet merkezindeki sancakların arasında gösterilmiştir (Harita 4). Bu bağlamda Mardin'deki yönetim ile ilgili talimatların bilgisini, dönem kroniklerinden değil, tahrirlerden ediniyoruz. Osmanlı, 16. yüzyılın başında Mevlâna Mehmed'i “kadılık” idaresine getirmiştir. 1518 tahrir defterlerine göre Mardin sancağının bulunduğu topraklar, kuzeydeki Dicle Nehri'nden, güneydeki Sincar'a kadar ulaşmıştır ve bu sınırlar içinde 196 köy yer almıştır. Mardin sancağındaki 932(1526) tahrirde 1 hisar, 3 kent, 305 kırsal, 25 kırsal yerleşim birimi; 947 (1540) kayıtlarına göre ise 1 hisar, 2 kent, 258 kırsal, 113 kırsal yerleşim birimi bulunmaktadır. 1554'ten sonraki tahrir kayıtlarında ise kent ilçe olarak gözükmektedir (Göyünç,1991, 39-56). Mardin'in Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra yapılan nüfus sayımında, 41.181 kişinin yaşadığı, nüfusun 24.208'inin Müslüman, 18.193'ünün de gayrimüslim olduğu kaydedilmiştir. Tahrirde gayrimüslimler “Eramine (Ermeni kelimesinin çoğulu)”, olarak adlandırılmıştır. Bu kayıtlarda “cemaatler” ismi altında bulunan grupların bir kısmının yerleşim merkezlerinde yaşamaya başladığı, bir

kısının göçer olduğu ve bir kısmının da “Cemaati Ekrad” adıyla tümünün Kürt olmamakla birlikte, yarı göçebe olduğu belirtilmiştir (Uluçam, 2005, s.112).

Harita 4. Osmanlı Eyalet paylaşımı, 1609 (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.487).

Mardin'den alınan vergiler, 1518 yılındaki tahrir göre has, zeamet ve tımar olarak dağıtılmıştır. Bu dağıtımda haslar, padişah, beylerbeyi ve sancak beylerine verilmiştir. Padişah annelerine ise 16. yüzyılın sonlarına doğru haslar, tahsis edilmiştir. Padişah hasları kentteki bir kısım vergileri ve kent civarındaki kırsalların gelirlerini de kapsamıştır. Mardin'deki tımar sahipleri ise şehrin önde gelen kişileri olarak bilinmektedir. Böylelikle kentin vergilerinin çoğu, merkezi yöneticilere daha az kısmı da yerel yönetici gruplarının başındakilere aktarılmıştır. Bu gelir kaynakları, merkezden görevlendirilen kişilerce toplanmaması ve onun yerine vekil edilen yerel kişilerce toplanması, Osmanlı'nın merkeziyetçi yönetim anlayışını sekteye uğratmıştır (Özcoşar, 2018, s. 8-9).

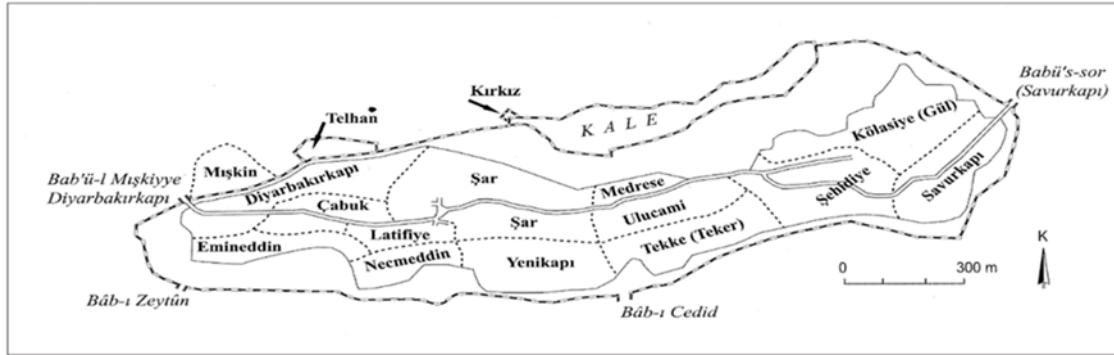
Osmanlı, hakimiyeti altındaki toprakları merkeziyetçi politikayla idare etmiştir. Merkezden gönderilen idareciler, eyalet, sancak, liva ve ilçelerin başına atanarak geçmiştir. Sancaktaki

yönetim sancakbeyi tarafından yapılırken, yargının başında, kadı yer almıştır. Taşra idaresinde bulunan kişiler isteklerini merkeze nakletmiş, divanda tartışılan istekler karara bağlanıp taşradaki mercilere aktarılmıştır. Bunun için bir iletişim ağı kurulmuştur. Böylelikle Osmanlı yönetimi uzaktan, eyalet, liva ve kazaların idare, hukuk ve iktisadi birimlerini denetlemiştir. Merkezdeki kanunnameyle bağlantılı olarak sancakların ve hatta kazaların kendi kanunnameleri olup, bunlar üst kademedeki kadılar aracılığıyla hazırlanmıştır. Mardin, fethin ardından sancak olmasına rağmen bir sancakbeyi tarafından idare edilmemiştir. Bunun yerine şehir, Diyarbakır vilayetinin paşa vilayeti olan Amid'in idarecileriyle yönetilmiştir. Osmanlı'nın klasik devrinde, vergi toplama usulleri içinde bulunan "has" gelir alanlarının idaresi, bu bölgelerin sahibi namına kıdemli kişiler tarafından yapılmıştır ve bu kişilere "voyvoda", 1837'den sonra da "Mütesellim" denmiştir. Voyvodalar, 16. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlanmıştır. Bu kişiler hasların vergilerini toplamakla beraber inzibati ve mali idareciler olarak Mardin'e atanmışlardır. Mardin voyvodaları, çoğu kez atandıkları görev bölgelerine gitmeyip yerlerine temsilci seçmişlerdir. Bu temsilciler, Mardin'in ileri gelenlerinden ve aşiret reislerinden oluşmuştur. Bu bağlamda temsilci olan yerel idareciler, devletin yönetici sınıfına eklenerek merkezi sistem içinde yer almışlardır. Osmanlı böylelikle İran'a karşı hudutlarını koruma altına alıp yerel idarecilerle yöreye hâkim olurken, yerel idareciler de buldukları görevlerde daha dinamik olup, kavga halindeki diğer topluluklara karşı devletin desteğine muhtaç olmuşlardır (Özcoşar, 2009, s.7-22).

Mardin, Osmanlı hükmüne girmesinden 17. yüzyıla kadar, ticaretin yoğunlaştığı bölge olarak Diyarbekir'le boy ölçüşür hale gelmiştir. Osmanlı döneminde yönetimde değişiklik yapılmaya çalışılmış olsa da yerel yöneticilerle merkeziyetçi politikadan uzak İstanbul'un gölgesinde olan bir yönetim, söz konusu olmuştur. Osmanlılar fetihden hemen sonra "tımara sistemi", "haraç sistemi", "ordu ve yargı mensupları" gibi idari elemanları kente entegre etmeleri, belirli çizgiler içinde kalmıştır. Şehrin yönetiminde 17. ve 18. yüzyılda yerli asilzadelerin, ticaretle uğraşan kişilerin ve şehrin önde gelen sülalelerin yer aldığını ve bunlara buraya gönderilen Osmanlı zenginlerinin de eklendiğini söyleyebiliriz. (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.117-119).

Osmanlı'da 1700-1800 yılları arasında yaşanan ekonomik buhran sonucunda ayaklanmalar, göçler ve yol kesme eylemleri başlamıştır. Bunun sonucunda “merkezi yönetimden” seçilerek gelen kişilerin yerini alt gruplara mensup “zengin ayanlar” ve Mardin şehrinin önde gelen insanları almıştır. Bu sebeple Mardin'deki siyasi düzen bozulmuş ve kargaşa baş göstermiştir. Osmanlı hükümeti yaşanan olayları hafifletmek için zaman zaman şehri, yörede etkili olan valilerin yönetimine bağlarken zaman zaman da “merkezden” idareci atamıştır. Mardin idari yönden “1625'te Musul'a”, “1728'de tekrar Diyarbakır'a”, “1750'de ise yine Bağdat'a” bağlanmıştır (Özcoşar, 2009, s.3-22). 1705'te yayılan veba salgını da şehir tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu salgında pek çok kişi hayatını kaybetmiştir (Abdülgani, s.188, 1999).

Mardin'de 19. yüzyılda meydana gelen önemli birtakım olaylar vardır. Şehirde, 1832 yılında II. Mahmud'un (ö.1255/1839) gerçekleştirmek istediği yenilikler yerel güçlerin isyanına sebep olmuştur. Bu olay Reşid Paşa (1800-1858) tarafından kısa süreliğine bastırılrsa da Mısırlı İbrahim Paşa (ö.1264/1848) yönetimindeki orduyla isyana son verilmiştir (Uluçam, s.10, 2005). Şehirde 1865'te baş gösteren kolera bulaşıcı hastalığı yaklaşık bir yıl sürmüş ve 975 insanın ölümüne neden olmuştur. Aynı bulaşıcı hastalık 1847 yılında yine kendini göstermiş, altmış gün sürmüş, birçok insanın ölümüne ve şehri terk etmesine neden olmuştur. 1847 ve 1871 yıllarında çıkan isyanlar ve salgın hastalık sonucunda şehir halkının bir kısmı hayatını yitirmiştir. 1871'deki kolera salgınıyla, kuraklık ve açlık da meydana gelmiştir. Mardin Mutasarrıfı Sait Paşa'nın vazifede olduğu 1880 tarihinde hava muhalefeti nedeniyle hiç ürün alamayan halk kıtlık yaşamıştır. 1891 yılında şehrin “Kayseriye” adlı kapalı çarşısı yanmıştır. Ermeni halkı tarafından çıkarılan isyan Hamidiye alayları tarafından bastırılmıştır (Dolapönü, s.97-99, 1972).

Harita 5. Mardin Mahalleleri Haritası, 19. yy. (Aydın vd. 2011, s. 490).

19. yüzyılda Tanzimat Fermanıyla Mardin’de çağdaşlaşma çalışmaları olmuştur. Bu çalışmaların mimari dönüşümleri, kentteki gerçekleştirilmiş olan imar faaliyetleri üzerinden gözlemlenebilir (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.117-119 (Harita 5).

Birinci Dünya Savaşının ardından imzalanan “Mondros Ateşkes Antlaşmasından” sonra Güneydoğu Anadolu’da bulunan bazı şehirler Mardin hariç, Fransız ve İngilizler tarafından işgal altına alınmıştır. Düşman kuvvetlerinin Musul’u almaya çalıştıkları sırada, Mardin’de bazı kargaşalar yaşanmıştır. Kurtuluş Mücadelesi döneminde, İngilizlerin Mardin’de yerel güç olan Ali Batı Aşireti’ni isyana teşvik etmesi, sonucunda çıkan isyan kolaylıkla bastırılmıştır. Yine Millî Mücadele Dönemi’nde, 1920 yılında şehre gelen Fransız askerleri kent sakinlerinin yardımını görmeyince geri gitmişlerdir (Taşdemir, s.45, 2003).

Dönem Kaynaklarından Mardin Kent Dokusu

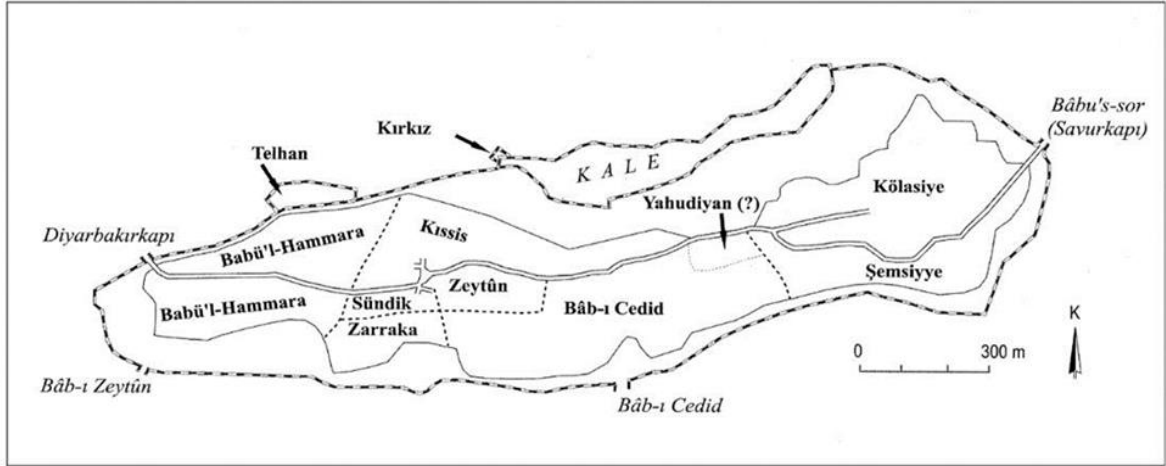
Mardin, Orta Çağ’dan itibaren, kervan ticaretinin ve İpek Yolu’nun geçtiği ana yollar üzerinde bulunmuştur. Anadolu Selçukluları ve Artuklu döneminde başa geçen emirlerin ticarete önem vermesi, Diyarbakır-Musul Halep-Musul arasındaki kervan yolları üzerinde güvenliği sağlamaları, kervansaraylar, köprüler inşa ettirmeleri nedeniyle ticaret yollarının kullanımı artmıştır. Mezopotamya ve çevresi birçok seyyah, coğrafyacı ve bilim adamının ilgisini çekmiştir. Bu bölgede yer alan Mardin, Nusaybin, Hasankeyf, kervan ticaretinin geçtiği yolların üzerinde olduğu için en çok gidilen yerler arasında bulunmuştur. Ünlü

seyyahların yazdığı kitapların bize Mardin'in mimarisi, kültürü, nüfusu, demografik yapısı, ticari hayatı hakkında bilgiler vermesi bakımından çok önemlidir (Nasıroğlu, s.6, 2010).

İslamiyet'in erken döneminden günümüze ulaşan kaynaklarda, Mardin'de bulunan yapıların hangileri olduğuna dair tam bilgi bulunmamaktadır. Müslümanlığın etkisinin arttığı dönemde, bilim ve kültürdeki gelişmeyle beraber, Müslüman bilim adamlarının kitaplarında ve o dönemde yaşamış kişilerin eserlerinde, sıklıkla Mardin'den bahsedildiği görülür. Müslüman alimler Mardin şehrinin nasıl görüldüğü, toplumsal yapısı, ticari hayatı ve idari yapısından bahsetmişlerdir; ancak bu bilim adamlarının Mardin'e ilişkin anlattıkları, İslam dönemi içindeki mimari faaliyetleri ve yapı tarzlarıyla ilişkili olmadığından, bu dönemin mimari dokusu tam olarak bilinmemektedir. Kesin olarak Mardin hakkında bilinen, 4. yüzyılda tarihi kaynaklarda söz edilen bir kalenin olduğu ve 10. yüzyılda ise kentin etrafında örülmüş hisarın varlığıdır. (Alioğlu, 2000, s.20-21).

Mardin ünlü İpek yolu hattının üzerinde bulunduğundan, ulaşılması ve alınması zor olan kalesinden bazı ünlü coğrafyacı ve tarihçiler söz etmişlerdir. Özellikle 10. yüzyılda İstahri (ö.951) ve İbn Havkal (10. yüzyıl), “Şehrin etrafının hisarla çevrildiğini, nüfusun kalabalık ve Pazar yerlerinin büyük olmasından” söz etmişlerdir. Yâkût (ö. 698/1299) ise, “13. yüzyılda kentte, eğitim yapılarından, kapalı alışveriş mekanlarından ve tepenin eteğinde imar edilen şehrin, taraçalar halinde basamaklı yerleştirilen su sarnıçlı konutlarından, sokaklarından bahsetmiş ve yetiştirilen zeytinlerden yağ elde edildiğini” aktarmıştır. İbn Şeddâd (ö. 632/1234) Mardin'in etrafının hendekle ve bir hisarla kuşatılmış olduğunu belirtmiştir. Mardin Hisarı'nın altı kapısı olduğunu ve sadece dördünün açık, ikisini kapalı olduğunu aktarmıştır. Bu aktarımdan kapalı olanların Bab al-Hammara ile Bab al-Zaytun; açık olanların da Bab al-Sur, Bab-ı Kıssıs, Bab-ı Şavat Babü's-sur ve Bab al-Cadid olduğu anlaşılmaktadır. Mardin mahallelerini gösteren 16. yüzyıla ait haritada İbn Şeddâd'ın anlattığı gibi şehir surları ve kapıları görülmektedir (Harita 6). Tarihçi Mardin'de 300 civarı ibadet mekânı ve 6 hamamın da bulunduğunu yazmıştır. Bu bilgiler, Mardin'in imar faaliyetiyle beraber büyüyen bir şehir olduğunu göstermektedir (Göyünç, 1991, s.89-90).

İbn Cübeyr¹ 1184 yılında Mardin'i ziyaret etmiştir. Arap seyyah “*Şehrin bayındır olduğundan, dağın yamacında kurulmuş olduğundan ve dünyanın en ünlü kalelerinden olan Mardin Kalesi'nin dağın doruğunda bulunduğundan*” söz etmiştir. (Cübeyr, s.176, 2003).

Harita 6. Mardin Mahalleleri Haritası, 16. yüzyıl (Aydın vd. 2011, s. 485).

Mardin şehrinin mimari dokusu, yüzyıllar içinde özellikle Artuklu Dönemi'nden itibaren çok değişmemiştir. Orta Çağ'dan itibaren şehre gelen seyyahların yaptıkları kent tasviri ve şehrin ekonomisi, halkı, çarşıları ve mimari yapıları hakkında verdikleri bilgiler doğrultusunda çok şey öğrenilmektedir. Bu seyyahlar arasında Marco Polo (1254-1324) ve İbn Batuta (1304-1368)² bulunur. Marco Polo³, Ortadoğu gezisinde Musul'dan sonra

¹Ebu'l Hüseyin Muhammed ibni Ahmed İbn Cübeyr el -Kinani, “1145 yılında İspanya'nın Hatib (Valensiya) şehrinde dünyaya gelmiştir.1183'te Granada'dan çıktığı hac yolculuğunda, İskenderiye üzerinden Kızıldeniz'e, Cidde'ye ve Mekke'e ulaşmıştır. Burdan geriye dönerken Medine'yi, Bağdat'ı Musul'u ve kuzey Suriye'yi, Kudüs'ü gezmiş, gemi yoluyla da Granada'ya geri dönmüştür ve 1217 yılında vefat etmiştir. Orta çağın ünlü yazarlarından olup gezdiği yerleri ve hatıralarını günlük tutarak anlattığı eserinin adı tam olarak bilinmiyor; ancak genel tahminlere göre eserinin adı ” “Rihlet el-Kinani' yani bizim bildiğimiz adıyla” İbni Cübeyr Seyahatnamesi'dir”. Seyahatnameyi, Arapçadan Türkçeye İsmail Güler çevirmiştir. Detaylı Bilgi için Bknz. Güler, s.176, 2003.

² İbn Batuta, “Fas'ın Tanca şehrinde doğmuştur. Ünlü Seyyah çıktığı seyahati 28 yıl boyunca sürmüş, Mısır, Arap Yarımadası, Irak, İran, Anadolu (Osmanlı beyliği ve o dönemdeki beylikler), Bizans (İstanbul), Orta Asya, Hindistan, Maldivler, Çin ve Endülüs'ü gezmiştir. Batuta gezdiği yerleri kame aldığı eseri Tuhfet'un-Nuzzar Fi Garaibi'l-Emsar ve Acaibi'l-Esfar'dır”, aslında bu eser yağın olarak “Rihle” olarak adlandırılmıştır. Türkçede “İbn Battuta Seyahatnamesi” olarak bilinir ve Arapçadan Türkçeye A. Sait Aykut tarafından çevrilmiştir. Detaylı bilgi için Bknz. Batuta, s.338-9, 2000.

Mardin'e uğramıştır; “Şehirde çok pamuk üretildiğini ve bu üründen de boccasini denen bezler ve başka ürünlerin elde edildiğini” belirtmiştir. Seyyah “Mardin ehlinin işyeri sahibi ya da tacir olduğunu” aktarmıştır (Polo, s.24, 1986). Gezgin, “Şehir halkının, Büyük Kağan’ın egemenliğine girdiğini” kaydetmiştir. Mardin’ e uğrayan diğer seyyah ise İbn Batuta’dır. İbn Batuta hac için 1325 yılında Fas’ın Tanca şehrinden çıkmış olduğu yolculuğunda sırasıyla Kuzey Afrika sahillerini, Mısır’ı, İskenderiye’yi, Kahire’yi ve Suriye’yi ziyaret ederek Hicaz’a varmıştır. 1326’da Mekke’den yola çıkarak Bağdat, Basra, İsfahan ve Kuzey Irak, Nusaybin ve Mardin’e ulaşmıştır. Ünlü seyyah, Mardin’i 14. yüzyılda Artuklu Meliki Melik Salih (1312-1363) döneminde ziyaret etmiştir. Batuta, Melik Salih’i çok cömert ve iyiliksever biri olarak övmüş, birçok zaviye ve medrese yaptırdığını aktarmıştır. Melik Salih’in vezirinin imam ve alim Celaleddin Sincari adında iyi eğitim görmüş biri olduğunu işaret etmiştir. Ünlü gezgin, Mardin’i, dağın yamacında iskân edilmiş büyük bir şehir olarak betimlerken, tepenin doruğunda yer alan sarp kaleye dikkat çekmiştir. Çarşısı cıvıl cıvıl olan kentin İslam kentleri arasında en güzeli olduğunu aktarmıştır. Şehirde “Mer’ız ya da Mardini” adı verilen yünden yapılmış giysilerin üretildiğini ve bu giysilerin çok ünlü olduğunu belirtmiştir (Batuta, s.338-9, 2000).

Anadolu’daki Türk akınlarından sonra, 12.-13. yüzyıllar arasında, özellikle Artuklular Devrinde, Mardin’de gerçekleştirilen imar faaliyetlerinde, daha önce inşa edilenlerden değişik olan, orijinal yapılar inşa edilmiştir. En erken örneklerini, Anadolu’da gördüğümüz hamam ve külliyelerin yanı sıra cami ve medreselerde de farklı mimari planlar, Mardin’de artarak inşa edilmeye devam etmiştir (Alioğlu, 2000, s.22).

Mardin, Artuklular zamanında, 12. yüzyılda başkent olduktan sonra hem siyasi olarak ön plana çıkıp önem kazanmış, hem de inşa edilen kent yeni görüntüsünü kazanmıştır. Bu dönemde Mardin, iktisadi ve ticari yönden de gelişmiştir (Aydın ve diğerleri, 2000, s.117-118).

---

³ Marco Polo (1254-1324) “Venedikli tüccar olan Babası ve amcasıyla çıktığı yolculuğuna, Venedik’ten başlayıp Çin’e Hindistan’a ulaşmıştır. Seyyah, gezisine devam etmiş, Hazar Denizini geçerek Ortadoğu ve Anadolu’ya varmıştır. Bu gezisinde Mardin’i ziyaret etmiştir. Polo’lar yirmi beş yıl sonra Venedik’e geri dönmüşlerdir ve Marco ticaretle uğraşmaya başlamıştır. Seyyah, 1298’de Cenevizlilerle yapılan savaşta, dört yıl esir düşmüştür. Bu süreçte gezi notlarına dayanarak hücre arkadaşı Rusticano’ya “Harikalar Kitabı” adlı eserini yazdırmıştır”. Ayrıntılı bilgi için Bknz. Güngören, s.24, 1986.

Haçlılarla yapılan mücadelelerde Artukoğulları ön safhada yer almıştır. Artuklu Beyliği'nde başa geçen hükümdarlar, vergileri civar devletlerden daha az alarak, Rebia diyarındaki birçok sakinin buraya göç etmesini sağlamıştır. (Göyünç, 1991, s.8).

Mardin Artuklular döneminde, camileri, medreseleri, sarayları, hamamları, çarşı ve pazarlarıyla, kale dışına taşan mahalleleri ile şehir hüviyetini kazanarak, üç asır sürecek en parlak devrini yaşamıştır. Artuklu yönetimindeyken mimari görüntüsünü oluşturan Mardin, siyasi bir merkez olarak, ekonomik ve ticari bağlamda da yürütülen politikayla gelişme göstermiştir. Ticari hayat ve ekonomi, Akkoyunlu yöneticilerin oluşturduğu ticari hükümlerle gelişmeye devam etmiştir (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.117-119). Mardin'de Artukoğullarından sonra Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi'nde de cami ve medreseler yapılmış ve bu yapılarda, Artukoğullarının mimari tasarımı değişmeden devam etmiştir. Bu yapım geleneğine yeni yorumlar eklenmeyerek bir öncekinin tekrarı şeklinde devam etmiştir (Alioğlu, 2000, s.22).

15. yüzyılın ikinci yarısında Mardin'i ziyaret etmiş olan Venedikli tüccar Josafa Barbaro, şehrin tepesinde eski bir kale olduğundan bahsetmiştir. Bu tepeyi çevreleyen şehre, 1 mil⁴ (1,6 km) uzunluğunda taş merdivenli yolun sonunda bulunan bir kapıyla ulaşıldığını ve şehrin sadece bir tane giriş yolunun olduğunu belirtmiştir. Kalenin içinde yaklaşık 300 hane bulunduğunu, nüfusunun kalabalık olduğunu söylemiş, bu evlerin duvarlarının doğal bir hisar görevi gördüğünden dolayı ayrıca bir sur duvarının olmadığına dikkat çekmiştir. Bu surların uzunluğunun 1/8 mil (200 metre) olduğundan bahsetmiştir. Venedikli Tüccar, Mardin'de bolca ipekli ve kadife kumaşların dokunduğunu ve şehrin Akkoyunlu Uzun Hasan'ın ülkesinde yer aldığını belirtmiştir. Barbaro, Araplar ve Türklerin Mardin için: *"Bu şehir o kadar yüksektir ki halkı şehrin üzerinden uçan kuşları asla göremezler"* dediğini yazmıştır. Seyyah, kentte bulunduğu süre içerisinde hastalanmış, Akkoyunlu Cihangir Bey'in inşa ettirdiği darüşşifada bir müddet kalmıştır. Barbaro bu darüşşifada hastalara yemek dağıtıldığından ve kalan kişi önemli biriye odada yere, her biri 100 duka değerinde halılar serildiğinden söz etmiştir (Çizim 2) (Barbaro, s.64-65,2009).

---

⁴ 1 karamili = 1 ,6093 km.'ye eşit uzaklık ölçü birimidir. Ayrıntılı bilgi için Bknz. Hasol, s.24, 1986.

Mardin'i gezen, seyyahlardan bir diğeri de Osmanlı Dönemi'nde yaşamış olan Evliya Çelebi'dir (1611-?). Çelebi, İstanbul'dan çıkmış olduğu seyahatine Kuzey Avrupa, Kafkaslar, İran, Kuzey Afrika'da bulunan birçok bölgeyi gezerek devam etmiştir. Bu bölgelerde yaşayan insanlar hakkında, ülkelerin tarihi ve tarihi yapıları konusunda en ince ayrıntıya kadar bilgiler vermiştir. Seyyah, Halep yolculuğundan sonra Diyarbakır'a ve oradan da Mardin'e ulaşmıştır. Evliya Çelebi “Şehirdeki kalenin göğe yükselen tepesinde nice eserler bulunduğunu, etrafının uçurum gibi olduğunu, cilalı kayalıktan oluştuğunu ve hiç hendek bulunmadığını” belirtmiştir. Evliya Çelebi Mardin'in ve kalenin tarihinden de kısaca şu şekilde bahsetmiştir;

“Bu kal ‘a i yed i kudret hakkında niçe bin müverrihân ı Arab u Acem ve Rûm u Yunaniyân ve gayrı milel i edyân ı bâtilân bizâyeleri zu ‘munca çok evsâfin tahrîr etmişlerdir, ammâ târîh-şinâs Mıkdısî kavlince bu kal ‘a i Mardin'in imâretine sebep bizzât Hazret i Yûnus Nebî aleyhisselâm idi. Zirâ Yûnus Nebî vakt i şitâda Musul kurbünde Beledü'l-hatîb şehrinde sâkin olurdu. Vakt i yayda yaylaya çıkup bu cebel i Mardin'de sâkin olup kisb i tarâvet edüp ibâdet ederdi. Hâlâ kûh ı Mardin'de niçe gâr ı azîmler vardır, anda sâkin olup hâlâ savma ‘a i Yûnus Nebî derler bir gâr ı yetîmân ı kân ı züvvârândır. Ol asırda bu cebele Kûh ı Şâhika derlerdi. Bu cibâlin gârları içre bir ejderhâ peydâ olup Hazret i Yûnus'a imân getürenlerden niçe bin ümmet i Yûnus'u tenâvül etdi. Ba ‘dehû Hazret i Yûnus'dan niçe münkerîn mu ‘cize isteyüp niçe bin kavm i Yahûd. “Bu cebel i Şâhika'da ejderi katl eyle, sana imân getirelim”, dediler. Andan Hazret i Yûnus aleyhisselâm nübüvvet kuvvetiyle olejdere bir taş urup katl edüp üç bin aded münkerîn İslâm ile müşerref olup bu cebelde sâkin olup Hazret i Yûnus ile hem-civâr oldular ve gündün güne bây oldular. Bu cebelde ejder hâsıl olduğundan bu kûh ı bülende kûh ı Mâr dediler. Bir sebep i tesmiyyesi dahi yine ümmet i Yûnus Nebî'den bir ulu beğ var idi, mâl ı firâvâna mâlik idi. Cenâb ı Kibriyâ ana Yûnus Nebî du ‘âsıyla ol sene ikiz doğar iki evlâdı hâsıl olup Hazret i Yûnus isimlerini Merâdin deyü nâm buyururlar. Bu iki fetâ kırkar seneye bâliğ olduklarında Hazret i Yûnus'un ta ‘lîmiyle bu iki karındaş Cebel i Mâr üzre bir sûr ı kebîr edüp itmâm etdiklerinde Hazret i Yûnus bu

kal 'aya Merdeyn buyurdular. Zirâ iki merd i meydân binâ etmişdir. Anınçün Merdeyn'den galat Mardin derler, ammâ diyâr ı Acem'de yılan ve çıyan ve ejderhâ kânı olduğundan kal 'a i Mâr-ı dîn derler. Diyâr ı Arab'da kal 'a i Şâhika derler, diyâr ı Rûm'da Mardin derler”.

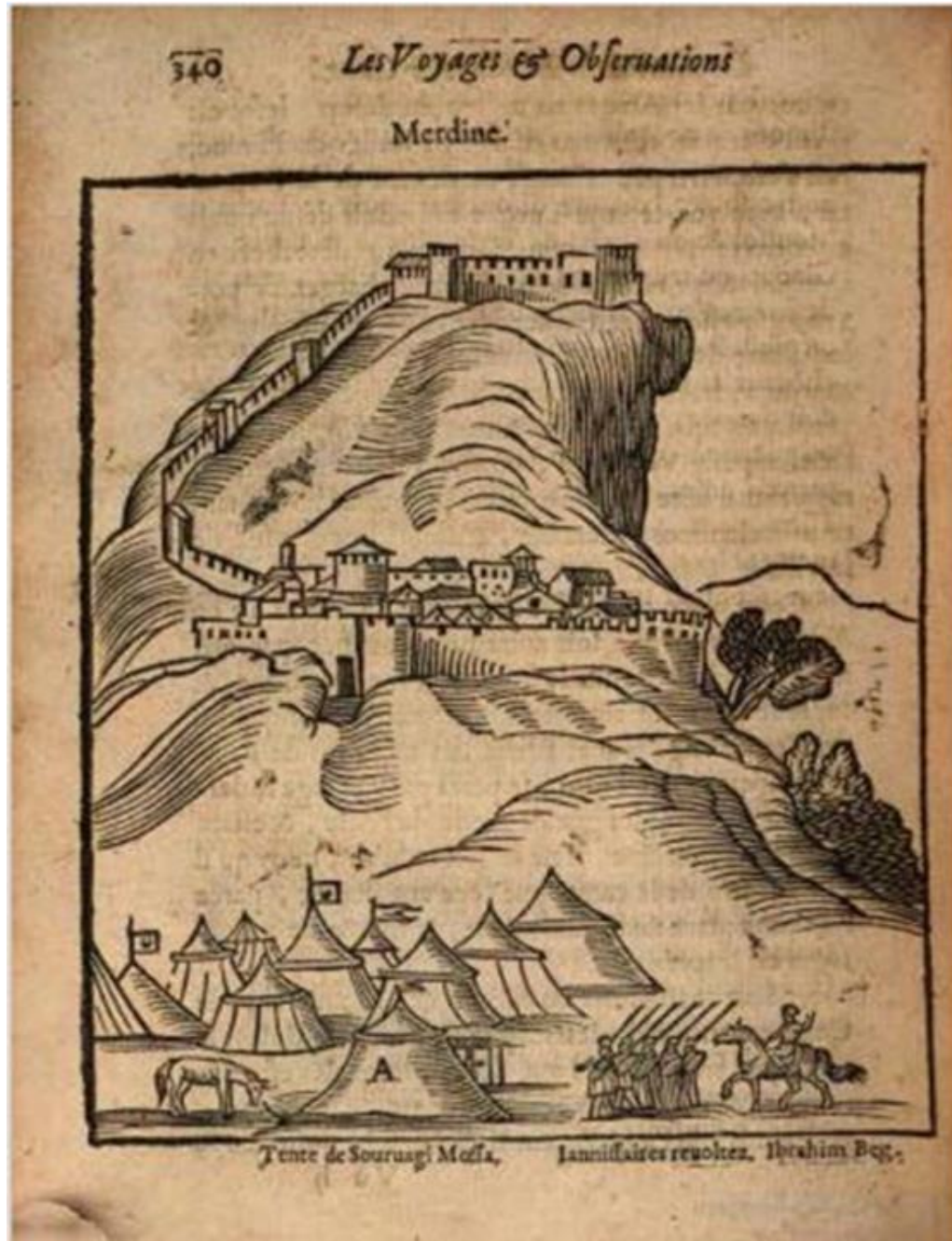
“Ba ‘dehû kefare i Rûm bu Dârâ Şâh’ı münhedim edüp cümle Âzerbaycân u İrân u Turan'a Yunaniyân istilâ edüp Dârâ Şâh'ı harâca kesüp bu kal 'a i Mardin'e mâlik olup binâ-yı azîm düyûrlar ihdâs etdiler. Zirâ Hazret i İsa aleyhisselâm asrında bu Mardin içre Buhtunnasr-ı sâhib hurûcun bir puthâne i âteşgedesi var idi. Buhtunnasr hûn ı Yahyâ talebiyçün bu Mardin'den hurûc edüp Haleb'i ve Şâm'ı ve Beyt-i Makdis'i ve Beytü'l-hazân'ü ya 'nî şehri i Safet'i ve Taberistân'ı ve Askalân'ı ve Arz ı Hasan'ı ve Arz ı Mısr'ı umûmen harâb u yebâb edüp yine kal 'a i Mardin'e geldi. Anınçün Rûm kefereleri bu Mardin'e rağbet edüp Dârâ Şâh'ın destinden dest i kahr ile alup mutasarrıf oldular. Andan yine Ermenî keferesi destine girdi”.

“Ba ‘dehû sene 795 târihinde Timur Şâh üç sene muhâsara edüp içinde mütehasın olan fecereler kal 'ayı Timur'a vermek sadedinde iken derûn ı kal 'ada olan nisvân ı sâhib isyânlardan bir fertûte-i mekkâre kendüsü gibi kancık kelblerin südüyle tâze yoğurd ve tâze peynir yapup fağfûrî tabaklar ile taşrada Timur'a hedâyâ gönderüp eydür "Bizi muhâsara edüp ifnâ-yı vücûd edersin. Biz hod henüz tâze süd ve hubz i halûm tenâvül etmedeyiz" dedikdehemân Timur muztarib i hâl ve bî-huzûr [u] bî-mecâl olup nefîr i rihletleri çalup azm i diyâr ı Rûm alâ Yıldırım Bâyezîd Hân eder. İşte kal 'a i Mardin'i bu yüzden ol mekkâre kelb südüyle halâs etmişdir. Ba ‘dehû Âl i Abbâsiyân'dan Sultân bir hîle ile kal 'a i Mardin'i Ermenîler destinden serîka edüp her tarafın imâr edüp kahkahâ-yı Kürdistân etdi” (Evliya Çelebi, 2001, s.41,42).

Özetle, Rum ve Yunan tarihçilerinin kendi inançlarına göre Mardin kalesine bazı anlam ve nitelikler yüklediğinden söz eden Çelebi, Makdisi’yi referans göstererek kaleyi Hazreti Yunus’un yaptırdığından bahsetmiş onun yazları burada kaldığı sürece ibadet ve istirahat ettiği için dağdaki büyük mağaraya Yunus Nebi Savrası dağa da o devirde Şahika Dağı ismi verildiğini aktarmıştır. Hazreti Yunus ile ilgili anlatılan efsaneye göre, dağda yaşayan bir ejderin Yunus’a inanlardan binlerce kişiyi yediğini ve ona inanmayaların ise Yunus’tan

mucize olarak ejderi öldürmesini dilediklerini ve bu olduğu takdirde ona inanacaklarını söylemişlerdir. Öldürdüğü ejderhadan dolayı ona inananların çoğaldığını ve bu ejderhadan (Mar) dolayı da kaleye “Kûh u Mar” adının verildiğini, Arap olmayanların “Mâr-ı dîn”, Arapların “kal ‘a i Şâhika”, Rum yurdunda ise “Mardin” dendiğini aktarmıştır. Çelebi bu kalenin nice hanların eline geçtiğini ve Dara Şah’ın (İran Şahı’nın) yönetim merkezi olduğunu, İskender’in Dara’yı yenilgiye uğratarak İran, Azerbaycan ve Turan’a sahip olduğunu ve kalede binalar inşa ettirdiğini aktarmıştır. Hazreti İsa döneminde kale içinde Buhtünnasr’ın ateşgedesi olduğundan ve Yahya’nın kanını istemek için yola çıkan Buhtünnasr’ın birçok ülkeyi harap edip Mardin’e geri geldiğinden bu sebepten dolayı Rum kafirler için bu şehrin çok önemli olduğundan bahseder. Timur’un 795 yılında kaleyi üç sene kuşatıp alamadığından ve Rum diyarına gittiğinden söz etmiştir.

Gezdiği birçok ülke arasında Mardin’i ziyaret eden ve kent görüntüsünü çizdiği gravürle bize yansıtan bir diğer seyyah Le-Gouz’dur. Fransız asıllı seyyah Ortadoğu ve Avrupa’da çok sayıda şehri gezmiş, 1657 tarihinde yayınlamış olduğu *Les Voyages et Observations Du Sieurs* eserinde Mardin’e ait en erken tarihli gravürü yayınlamıştır (Çelebioğlu, 2018, s.55). Kent gravüründe şehrin dağın eteklerinde konumlandığı ve etrafının surla çevrili olduğu görülür. Sur kapısının arkasında sur içinde birkaç evin olduğu, askeri birliklerin dağın eteğine çadır kurdukları, bir grup askeri at üzerinde arkadan takip eden bir kişinin betimlendiği görülür. Gravürün altında İbrahim Bey yazısı bulunmaktadır (Resim 1). Dönemin yazılı kaynaklarından elde edilen verilerle 10. yüzyıldan itibaren Mardin şehrinin etrafının sur ve kulelerle çevrili olduğu bilinmektedir. Le-Gouz’un çizdiği gravür bu savı desteklemektedir. Mardin sur içinde 12.yüzyıldan itibaren birçok dini ve sivil mimarının yapılmaya başlandığı düşünülecek olursa, 1657 tarihli gravürde az sayıda evin betimlenmesi gerçeği yansıtmamaktadır.

Resim 1. La Boullaye Le-Gouz'un çizdiği Mardin gravürü ,1657 (Les Voyages et Observations Du Sieurs) (Bekin, 2011).

Resim 2. Dapper'in Mardin Gravürü, 1680 (Bekin, 2011).

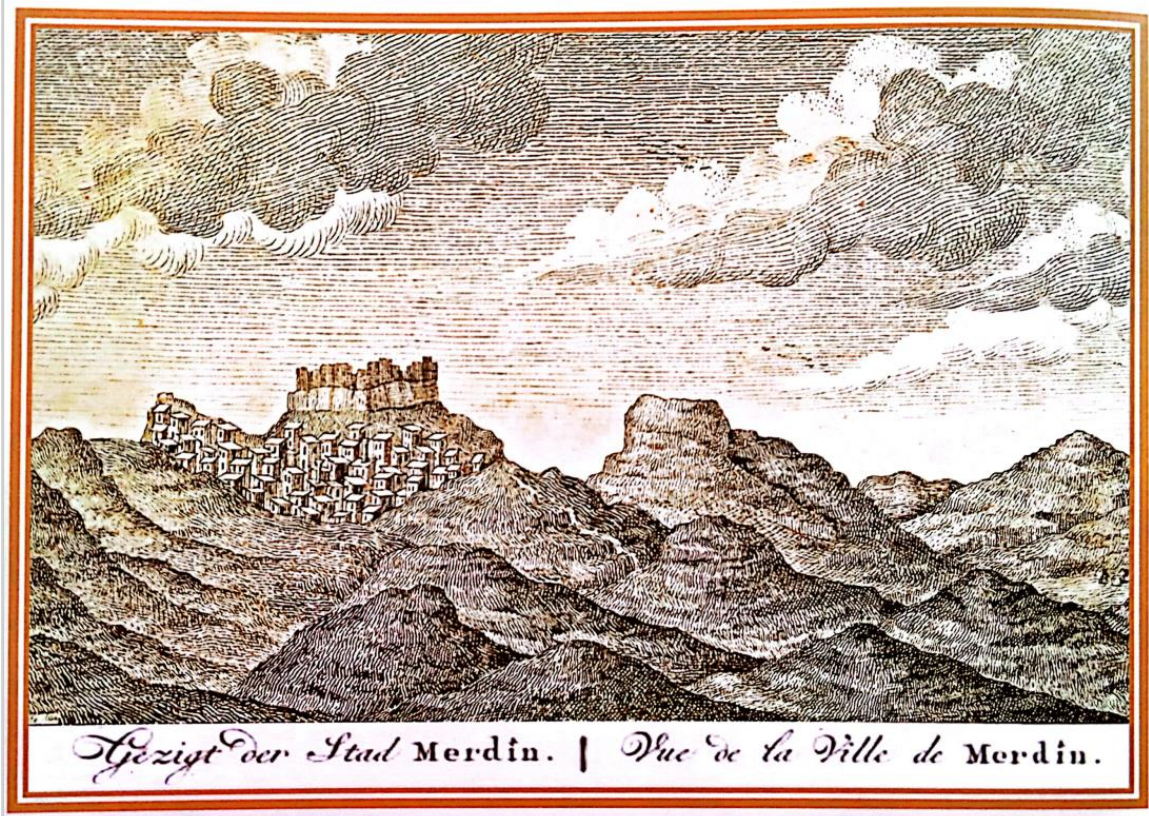
Dönemin görsel kaynağı olan Mardin gravürünü kitabında yayınlamak günümüze ulaştıran Hollandalı coğrafyacı, Doktor Olfert Dapper'dir (ö.1690). Yaşadığı devrin seyahatname ve coğrafi kitaplarından yararlanarak birçok eser ortaya koymuştur. Doktor "*Beschryving Van Asie*" adlı kitabında yer verdiği Mardin'e ait gravürün (1690) kopyası (Resim 2) sonraki süreçte pek çok eserde ve Türkçe kitaplarda⁵ kullanılmıştır. Dapper aslında Mardin'e hiç gelmemiş ve gravürü de kendisi çizmemiştir. Nejat Göyünç⁶ bu coğrafyacının eserinde yer verdiği Mardin gravürünün, ünlü gezgin Barbaro 'ya veya 16. yüzyılda kenti ziyaret eden Venedikli tüccara ya da onlarla seyahata katılan başka bir sanatçıya ait olabileceğini iddia etmektedir. Her iki seyyahın betimlediği kent tasvirinin gravürle birebir uyduğundan yola çıkarak bu savını desteklemektedir (Göyünç, 1991, s.91; Çelebioğlu, 2018, s.56-57). Gravür dikkatle incelendiğinde şehrin bir tepe üzerinde kurulduğu, en tepede bir kalenin yer aldığı, kale içinde tepenin eteklerinde ise birçok

⁵Ayrıntılı bilgi için Bknz. Göyünç, 1991, s.91; Mufassal Osmanlı tarihi, 1958, s.744; N. Sevgen, 1959, s.259.

⁶ Ayrıntılı bilgi için Bknz. Göyünç, 1991, s.91.

yapının, evlerin sıralandığı görülmektedir. Gravürü çizen kişi, evlerin etrafını saran sur duvarlarını, surların arasındaki burçları ve kemerli bir sur kapısını en ince ayrıntısına kadar tasvir etmiştir. Sur kapısına doğru ilerleyen ticaret kervanlarının merdivenli bir yol ile buraya ulaştığı betimlenmiştir. Bu kapı, dönem kaynaklarından edinilen bilgiye göre şehrin en işlek kapısı, Bab-ı Cedid (Yeni Kapı) olmalıdır. 1680'e tarihlenen gravürde bütün yapıları ile gelişmiş büyük bir kent tasviri çizilmiştir. Kentte Artuklulardan itibaren Osmanlıya kadar devam eden zengin ticari hayatın, gravürde çizilen ticaret kervanı ile yansıtılması oldukça dikkat çekicidir.

Dönemin bir başka görsel kaynağını çizen Alman Karsten Niebuhr (1733-1815)'dur. Seyyah 1766'da Mardin'i ziyaret etmiştir (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.191). Çok uzak bir konumdan bakarak çizmiş olduğu Mardin'i dağların arasında betimlemiştir. En tepedeki iç kaleyi sarp kayalıkların üzerinde yükselen sur duvarıyla çizmiş, tepenin eteğinde bulunan ve bu kaleyi alt bölümde çevreleyen alana da çok fazla sayıda yapıyı tasvir etmiştir. Bu yapılaşmış dağın etrafındaki bölgede bulunan iskansız ve ağaçsız yalın dağlar görüntüsüyle dikkat çekmektedir. Gezginin şehri görüp betimlediği yerde, bugün Kızıltepe yolu bulunmaktadır (Resim 3).

Resim 3. Karsten Niebuhr 'un çizdiği Mardin gravürü 1766 (Bekin, 2011).

Bir diğer dönem kaynağı ünlü İngiliz seyyah Buckingham'ın anlatısıdır. Yazar "Mezopotamya'ya Yolculuk" adlı kitabında gezdiği yerleri ve anılarını anlatmıştır. Gezgin seyahatine 1827'de Halep'ten başlamış sırasıyla Bağdat, Urfa, Diyarbakır ve Mardin'i ziyaret ederek Musul'a varmıştır (Nasıroğlu, s.64, 2010). Gezgin, Mardin şehrinin çarşılarını, tarihi yapılarını ve şehrin demografik yapısını bütün ayrıntılarıyla şu şekilde tasvir etmiştir; "Mardin, yüksek bir tepenin en üst kısmında bulunmaktadır. Bütün zirvelerde bulunan tepelerin, kireç taşından oluşan kitleleri, aşağı doğru yumuşak bir şekilde inerek fazla derin olmayan uçurlara ve toprak formlarına dönüşmüş görünmektedir. Bu form da uzaktan, kare kitlelerin üstünün yükseltilmiş kaleler olarak gözükmesine neden olmuştur. Bu formdan Mardin Kalesi inşa edilirken yararlanılmıştır. Tepenin zirvesini çevreleyen ve uçurumun kenarına dik olarak yükselen sur duvarları, Mardin Kalesi'ne erişimi zorlaştırmıştır. Mardin Kalesi'ne aşağıdan bakıldığında,

mimarisi, İslam Mimarisi gibi görünmektedir. Bu da kalenin, bu doğal konumunu, yapay savunmalardan da güçlü kılmaktadır. Kalede ikamet eden mütesellimi 50 asker birkaç top ile savunmaktadır. Kalenin içindeki konutlarda, mütesellime hizmet eden ailelerin yerleşmesine izin verilmiştir. Mardin Kalesi'nin altında yer alan ve şehri çevreleyen surlar, tepenin batı ve güneyinden aşağıya, şehrin önüne kadar uzanmaktadır. Kalenin de içinde bulunduğu daire şeklindeki bölüm 2 mil uzunluğundadır ve bu da doğal bir görünüm oluşturmaktadır. Bu bölümün dayandığı toprağın doğasından ötürü oluşan biçim düzensizdir. Şehirdeki evler, tıpkı Roma tiyatrosundaki koltuklarda olduğu gibi belirli aralıklarla, birbirinin üzerine oturtulmuştur. Sokaklar da aynı şekilde tepenin yan tarafları boyunca uzanarak, ardışık geçitler ve teraslar oluşturmuştur. Sokakların daha ufak olan yan kavşakları, Malta şehrindeki kesişen sokaklar gibi tabakalar arası merdivenler oluşturmuştur". Buckingham, evlerin taştan yapıldığını ve her ne kadar bir kısmının iyi duvar işçiliğine sahip olduğunu belirtse de genelde küçük ve süslemesiz olarak inşa edildiğinden söz etmiştir. Seyyah, evlerin teraslarının düz olduğundan ve bu evlerin üst katında bulunan ahşaptan yapılmış büyük ve geniş basamakların terasların dört bir tarafı boyunca döşenmiş olup, bu basamaklarda yemek yenildiğinden, insanların misafir ağırladıklarından, yaz akşamlarında da bunların üzerinde uyduklarından bahsetmiştir. Mardin'de yedi küçük ve bir tane büyük olmak üzere sekiz camiden bahseden seyyah, bunlardan beş tanesinin küçük ve önemsiz, geri kalan bir tanesinin ise büyük olduğunu belirtmiştir. Bu yapılarda kapı ve pencerelerde gördüğü Arap taş sanatını yansıtan örneklerde, şimdiye kadar gördükleriyle kıyaslanmayacak derecede zengin bir işçilik sergilendiğine dikkat çekmiştir. Büyük camiye ve minaresini tüm ayrıntılarıyla tasvir eden Buckingham, şehirde söylenene göre caminin bir zamanlar Hıristiyan kilisesi olarak kullanılmış olabileceğini, fakat dış görünüşünün bunu yansıtmadığını, iç mekanını da kendisinin güvenli bir şekilde inceleme fırsatının olmadığını belirtmiştir. Ünlü Seyyah, kentte üç hamamın var olduğunu, bunlardan birinin el Amir Hamamı ya da Prens Hamamı adıyla anıldığını, bunlara yeteri miktarda su sağlanmadığını, şehir halkının hamamlara katılımının yetersiz kaldığını işaret etmiştir. Ne kahvehaneler ne de dinlenme yerlerinin genellikle Türk kasabalarında bulunmaması nedeniyle pek bol olmadığını, mevcut olan birkaç mekânın ise kötü döşenmiş, yerli halk tarafından kullanımı az olan yerler olduğunu

ve bunların arasında en iyisinin Kervansaraylar olduğunu belirtir. Şehirdeki sayısız pazarların, kemerli ve tonozlu çatıyla örtüldüğünü ve bunların çok dar bir alana sahip olup şehir için gerekli tüketim maddelerinin zar zor sağlanabildiğini aktarmıştır. Gezgin, Bütün bu eksikliklerin atfedildiği şehir sakinlerinin genel yoksulluğu ve ticaret yapma isteğine karşın, bu mekânın durumunun elverişsiz kaldığını belirtmiştir.

Buckingham Mardin'in demografik yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir: "*Şehir nüfusunun yirmi bin civarında olduğu ve bunun en azından üçte ikisinin Müslümanlar, geri kalanının ise Hıristiyan ve Yahudi olduğu düşünülmektedir. Süryani halkın 2000 evi, Ermeni halkın 500 evi, Katolik Ermeni halkın 1000 evi, Keldani ve Nesturi halklarının 300 evi ve Yahudi halkın ise 400 evinin var olduğu hesaplanmıştır. Bunlardan her birinin kendi kiliseleri ve saygın rahipleri bulunmaktadır. Süryanilerin, komşu köyde bulunan birçok kilisesi dışında, şehirde iki kilisesi ve şehirden biraz uzakta iki manastırı yer almaktadır.*" (Buckingham, s.335-345, 1827).

Mardin'i ziyaret edenlerin arasında seyyah, coğrafyacı ve tarihçilerin yansıra arkeologlar da bulunmaktadır. Bunların arasında ilk sırada Alman asıllı Max von Oppenheim yer alır (1860-1946). Oppenheim'ın 20. yüzyıl başlarında çektiği fotoğrafta en üstte tepede Mardin Kalesi bulunmakta, tepenin eteklerinde merdiven basamakları gibi üst üste sıralanmış evler, camiler, medreseler yer almaktadır. Fotoğrafta şehrin yatay silüetini dikey görüntüsüyle dengeleyen Mardin Ulu Camisi ve Reyhaniye Camisi'nin minareleri dikkat çekmektedir (Fotoğraf 1). İngiliz tarihçi Gertrude Bell (1868-1926) arkeolog arkadaşıyla 1907'de Anadolu'ya gelmiş Mardin, Hasankeyf ve Nusaybin'i gezmiş, birçok tarihi yeri belgelemiştir. Bell'in, yazdığı mektuplar ve çektiği fotoğraflar dönem kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Onun tarafından çekilen Mardin fotoğrafında evler ve konaklar, en üstte Mardin Kalesi, bunun altında sağda Zinciriye Medresesi yer almaktadır. Fotoğraf yeni yolun güneyinden çekilmiş olmalıdır (Fotoğraf 2) (Çelebioğlu,2018, s.61,67; Nasıroğlu, s.99, 2010).

Fotoğraf 1. Max Von Oppenheim'in Çektiği Mardin, 1900 (Çelebioğlu, 2018)

Fotoğraf 2. Mardin'in Genel Görünümü 1911, Bell Arşivi (Bell, 1911)

Fotoğraf 3. Mardin Görüntüsü (Gabriel,1940)

Güneydoğuda birçok şehrin yanında Mardin’i gezmiş olan mimar, sanat tarihçi, restoratör Fransız asıllı Albert Gabriel şehirdeki çok sayıda tarihi eserin rölevesini ve desenlerini çizmiş, fotoğraflarını çekmiştir. Kentin haritasını ve şehir surlarını ve yapıların konumlarını en ince detaylarıyla belirtmiştir. Mardin dışında başka şehirlerdeki tarihi eserleri araştırmış, anlatmış ve çalışmaların sonucunda elde ettiği verileri “*Voyages Archeologiques dans La Turgie Orientale*” adlı kitabında 1940’ta yayınlamıştır. Mimar 1926’da İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü’nde dersler vermiş, bu süre zarfında Anadolu ve İstanbul’daki tarihi eserler hakkında yaptığı çalışmalar ile sanat tarihine büyük ölçüde katkısı olmuştur. Kent görüntüsünü çektiği fotoğrafta tepede kaleyi, tepenin eteğini saran kent dokusunu yansıtmıştır (Fotoğraf 3). Diğer bir fotoğraf ise Mardin şehrinin görüntüsüdür. Zairi Camisi’nin damından çekilmiş görüntüde, en altta avlunun kuzeydoğusunda bulunan birimlerin üst örtüsü bulunmaktadır. Bu yapının arka tarafında camiye çevreleyen mezarlar yer almaktadır (Fotoğraf 4). (Nasıroğlu, s.104, 2010; Çelebioğlu,2018, s.61,67)

Fotoğraf 4. Zairi Camisi'nden Mardin'e Bakış (Gabriel, 1940)

Orta çağdan itibaren 19. yüzyıla kadar Mardin'i ziyaret eden coğrafyacılara, seyyahlara, tarihçilere bizlere aktardıkları bilgiler doğrultusunda şehirde Müslüman, Hristiyan, Süryani ve Yahudilerin yaşadığı, kentin zengin bir mimari dokuya sahip olduğu, ticari hayatın çok canlı olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin 13. yüzyıldan itibaren görüntüsünün pek değişmemesine karşın daha çok geliştiğini birçok dini ve sivil mimarının inşa edildiğini anlatan seyyahlar, sur içinde çarşıların kalabalık olduğundan ve burada yaşayan halkın bir kısmının esnaf olduğundan, şehirde dokunan pamuklu ve yünlü kumaşlardan dünyaca meşhur elbiseler yapıldığından bahsetmişlerdir. Seyyahların çizdiği şehir tasvirinde ise Mardin'in bir dağın eteğinde kurulmuş olduğu ve dağın etrafını saran hendekli bir dış suru en tepede ise bir iç suru bulunduğu görülmektedir. İç surun, sarp kayalıklar üzerinde ve çok yüksekte yer aldığı için tarihte ele geçirilemediğine dikkat çeken seyyahlar, kaleyi kartal yuvasına benzetmişlerdir. Her iki sur arasında inşa edilmiş mimari yapıların şehrin topografyasına uygun şekilde Roma tiyatrosundaki koltuklar gibi belirli aralıklarla üst üste yerleştirildiğini belirtmişlerdir. Şehirdeki mimari doku içinde bulunan cami, medrese,

kervansaray, saray ve zaviyelerin Artuklu Melikleri tarafından inşa ettirildiğinden bahsetmişlerdir. Kentin İslam şehirlerinin arasında en güzeli olduğunun altını çizmişlerdir.

Hem görsel hem de yazılı kaynaklarda çoğunlukla Mardin kalesinin sur içi anlatılmaktadır. Tezin konusu olan Zairi Cami'si sur içindeki yoğun yapılaşmanın içinde değil, sur dışında iskân edilmemiş bölgede yer almaktadır. Dönem kaynaklarından elde edilen veriler de bunu desteklemektedir. Şehrsel dokunun bir parçası olan yapı 1680 tarihli Dapper'in kitabında yer verdiği Mardin gravüründe betimlenmiş kalenin sur kapısı olan Yeni Kapı 'ya (Bab- 1 Cedid'e) yakın bir konumda yer almaktadır.

2. BÖLÜM: MARDİN ZAIRİ CAMİSİ

2.1. YAPININ ADI VE YERİ

Harita 7. Zairi Camisi Konumu <https://earth.google.com/> (Erişim Tarihi: 10.01.2023).

Harita 8. Mardin Şehrinin Planı, 1938 (Gabriel,1940).

Zairi Camisi, Mardin ilinin Artuklu ilçesinde Necmeddin Mahallesi'nin güneyinde, yeni yol

caddesinin yakınındaki Şeyh Muhammed Zırrar Mezarlığının bulunduğu tepede, yer almaktadır (Harita 7,8). Saraçoğlu Mahallesinde tapununun 28-30 pafta, 586 ada, 16 parselinde bulunmaktadır ve Secaattin ve Mehmet Zerran Vakfı adına kayıtlıdır. Cami, Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun A-1933 sayılı ve 21.09.1979 tarihli kararıyla anıt eser olarak kaydedilmiştir (Kılıcı, 2017, VGM). Yapı, Osmanlı Arşiv belgelerinde, “*Muhammed ed-Dirâr meşcid-i şerîfi*”, XVI. yüzyıl kaydında “*Şeyh Mehmed Oki Mescidi*” olarak geçmektedir. Cami, ismini, cenazelikte gömülü olan sahabenin adından almıştır. Cenazelikte yatan kişi, mezarının baş şahidesindeki nakşedilen Arapça yazıdan anlaşıldığı üzere “*Zarrâre bin Üfi’ye*” aittir.

Osmanlı döneminde 1789-1840 yılları arasında Mardin’de yaşamış olan Abdüsselam Efendi⁷ şehirdeki yönetime karşı olan bir isyanı anlatırken Şeyh Mehmet Dırrar Camisi’ne sığınan ve çıkan çatışma sonucu ölen elli kişiden bahseder (26 Zilhicce 1230-29 Kasım 1815). Bu olayı anlatırken caminin, şehir suruna açılmış olan, yeni kapı civarına yakın olduğunu ve kaçan isyancıların, Mardin’in şehrinin dış surlarının, bir kısmını yıkarak zarar verdiğini anlatır (Abdüsselam Efendi, 2007, s. 99; Abdülğani Efendi, 1999, s.207-208; Kılıcı, 2017, VGM).

Abdülğani F. Bulduk⁸, Şeyh Muhammed Dırrar ya da Zarrar Camisi’nin şehir dışında Necmeddin Mahallesinin güneyinde yer aldığını ve onarım gördüğünü, cami içinde, harimin doğusunda, Şeyh Muhammed Dırrar’ın mezarının olduğunu ve vakfiyesinin duvarda taşla nakşedildiğini belirtir. Abdülğani Efendi, Bayram ve Cuma namazlarının kılındığı camide geçici olarak imamlık yapan birinin olduğunu, Koçhisar’da yıkılmış olan ve bu yapıya vakfedilen hamamdan bahseder. (Abdülğani Efendi, 1999, s.231; Kılıcı, 2017, VGM).

Yapı Osmanlı arşiv kayıtlarında ve kaynaklarda birden fazla isimle anılmıştır. Bu adları

⁷ Abdüsselam bin Ömer el-Mardini (1789-1843) tarafından hazırlanmış “*Ümmü’l İber*” adlı arapça yazma eser, İbrahim Muhammed’i eş-Şerbanî tarafından yazılmıştır. Eserin orijinal yazması “*Kahire’de Dar al-Kutup al-Mısriyya’da 813 Tarih numarasıyla*” kayıtlıdır. Günümüz Türkçesine Hüseyin H. Güneş “*Abdüsselam Efendi’nin Mardin Tarihi*” adıyla çevirmiştir.

⁸ Abdülğani F. Bulduk “*Mardin Tarihi*”, adlı eserinde belirtir. Abdülğani Fahri Bulduk 1864 Diyarbakır doğumlu tarihçi ve şairdir, Mardin Tarihine ait önemli eserleri vardır Bknz. (Bulduk, 1999, s.231).

sıralayacak olursak: “Şeyh Mehmed bin Avkar be cihed-i mescid” “Şeyh Mehmed Avkar cihed-i Mescid-i Zarrari”, “Şeyh Mehmed Avkar cihed-i Mescid-i Zarrari”, “Muhammed ed-Dirâr mescid-i şerîfi”, “Şeyh Mehmed ez-Zarârî Mescidi”dir. Tezin birden fazla adı olsa da tez yazım sürecinde Zairi Camisi ismini kullanmak yerinde olacaktır.

2.2. YAPIM TARİHİ VE BANİSİ

Fotoğraf 5. Zairi Camisi Doğu duvarındaki Taş vakfiye (Alan,2021).

Zairi Camisi'nin banisini veren en erken tarihli belge, taş vakfiyesidir. Bu vakfiye cami içinde, doğu duvarına sivri bir kemer içine yerleştirilmiş ve tek parça olarak günümüze gelmiştir. Ancak vakfiyenin tarih bölümü tahrip olmuş ve okunamamıştır (Fotoğraf 5,6).

Fotoğraf 6. Zairi Camisi Doğu duvarındaki Taş vakfiyenin parçası (Alan,2021)

Taş vakfiyeye göre, cami, Artuklu beylerinden, Emîr Şücâ'ed-dîn Râşid (1259-1312) tarafından yaptırılmıştır. Emir Şücâ'ed-dîn, Artuklu melikleri Melik el-Mansur (II. Necmüddin Gazi) (1294-1312) ve el-Melik el-Âdil İmaduddin (Ali Alpi) (1312) zamanlarında vezirlik yapan Emir Seyfullah İshak'ın oğludur. Dönem kaynaklarından *Mardin Tarihi* adlı kitabın yazarı Abdülgani Efendi el-Melik el-Muzaffer Karaaslan (1259-1291) zamanında ve Melik el-Mansur (II. Necmüddin Gazi) (1294-1312) zamanında, Emir Şücâ'ed-dîn Raşid b. Emir Seyfeddin İshak'ın vezirlik yaptığını aktarmıştır⁹. Günümüze gelen ve bu yapıya ait en eski tarihli belge niteliği taşıyan taş vakfiyenin Arapçası ve Türkçesi şu şekildedir;

⁹ Detaylı bilgi için Bknz. Abdülgani, 1999, s.70

Taş Vakfiyenin Yazılışı:

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما انشاء بعد اثر السعيد الفقير الراجي رحمة ربه الامير شجاع الدين راشد بن الامير سيف الله اسحاق الملكي المظفري واوقف عليه وعلي غيره الحمام الذي انشاءها والبستان الذي انشاءها بطريق السنابيل والدالية الذي انشاءها بمدينة دنيسر من ناحية الخرب والبستان التي انشاءها في قرية الخطيب في آل شهر عشرين درهم وحنطة مكواين وثلاث نفر قراء لكل نفر في الشهر عشرة دراهم وحنطة مكواين وعشرين صبيا يتعلمون تلاوة الكتاب العزيز ويكون لكل نفر في آل شهر ثلاثة دراهم والذي نقرهم عشر دراهم وحنطه مكوك ونصف وفي آل ليلة زيت قية وفي ليلة النصف والرغاب زيت رطل وثلاث اواق شمعة وحلاوه رطلين ويقروون القراء ختمة وذلك بتاريخ المحرم سنة.... تقبل الله منه

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)¹⁰

Taş Vakfiyenin Transkripsiyonu:

“Bismillahirrahmanirrahim”

“Hâzâ mâ enşe'e ba'de eseri's-saîd el-fakâr e'r-râcî rahmeti rabbehû. el-emîr Şucâü'd-dîn Râşid bin el-emîr Seyfullah İshak el-mülkî el muzaferrî ve evkafe aleyhi ve alâ gayrihî el-hammâm ellezî enşe'ehâ ve elbustan ellezî enşe'ehâ bi-tariki's-senâbil ve'd-dâliyatillezî enşe'ehâ bi-medineti Dunaysır min nâhiyeti'l-garb ve'l-bustan elletî enşe'eha fî karyeti'l-l Hatib Fî külli şehrin 'işrîne dirhemini ve huntatin Mükevkin ve sâlâse neferin kurrâi li-küllü neferin hinta fî şehri aşerete derâhimini ve huntatin mükevkin ve 'işrîn sabiyyen yete' allemûne tilâvete'l-kitâbi'l-'azîz ve bi-keveni li-küllü neferin fî külli şehrin selâsete derâhimini ve llezî yakrîhim 'aşere derâhimini ve huntatin mükevvek ve nisf ve fî külli leyletin zeytün kıyyetin ve fî leyleti'n-nisfi

¹⁰ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazılışlarını ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

ve'regâib zeytün ritlün ve selâse evâkin şem'atün ve helâve ritleyñ ve yekraüne'l-kirâe hatemetün ve zâlike bi-târihi'l-muharrem sene .. tekabbelellâhu minhü” (Fotoğraf 5,6). (Lekesiz, 2022)¹¹

Taş Vakfiyenin Türkçe Anlamı:

“Rahman ve rahim olan Allah ’ın adıyla. Bu yapı Rabbinin rahmetini uman bahtiyar kul el- Emir Şucâeddin Râşid b. el-Emir Seyfullah İshâk el-Mezafferi'nin ardından inşa edilmiş, onun ve diğer bazı insanlar adına (şunlar) vakfedilmiştir. Onun yaptığı hamam, Senâbil yolunda yaptığı bostan, Düneysir (Kızıltepe) ilinin Harp nâhiyesinde yaptığı bağlık, El- Hatîb köyünde yaptığı bostan, her ay yirmi dirhem¹² ve iki ölçek buğday. Burada üç kurrâ (Kur'an hocası Kurân öğretsin) her fert için ayda 10 dirhem, iki ölçek buğday (verilsin). Kurân-ı Kerim tilaveti öğrenen yirmi çocuk(okutulsun). Her çocuk için ayda üç dirhem, onları okutan hocalara on dirhem (verilsin). Her Kadir gecesinde bir ukıyye¹³ yağ, Şaban ayının yarısı (yani Berat Kandili'nde) ve Regaib kandilinde bir ritl yağ, üç okka¹⁴ mum, iki ritl¹⁵ helva verilsin. Kariler (Kurân hafızları) hatim etsinler. Bu kitabe ... yılın Muharrem ayında (yazıldı). Allah (hayırlarını) ondan kabul etsin” (Yeşilmen, 2017, s.91) (Fotoğraf 5,6).

Taş vakfiyenin okutulması neticesinde yapıyla ve banisiyle ilgili önemli bilgiler elde edilmiştir. Elde edilen verilere göre kitabede “*el-emîr Şucâü'd-dîn Râşid*” deyişiyile yapının banisinin emir ünvanını taşıdığı, “*el- Emir Şucâeddin Râşid b. el-Emir Seyfullah İshâk*” yazısıyla da baninin babasının ismine yer verildiği ve onun da emir ünvanına sahip olduğu anlaşılmıştır. “*El-mülkî el muzaferrî*” ifadesinin bani ismiyle beraber yazılması, oldukça

¹¹ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazılarını ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

¹² Dirhem eski bir ağırlık ölçüsü olan okkanın dört yüzde biri ki 3,208 grama eşittir. Detaylı bilgi için Bknz. Hasol, 1979, s.152.

¹³ Ayrıntılı bilgi için ukıyye bir ağırlık ölçüsüdür. 1dirhem = 40 ukkiye yani 128,32 gram eder.

¹⁴ Okka 1283,032 gram gelen ve eskiden yurdumuzda kullanılan ağırlık ölçü birimidir. 1okka=400 dirheme eşittir. Detaylı bilgi için Bknz. Hasol, 1979, s.374,

¹⁵ Ritl bir ağırlık ölçüsüdür. Yaklaşık olarak okkanın üçte birine eşit eski bir tahıl ölçüsüdür. 1 ritl ≈ 427,6773 gr.

dikkat çekicidir. Aslında söz konusu olan “el muzafferî” sıfatı Artuklu sultanlarından el-melik el-muzaffer Kara Aslan’ın kullanmış olduğu bilinmektedir. Bani ismiyle verilen “*el muzafferî*” sıfatı ile Emir Şucâeddin Râşid’in, el-melik el-muzaffer Kara Aslan’a vezirlik yaptığı vurgulanmıştır. Remzi Duran “*kitabelerde kullanılan hâzâ’l-cami, hâzâ’l-mescid gibi ibarelerden yapı türlerini anlayacağımızı*” aktarmıştır. Bu bağlamda “*Hâzâ mâ enşe’e, eseri’s-sâid*” ifadesiyle yapıya eser olarak vurgu yapılmıştır. Yine aynı söylemde kitabede geçen “enşe’e ba’de”¹⁶, “*Hâzâ mâ enşe’e ba’de eseri’s-sâid el-fakîr e’r-râcî rahmeti rabbehû*” ifadesiyle bahsedilen yapının inşasından sonra, baniye Allah’tan rahmet dilenerek dua edilmiştir. Baniye duayla başlayan kitabede; yapının cinsi, yaptıranın ünvanı, adı , seceresi ve sıfatı ve yani bu esere vakfedilenler sırasıyla belirli bir yazı kompozisyonunda günümüze aktarılmıştır.

Vakfiyeden öğrendiğimiz kadarıyla “*Emîr Şucâeddin Râşid bin el-Emir Seyfullah İshâk el-Melekî el-Muzafferî’nin*” kurmuş olduğu vakfa kendi adıyla yaptırdığı hamamı¹⁷, Senâbil hattında oluşturduğu bostanı, “*Düneysir*” (Koçhisar- Kızıltepe) vilayetinin Harb bucağında yaptırdığı bahçeyi, “*El-Hatîb*” karyesinde yaptırdığı bostanı vakfetmiştir. Emiri 1913 yılında “*Mardin Mulûki Artukkiye Tarihi ve Kitabeleri vesâir Vesâiki Mühimme*” isimli kitabında, Emir Şucâüddin’in, Artuklu melikleri Melik el-Mansur (II. Necmeddin Gazi) (1294 -1312) ve el-Melik el-Âdil İmaduddin (Ali Alpi) (1312) zamanlarında vezirlik yaptığı, Emir Seyfullah İshak’ın oğlu olduğunu ve her ikisinin de Melik Muzafferüddîn Kara Aslan’ın (1259-1291) vezirlerinden olduğunu belirtmiştir. Ali emiri, Zairi Camisi’nde cenazelikte, Zırâr İbn Ezver hazretlerinin gömülü bulunduğunu şu sözlerle kaydetmiştir; “*Mezkûr kitabe Mardin’de medfûn hâk-i ğufrân olan sahabe-i kirâmdan Zırâr İbn Ezver hazretlerinin türbelerî kapûsunda şöylece aynen muharrerdür*”¹⁸(Fotoğraf 7).

¹⁶ “Enşe’e” kelimesi, binayı yapma, inşa etme, yeniden kurma anlamlarına gelmektedir. Detaylı bilgi için Bknz. Duran, 2001, s.14.

¹⁷ Nejat Göyünç, 1526 yılında Şeyh Mehmed Oki vakfından Şürriye Hamamı’nın 3240 akçe kira gelirinin Zarrar Mescidi Vakfına bağışlandığını aktarır bknz. Göyünç, 1991, s.111.

¹⁸ Kâtip Ferdî ’nin 1537 yılında yazdığı Artuklu Meliklerini anlatan Arapça yazma eseri, Ali Emirî 1875 yılında kopyalıyor ve bu kopyalanan eser, Osmanlıca olarak 1913 yılında “*Mardin Mülûki Artukkiye Tarihi ve Kitabeleri vesâir Vesâiki Mühimme*” olarak yayımlanıyor. Bu yazmayı Türkçeye “*Yusuf M. Yardımcı*” çevirerek “*Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*” ismiyle Türkçe olarak, 2006 yılında Mardin İhtisas Kütüphanesi aracılığıyla basılıyor. Artuklu melikler Tarihi kitabında “*Emîr Şucâuddîn’ün pederi Emîr Seyfullah İshâk olduğu ve sâbiku’t-terceme Melik Muzafferüddîn vüzerâsından oldukları bir kitabeden anlaşılıyor*”. “*Ve*

«بسم الله الرحمن الرحيم. هذا ما انشأ بعد اثر السعيد الفقير الراجي
رحمة ربه . الامير شجاع الدين راشد بن الامير سيف الله اسحاق
المسكي المظفري ووقف عليه وعلى غيره الحمام الذي انشأها
والبستان الذي انشأها بطريق السنابيل والدالية الذي انشأها
بمدينة ديسر من ناحية الغرب والبستان التي انشأها في قرية الخطيب
في كل شهر عشرين درهم وحنطة مكوكين وثلاث نفر قراء لكل
نفر في الشهر عشرة دراهم وحنطة مكوكين وعشرين صبيبا يتعلمون
تلاوة الكتاب العزيز ويكون لكل نفر في كل شهر ثلاثة دراهم والذي
يقريهم عشر دراهم وحنطه مكوك ونصف. وفي كل ليلة زيت
قية وفي ليلة النصف والرغائب زيت رطل وثلاث اواق شمعة
وحلاوه رطابن ويقروءن القراء ختمة وذلك بتاريخ المحرم سنة .
تقبل الله منه »

Fotoğraf 7. Taş Vakfiyenin Arapça Yazılışı (Ferdî, 2006, s.43).

Ali Emiri'nin bahsettiği türbe kapısında bulunan kitabe, Zairi Cami'sinde duvara yerleştirilen, taş vakfiyedir. Emir, taş vakfiyeyi Arapça yazıyla aktarmıştır. Taş vakfiyede Kur'an öğretenlere ne kadar ödeme yapılacağı ve kaç öğrenciye Kur'an öğretileceği ve camiye ne kadar yağ temin edileceği ölçekleriyle beraber belirtilmiştir (Yardımcı, 2006, s. 76).

Zairi Camisi'nin mihrap üzerindeki onarım kitabesinde adı geçen Şeyh Muhammed Ali el-Ensari'nin ikinci kuşak torunu Nalan Ensari'den edinilen bilgiye göre; dedesi camiyi, içinde yatan sahabeyle, aynı soydan geldikleri için tamir ettirmiştir. Zairi Camisi'nde bir payenin üzerinde, Şeyh Muhammed Ali el-Ensari ile Zurrare bin Evf'in aynı soydan geldiğini gösteren Arapça yazılmış soyağacı, çerçevelemiş olarak durmaktadır. Şeyh Muhammed Ali el-Ensari, İstanbul'da Eyüp Sultan'da ziyaretgahı olan, Ebû Eyyûb el-

Ferdî'nun şu kaydına nazaran " Emür Şücaüddîn'ün; "el-Melik el-Âdil Alpî Imâdüddîn Alî zamanuna kadar mevki-i vezârette bulunduğî nümâyân oluyor". "Mezkûr kitabe Mardin'de medfûn hâk-i ğufrân olan sahabe-i kirâmdan Zirâr İbn Ezver hazretlerinin türbeleri kapısında şöylece aynen muharrerdür". Bknz. Yardımcı, Mardin Artuklu Melikler Tarihi,2006, s.76.

Ensârî'nin¹⁹ soyundan gelmektedir. Nalan Ensari, Mardin'de ilk olarak Zairi Camisi'nde Kur'an dersleri (darülkurra) verilmeye başlandığını, camiye elektrik bağlanana kadar dedesi, Mehmed Ali Ensari'nin camiye aydınlatan kandiller için yağ alıp gönderdiğini aktarmıştır. Nalan Ensari'nin verdiği bilgilerle taş vakfiyede yazılan bilgilerin örtüştüğünü ve ilk yapıldığı andan itibaren bu camide, Kur'an eğitimi verilmesinin, amaçlandığı görülmektedir.

2.3. YAPININ KİTABELERİ

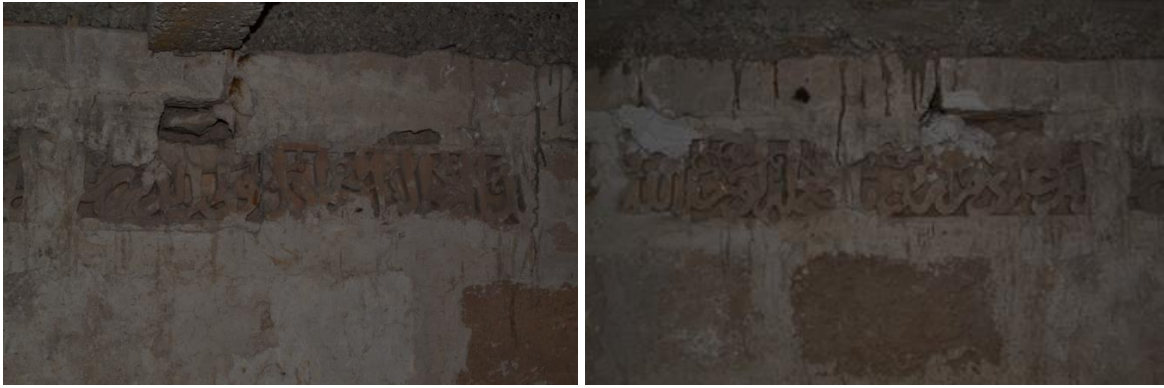
Zairi Camisi'nde birçok yerde kitabe bulunmaktadır. Bu yerlerden biri taç kapı ve mihrabın üzeri, diğeri ise taç kapının yanındaki mihrabın üzerinde, bodrumdaki kapının kanadında ve cenazelikte olmak üzere toplamda beş kitabe yer almaktadır. Bunun yansıra, bodrumda her iki mezar odasının kapı lentosunda, cenazelikte iki mezarın şahidelerinde Arapça yazılar bulunmaktadır. Yapı kitabelerinin bir kısmı onarım kitabesiyken çoğunluğunun Kur'an'dan ayetler içerdiği anlaşılmıştır.

Kitabeler

1. Kitabenin Bulunduğu Yer: Zairi Camisi'nin cenazelik bölümünde merdivenin yanında batı duvarında bulunan kitabe şeridi, kabartma tekniğiyle, sülüs hat ile yazılmıştır.

---

¹⁹ “*Ebu Eyyûb el-Ensari (ö. 49 /669), hazrec kabilesinin Neccaroğulları kolundandır*”. Eyyub el-Ensari, Ensarlardan Müslümanlığı ilk kabul edenler arasındadır. Hz Muhammed ile bedir, uhud,hendek, hayber savaşlarına katılmıştır. Kendisi vahiy katiplerinden olduğu için, kur'an ayetlerinin biraraya getirilmesine hizmet etmiştir. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanında yapılan Suriye, Filistin Mısır ve Kıbrıs fetihlerinde bulunmuştur. Müslümanların fetihlerinden biri olan İstanbul kuşatmasına, son olarak Yezid bin Muaviye'nin yanında, katılmış olduğu rivayet edilmiştir. Bir yıl sonra (669) kuşatma devam ettiği sırada hastalanarak vefat etmiştir. Kendisinin vasiyeti üzerine, İstanbul surlarına yakın bir yere gömülmüştür. Osmanlı kaynaklarında, “*Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinden*” sonra Akşemseddin'in Eyyûb el-Ensari'nin mezarını keşfettiği söylenir. Sultan Mehmet, Eyyûb el-Ensari'nin mezarı üzerine türbe yaptırır. Bundan sonra gelen padişahların ve halkın önemli bir ziyaretgahı haline gelir. Osmanlı padişahlarının kılıç kuşanma merasimleri, tahta çıkmadan evvel, “*Ebu Eyyûb el-Ensari'nin haziresi önünde*” yapılırdı Bknz. Algül, 1994, s.123-5.

Fotoğraf 8. Merdivenin Yanında Batı Duvarında Bulunan Kitabe (Alan, 2021)

Kitabenin Okunuşu:

“.....*ellezîne amele li-vech ’İllah*”²⁰

(Kılıcı, 2017, VGM) (Fotoğraf 8).

2. Kitabenin Bulunduğu Yer: Zairi Camisi’nin giriş kapısının üzerinde, yarım daire kemerli alınlığın içinde bulunmaktadır (Fotoğraf 9).

Celi sülüs hatla beş satır olarak yazılan kitabe, taş üzerine oyma olarak yapılmıştır. Yarım daire kemerli alınlığın içindedir. Kitabe Besmele ile başlar, devamında Neml suresinin, 19. Âyeti yazılıdır, Hicri 1326 (1908) tarihi ile sonlanır.

---

²⁰ Bu kitabe bir ayet parçası olabilir.

Fotoğraf 9. Zairi Camisi giriş kapısı üzerindeki yarım daire alınlıkta bulunan kitabe (Alan,21).

Kitabenin Yazılışı:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(فَتَبَسَّمْ ضَاحِكًا مِّن قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ)
وَأُدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)²¹ (Fotoğraf 9).

²¹ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

Kitabenin Transkripsiyonu:

“Bismillahirrahmanirrahim”

“(Fe tebesseme dâhiken min kavlihâ ve kâle) rabbi evzi'nî en eşkure ni'metekelletî en'amte aleyye ve alâ vâlideyye ve en a'mele salihan terdâhu ve edhlîni bi rahmetike fî ibâdike's- sâlihîn. Sadakallahü'l-a'zim ve kâne zâlike, sene 1326 Hicriyye, M.1908”. (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)²²(Fotoğraf 9).

Kitabenin Türkçe Anlamı:

Neml Suresi (27/19) ayeti

“Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla”,

(Süleyman, onun bu sözüne tebessüm ile gülerek dedi ki:) "Ey Rabbim! Beni; bana ve ana-babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve razı olacağın salih ameller işlemeye sevk et ve beni rahmetinle salih kullarının arasına kat!". Sene 1326 Hicriyye, M.1908 (Altuntaş H., Şahin M., 20 s.417) (Fotoğraf 9).

3. Kitabenin Bulunduğu Yer: Zairi Camisi'nin hariminde, mihrap nişinin üzerinde bulunmaktadır (Fotoğraf 10).

Mihrabın üzerinde, yarım daire kemerli bir alınlık içinde iki farklı kitabe metni yer alır. İlki yarım daire kemerin dış hatlarını oluşturan yüzeyden hafif taşkın silme üzerindedir. Burada Tevbe suresinin 18. Âyeti oyma tekniğiyle celi sülüs hat ile nakşedilmiştir.

---

²² Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazılışlarını ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

Fotoğraf 10. Zairi Camisi Mihrap Üzerinde Yer Alan Yarım Daire Kemer Yüzeyindeki Kitabe (Alan, 2021)

Kitabenin Yazılışı:

إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)²³

Kitabenin Transkripsiyonu:

Tevbe Suresinin 18. Âyeti

“*Innemâ ya'muru mesâcidallâhi men âmene billâhi vel yevmil âhiri ve ekâmes salâte ve âtez zekâte ve lem yahşe illâllâhe fe asâ ulâike en yekûnû minel muhtedîn(muhtedîne)*” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)²⁴ (Fotoğraf 10).

²³ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

²⁴ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

Kitabenin Türkçe Anlamı

Tevbe Suresinin 18. Âyeti

“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla,

Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imar²⁵ eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur” (Altuntaş H., Şahin M., 2011 s.205) (Fotoğraf 10).

Kitabenin Bulunduğu Yer: Yukarıda bahsedilen yarım daire kemerli alınlık içinde yer alır. Altı satırdan oluşan kitabe taş üzerine oyma tekniğiyle nakşedilmiştir (Fotoğraf 12). Celi Sülüs hat ile nakşedilen kitabenin başında, yapıyı onartan, “Şeyh Muhammed Ali el-Ensari” adı geçmekte ve kitabenin sonunda da onarım tarihi olan 1326-1908 verilmektedir. Gene, bu kitabede, Cami içinde defnedilmiş olan sahabeye “*Ya seyyidi li Dırrrar*” ifadesiyle, yer verilmiştir.

---

²⁵ “Ayetteki “imar” kelimesi mescitler tesis edip onların maddi ve manevi olarak devamlılığını sağlamak anlamında kullanılmıştır. Maddi imar ve tamir herkesçe bilinir. Manevi imar ise müminlerin, mescitlerin temel işlevlerini yürütmesini sağlayacak nitelik ve davranışları sergilemeleriyle yani iman-amel bütünlüğü içinde olmakla gerçekleşir. Ayetin asıl vurgu yaptığı konu da budur”. Detaylı bilgi için Bknz. Altuntaş H., Şahin M., 2011 s.205.

Fotoğraf 11. Zairi Camisi Mihrabı Üzerindeki Kitabe (Alan, 2021)

Kitabenin Yazılışı:

شيخ محمد على انصارى قدبناه ابتغاء وجه البارى وامثالاً لما انى فى الحديث راجيا فى الجنان خير جوار مسجد ضم
للصحابى الجليل راوى السيف من دم الكفار قد باعنايه واج كما قد ارخوه يا سيدى لضرار

سنه ١٣٢٦ هجرية

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)²⁶ (Fotoğraf 11).

Kitabenin Transkripsiyonu:

“Şeyh Muhammed Ali el-Ensari kad benahu ibtagâi vechi'l-bârî ve imtisâlen lemma
fi'l-hadis raciye fi'l-cinân hayra civar-ı mescidi damma lisâhibi'l-celil râviye's-
seyfi min demi'l-küffâr kad bi-inâyeti ve ecci(?)kemâ kadde erruh yâ seyyidî li-dırâr

²⁶ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

*Sene 1326 Hicriyye, M.1908” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)²⁷
(Fotoğraf 11).*

Kitabenin Türkçe Anlamı:

“Şeyh Muhammed Ali el-Ensari, Rıza-yı Bari’yi kazanmak için onu (mescidi) ve hadiste gelen (müjde) ye imtisalen, Cennetlerde hayırlı bir komşuluk (yer) elde etmeyi umarak bir mescit (inşa etti) ki, büyük sahabiye bitişik, kılıcını kâfirlerin, kanı ile sulayan (sahabi). Ey ziyaretçi, onun eşiğinde (girişinde) dur ve dua et! (Münacatta bulun), nitekim tarih düşürdüler Dırrar’a /sahabi adı), ya seyyidi (ey efendim) diyerek, Hicri 1326-M. 1908” (Yeşilmen, 2017, s.89) (Fotoğraf 11).

4.Kitabenin Bulunduğu Yer: Zairi Camisi’nin avlusunda, caminin kuzey duvarında, ana giriş kapısının doğusunda, mihrap nişinin üzerinde, yer almaktadır (Fotoğraf 12). İki ayrı kartuş içine, taş üzerine oyma tekniğiyle, Celi Sülüs hat ile nakşedilmiştir. İki kitabeden biri taşın aşınmasından dolayı okunamamaktır.

Fotoğraf 12. Zairi Camisi Avlusunda, Kuzeye Bakan Duvardaki Kitabe (Alan, 2021)

²⁷ Zairi Camisi’nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

Kitabenin Yazılışı:

جراغ مسجد محراب و منبر ابو بكر عمر عثمان حيدر

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)²⁸ (Fotoğraf 12).

Kitabenin Transkripsiyonu:

“Çerâğ-ı Mescid Mihrab Minber Ebû Bekr, Ömer, Osman, Haydar²⁹”

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³⁰ (Fotoğraf 12).

Kitabenin Türkçe Anlamı:

“Mescidin kandili (Işığı), Mihrabı, Minberi/Ebu Bekir, Ömer, Osman, Haydar”

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³¹ (Fotoğraf 12).

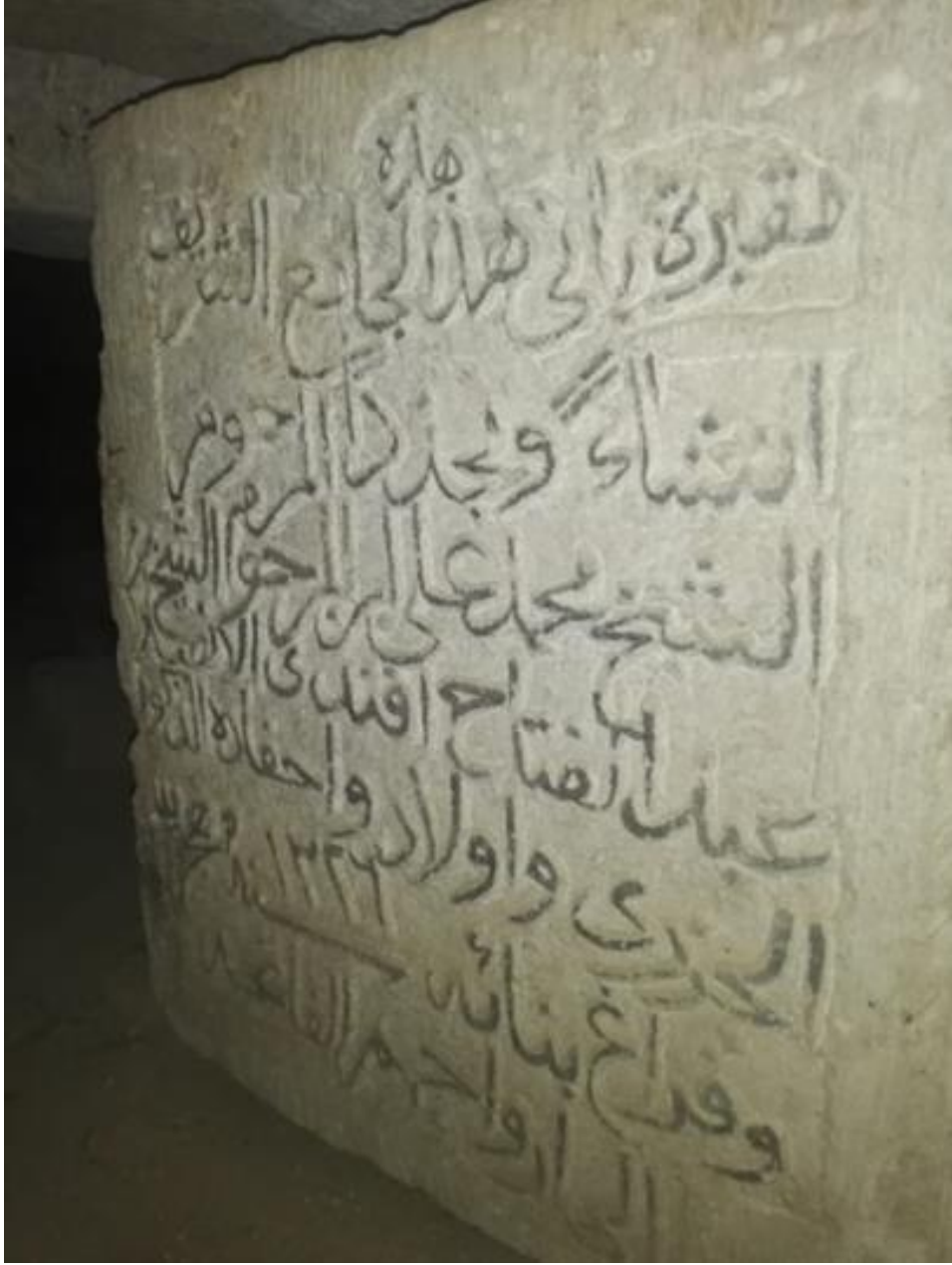
²⁸ Zairi Camisi’nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

²⁹ “Müslümanlıkta dört halife olarak bilinen, Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali’nin adı birçok dini yapıda ve kitabelerde kullanılmıştır. Yapımızın Kitabesinde kullanılmış olan Haydar, İslam’da Hz. Ali’nin lakabı olarak Ali isminin yerine kullanılmıştır. Hz. Ali’nin Müslümanlıkta yaygın olarak bilinen lakapları “Haydar, Haydar-ı Kerrâr, Haydarullah, Esedullah, Şîr-i Yezdân, Şîr-i Hudâ ve Allah’ın aslanı”dır. “Hadr” mastarından türeyen Haydar, Arapça’da sürü lideri olan erkek aslana, güçlü olmasından dolayı verilen isimdir. Aslan, birçok medeniyette olduğu gibi Araplar’da da güç, cesaret, yiğitlik simgesi sayılmış ve bu sebeple Hz. Ali’ye de “Haydar” denilmiştir. Ancak Haydar’ın onun adı mı yoksa lakabı mı olduğu kesin olarak bilinmemekte, kaynaklarda ve edebi eserlerde her ikisi için de örnekler bulunmaktadır. Meselâ Hz. Ali’nin, Hayber Gazvesi sırasında söylediği kabul edilen bir şiirinde annesi Fâtıma bint Esed’in kendisine “Haydar” dediğini hatırlatarak övündüğü kaydedilir”. Detaylı bilgi için Bknz. Anonim, 1998, s. 24.

³⁰ Zairi Camisi’nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

³¹ Zairi Camisi’nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

Bodrum Katında Bulunan Mezar Odalarındaki Kitabeler

Fotoğraf 13. Arka Bölüme Geçişte Taş Kapı Kanadındaki Yazı (Alan, 2021).

1- Bodrumda İkinci Bölüme Geçilen Koridorda Bulunan Taş Kapı Kanadındaki Kitabenin Yazılışı:

هذه مقبرة باني هذا الجامع الشريف انشاءً مجددًا المرحوم الشيخ محمد علي ابن المرحوم الشيخ عبدالفتاح افندی الانصارى الجزرى و اولاد و احفاده الذكور و فراغ بنائه سنة ١٤٢٦ هجرية الى ارواحهم الفاتحه

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³²

(Fotoğraf 13)

Kitabenin Transkripsiyonu:

“Hâzihî Makberetü bânî hâze 'l-câmi 'i 'ş-şerîf inşâen ve müceddeden el-merhûm eş-Şeyh Muhammed Ali ibn el-merhum eş-Şeyh Abdülfettâh Efendi el-Ensârî el-Cezerî ve evlâd ve ahfâdühü 'z-zükûr ve ferâğa binâehû sene 1326 Hicriye ilâ ervâhihim el-Fatiha” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³³ (Fotoğraf 13).

Kitabenin Türkçe Anlamı:

“Bu mezar, camiyi H.1326 yılında yeniden yaptıran Cizreli Şeyh Abdülfettah Efendinin oğlu Şeyh Muhammed Ali'nin ve erkek evlad ve ahfadınıdır. Ruhlarına Fatiha” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³⁴ (Fotoğraf 13).

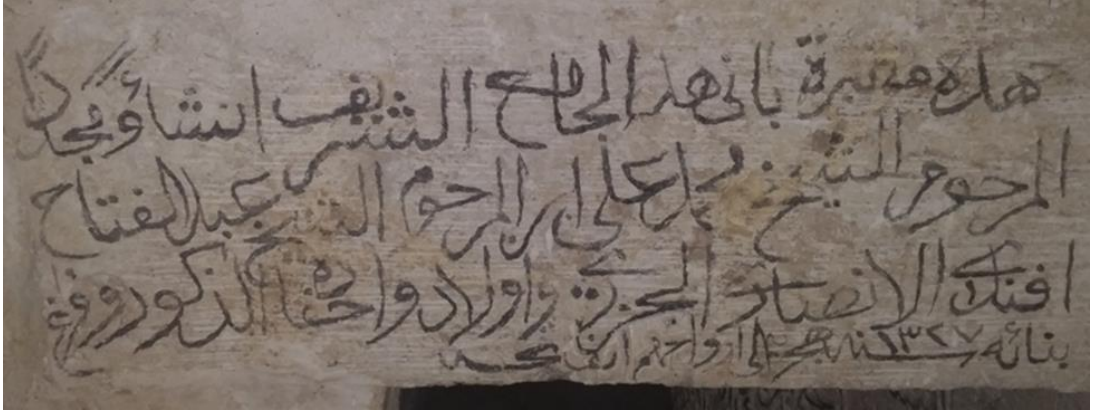
³² Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

³³ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

³⁴ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

2- Taş Kapı Lentosundaki Arapça Yazının Bulunduğu Yer: Bodrum katında ikinci bölüme geçilen koridorda bulunan, taş kapı kanadındaki, Lentonun üzerinde yer alır. Siyah boya ile yazılmıştır. Dört satırdan oluşur (Fotoğraf 14).

Fotoğraf 14. Taş Kapı Lentosundaki Arapça Yazı (Kılıcı, VGM)

Fotoğraf 15. Taş Kapı Lentosundaki Arapça Yazı (Alan, 2021)

Taş Kapı Lentosundaki Arapça Yazının Yazılışı:

هذه مقبرة باني هذا الجامع الشريف انشاءً مجددًا المرحوم الشيخ محمد علي ابن المرحوم الشيخ عبدالفتاح افندی
الانصارى الجزرى و اولاد و احفاده الذكور و فراغ بنائه سنة ١٤٢٦ هجرية الى ارواحهم الفاتحه

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³⁵

(Fotoğraf 14,15)

Taş Kapı Lentosundaki Arapça Yazının Transkripsiyonu:

“Hâzihî Makberetü bânî hâze'l-câmi'i'ş-şerîf inşâen ve müceddeden el-merhûm eş-Şeyh Muhammed Ali ibn el-merhum eş-Şeyh Abdülfettâh Efendi el-Ensârî el-Cezerî ve evlâd ve ahfâdühü'z-zükûr ve ferâğa binâehû sene 1327(?) Hicriye ilâ ervâhihim el-Fatiha” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³⁶ (Fotoğraf 14, 15).

Taş Kapı Lentosundaki Arapça Yazının Türkçe Anlamı:

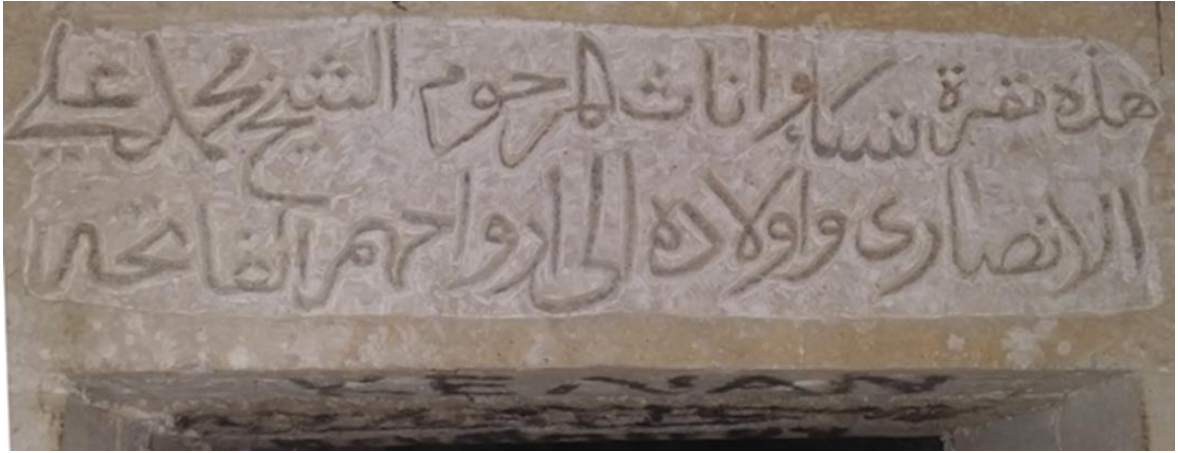
“Bu mezar camiyi H.1327(?) yılında yeniden yaptıran Cizreli Şeyh Abdülfettah Efendinin oğlu Şeyh Muhammed Ali'nin ve erkek evlad ve ahfadınıdır. Ruhlarına Fatiha” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³⁷ (Fotoğraf 14,15).

3-Kitabenin Bulunduğu Yer: Bodrum katında, İkinci bölümden üçüncü bölüme geçit veren kapının lentosunda bulunur (Fotoğraf 16).

³⁵ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

³⁶ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

³⁷ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

Fotoğraf 16. Üçüncü Bölümün Kapı Lentosundaki Arapça Yazı (Kılıcı VGM,2017).

Arapça Kitabenin Yazılışı:

هذه مقبرة نساء و اناث المرحوم الشيخ محمد علي الانصارى واولاده الى ارواحهم الفاتحه

(Lekesiz, 2022)³⁸ (Fotoğraf 16).

Arapça Kitabenin Transkripsiyonu:

“*Hâzihi makberetü nisâ ve inâs el-merhûm eş-Şeyh Mehmed Ali El-Ensârî ve evlâdühû ilâ ervâhihim el- Fâtîha*” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)³⁹ (Fotoğraf 16).

Arapça Kitabenin Türkçe Anlamı:

“*Bu mezar merhum Şeyh Mehmet Ali el-Ensârînin kadınları ve kızları ve evladınıdır. Ruhlarına Fatiha*” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur) (Fotoğraf 16).

³⁸ Zairi Camisi’nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

³⁹ Zairi Camisi’nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

MEZAR TAŞLARI

1. Hazam bin Abdullah'ın Mezar Taşının Bulunduğu Yer: Cenazelik bölümünde bulunur (Fotoğraf 17).

Fotoğraf 17. Merdivenin Yanındaki Hazam bin ve Abdullah Mezarının Batıdaki Taşı (Alan, 2021)

Hazam bin Abdullah'ın Mezar Taşının Üzerindeki Arapça Yazının Yazılışı:

هذا قبر المنتقل الى رحمت الله حزام بن عبدالله ١٣٢٦ سنة هجرى جددت كتابه هذا القبر وقبر زراره عند بناء الجامع

سنة ١٣٢٦ هجرية

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)⁴⁰ (Fotoğraf 17).

Arapça Yazının Transkripsiyonu:

“Hâzâ Kabri'l-müntekal ilâ rahmeti'llâhi Hazam bin ve Abdullah 1326 sene hicri cüddedet kitabehu hâze'l-kabri ve kabri zerrârehu i'nde benâi'l-câmi' (Sene 1326 Hicriye)” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)⁴¹ (Fotoğraf 17).

Arapça Yazının Türkçe Anlamı:

“Bu kabir, H.1326 yılında cami yapılırken mezar taşlarını ve caminin yazılarını yenileyen Allah'ın rahmetine intikal eden Hazam bin Abdullah'ındır” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)⁴² (Fotoğraf 17).

Hazam bin Abdullah'ın Mezar Taşının Bulunduğu Yer:

Cenazelik bölümünde bulunur (Fotoğraf 18).

⁴⁰ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

⁴¹ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

⁴² Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

Fotoğraf 18. Hazam bin Abdullah'ın Mezar Taşı (Alan, 2021)

Hazam bin Abdullah'ın Mezar Taşının Üzerindeki Arapça Yazının Yazılışı:

يا رحيم يا مونس كل وحيد كل من عليها فان وببغى وجه ربك ذوالجلال والاکرام لا حول ولا قوة الا
بالله العلى العظيم

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)⁴³ (Fotoğraf 18).

Arapça Yazının Transkripsiyonu:

“Yâ Rahîm Yâ Mûnis küllü Vahîd”

“Küllü men aleyhâ fân ve yebğâ vechi Rabbike zü'l-celâli ve'l-ikrâm⁴⁴”

“Lâ havle velâ kuvvete illâ billahi'l-aliyyi'l-azîm”⁴⁵ (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)⁴⁶ (Fotoğraf 18).

Arapça Yazının Türkçe Anlamı:

“Ey biricik sığınağım olan Allah'ım, Ey rahmeti herşeyi kuşatan sonsuz şefkat ve merhamet sahibi Allah⁴⁷”

“Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır”.

“Kuvvet ve güç sadece büyük ve yüce olan Allah'ın yardımı ile olur” (Altuntaş H., Şahin M., 2008 s.595) (Fotoğraf 18).

⁴³ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

⁴⁴ Rahmân Sûresi'nin 26-27. Ayetleri Detaylı Bilgi için Bknz. Altuntaş H., Şahin M., 2008, s.595.

⁴⁵ *“Lâ havle velâ kuvvete illâ billahi'l-aliyyi'l-azîm”* (Kuvvet ve güç sadece büyük ve yüce olan Allah'ın yardımı ile olur”) (<https://www.hurriyet.com.tr/ramazan-ozel/la-havle-vela-kuvvete-illa-billahil-aliyyil-azim-ne-demek-fazileti-ve-turkce-anlami-41507110>) (Erişim Tarihi: 01.11.2022)

⁴⁶ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

⁴⁷ Detaylı bilgi için Bknz. Bodakçi, 2017, S.70

2-Zarrâre bin Ūfi'nin Mezar Taşının Bulunduğu Yer:

Cenazelik bölümünde bulunur (Fotoğraf 19).

Fotoğraf 19. Zarrâre bin Ūfi'nin Mezar Taşı (Alan,2021)

Zarrâre bin Ūfi'nin Mezar Taşının Üzerindeki Arapça Yazının Yazılışı:

الله لا اله الا هو الحي القيوم لا تأخذه سنة ولا نوم له ما فى السموات وما فى العرض من ذا الذى شفع
عنده الا باذنه يعلم ما بين

(Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)⁴⁸ (Fotoğraf 19)

Arapça Yazının Transkripsiyonu:

“Yâ Mûnis”

“Bismillahirrahmanirrahim”

“Allâhü lâ ilâhe illâ hüve'l-hayyü'l-kayyûm, lâ te'huzühü sinetün ve lâ nevm, lehü mâ fi'ssemâvâti ve mâ fi'l-ard, men-ze'l-lezî yesfe'u 'indehü illâ bi-iznih, ya'lemü mâ beyne”⁴⁹(Fotoğraf 19).

Arapça Yazının Türkçe Anlamı:

“Ey biricik sığınağım olan Allah'ım”

“Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla”

“Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur. O'nu ne bir uyuklama tutabilir ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey O'nundur. İzni olmaksızın O'nun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü, bütün gökleri” (Altuntaş H., Şahin M., 2008 s.50-51) (Fotoğraf 19).

⁴⁸ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

⁴⁹ Bakara Suresi'nin 255/3.4.5.6.7. Ayetleri (Âyetü'l-kürsî) (<https://www.hurriyet.com.tr/ramazan-ozel/namaz-sureleri/ayetel-kursi-turkce-okunusu-ve-anlami-ayet-el-kursi-duasi-turkce-diyanet-meali-tefsiri-fazileti-41995599>) (Erişim Tarihi: 01.11.2022)

Zarrâre bin Ūfi'nin Mezar Taşının Bulunduđu Yer:

Cenazelik bölümünde bulunur (Fotoğraf 20).

Fotođraf 20. Zarrâre bin Ūfi'nin Mezar Taşı (Alan, 2021)

Zarrâre bin Ūfi'nin Mezar Taşının Üzerindeki Arapça Yazının Yazılışı:

ايديهم و ما خلفهم ولا يحيطون بشيء من علمه الا بما شاء وسع كرسيه السموات

(Lekesiz, 2022)⁵⁰

(Fotoğraf 20)

Arapça Yazının Transkripsiyonu:

“Eydîhim ve mâ halfehüm ve lâ yuhîdûne bi-şey'in min ilmihi illâ bi-mâ şâa' vesia' kürsiyyühü's-semâvâti...”⁵¹

“Hâzâ kabr'il-müntekal ilâ rahmeti'llâhi Zarrâre bin Ūfi sâhib-i Rasûlullah Salla'llahu aleyhi ve sellem” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)⁵²
(Fotoğraf 20).

Arapça Yazının Türkçe Anlamı:

“O, kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar O'nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. O'nun kürsüsü, bütün gökleri”⁵³(Altuntaş H., Şahin M., 2008 s.50-51).

“Bu Allah'ın rahmetine giden Allah'ın elçisinin sahabesi Allah ondan razı olsun Zarrâre bin Ūfi kabridir” (Kitabe Hulusi Lekesiz tarafından okunmuştur)⁵⁴
(Fotoğraf 20).

⁵⁰ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

⁵¹ Bakara Suresi'nin 255. Ayeti (Âyetü'l-kürsî)'nin 1-5. Ayeti (<https://kuran.diyinet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/262/255-ayet-tefsiri>, 19.02.2022)

⁵² Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

⁵³ Bakara Suresi'nin 255. Ayeti (Âyetü'l-kürsî)'nin 5.6.7.8. Ayeti Ayrıntılı Bilgi için Bknz. Altuntaş H., Şahin M., 20 s.50-51.

⁵⁴ Zairi Camisi'nde bulunan bütün kitabelerin Arapça yazıları ve transkripsiyonunu, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarından Dr. Öğr. Üyesi Hulusi LEKESİZ yapmıştır. Değerli katkılarından dolayı, çok kıymetli Hulusi LEKESİZ hocama çok teşekkür ediyorum.

Kitabelerin okutulması neticesinde camiyle ilgili birçok bilgiye ulaşılmıştır. Elde edilen verilere göre Cami 14. yüzyılda Artuklu Dönemi'nde vezirlik yapmış olan, Emîr Şücâ'eddîn Râşid (1259-1312) tarafından yaptırılmıştır. Taç kapı üzerindeki kitabede onarım tarihi 1908, mihrabın üzerindeki kitabede onartanın Şeyh Muhammed Ali el-Ensari olduğu anlaşılmıştır. Bodrum katında taş kapı kanadındaki kitabeden ve mezar odalarının kapı lentosundaki Arapça yazılardan Şeyh Muhammed Ali el-Ensari ve ailesine ait mezarların olduğu, yine aynı yazıda Ensârîlerden Cizreli Şeyh Abdülfettâh Efendi'nin yapıyı onartan kişinin babası olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Caminin cenazeliğinde bulunan mezar taşlarındaki Arapça yazılarda, iki mezardan birinin “Zarrâre bin Ūfi'ye” diğeri de yapının onarımında Arapça yazıları yeniden yazan Hazam bin Abdullah'a ait olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca “Zarrâre bin Ūfi'nin” mezar taşında “Zarrâre bin Ūfi sâhib-i Rasûlullah Salla'llahu aleyhi ve sellem” ibaresiyle, onun Hz. Muhammed'in sahabeti olduğu vurgulanmıştır.

Dönem kaynaklarında sahabe ed-Dırâr bin el-Ezver'in mezarının bu camide olduğu geçmektedir. Zairi Cami'sinin kuzeydoğu köşesinde taş vakfiyenin bulunduğu duvarın hemen önünde yer alan iki mezardan birinin önündeki yeşil örtüyle kaplı sandukalardan birinin üzerinde, Hz. Ali'nin süt kardeşi olan sahabe-i Kiram Muhammed Zırrar ismi yazılıdır. Bu Sahabenin mezarının bu camide olduğundan dolayı, yapıya önem verilmiş ve cami de Mardin halkı için önem kazanmıştır. Aslında Hz. Ali'nin süt kardeşi olan, Dırâr b. Ezver Mardin ve civarının fethinden sonra buraya gelmiş sahabelerden biridir ve Diyarbakır Salnamelerinde adı geçmesine rağmen mezarı, bugün Ürdün'de Dırrar köyünde bulunmaktadır⁵⁵. Bu sahabenin türbesinin Zairi Camisi'nde olduğundan ve Hz. Ali'nin süt kardeşi olduğundan, Ali Emiri de “*Mardin Muluki Artukkiye Tarihi ve Kitabeleri vesair Vesâiki Mühimme*” kitabında bahsetmiştir (Kılıcı, 2017, VGM). Tez araştırmasında Cenazelikteki mezar taşının kitabesinin okutulmasıyla elde edilen veriye dayanarak aslında cenazelikte gömülü olan kişinin “*Muhammed ed-Dırâr bin el-Ezver*” değil “*Zarrâre bin Ūfi*” olduğu anlaşılmıştır.

⁵⁵ Nevzat Aşık, “Dırrar b. Ezver”, TDV, c.9, Ankara, 1999, s.274.

Dini mimaride özellikle kitabelerde peygamberlerin hayatlarını konu alan öğütleyici öykülere yani kıssalara yer verilmiştir. Buradan yola çıkarak İnsanların bahsedilen öykülerle kıssadan hisse almaları amaçlanmıştır (Yılmaz, 2008, s.7). Zairi Camisi'nde bulunan kitabelerin çoğunluğunda Kur'an'dan alınan ayetlerin kullanıldığı anlaşılmıştır. Bunlardan biri giriş kapısı üzerinde bulunan kitabedir ve Neml Suresine (27/19) yer verilmiştir. Bu surenin neden buraya konulduğunu anlayabilmek için öncelikle surenin 19. Ayetinde neler anlatıldığına bakmak gerekir. Allah Hazreti Süleyman'a hayvanların dilinden anlama, şeytanları, cinleri, rüzgârları yönetme yetisini vermiştir. Bu varlıklardan oluşan ordusuyla bir gün yol alırken vadide, kolonisine ezilmemeleri için yuvalarına gitmeleri konusunda uyarı karıncayı duyar, bunun üzerine Allah'a verdiği bu yetilerden dolayı, şükretmeye, salih ameller işleyip salih kullar arasına girmek için dua eder. Camide kullanılan ayette yapıyı onartan kişi hem kendisi hem de anne babası için, tıpkı Hz. Süleyman gibi Allah'a verdiği nimetler için dua edip şükredip, bu yapıyı onartarak salih ameller işleyip ve salih kullar arasına girmek istemiş olabilir. Mihrap nişinin üzerinde yarım daire alınlıktaki iki kitabeden birinde bulunan Tevbe suresinin 18. ayetinde, Müslümanlığın gereğini yerine getiren kişilerin mescitler inşa ettiğinden bahsedilmiştir. Surede geçen "imar"⁵⁶ kelimesiyle verilmek istenen mesaj şu olabilir; mümin insanlar Allah'ın mescitlerinin inşasını onarımını yaptırarak ve iman bütünlüğüyle mescitlerin işlevini sürdürmelerini sağlamalıdır. Alınlıktaki diğer kitabede mescidi onartan kişinin adı ve yapının onarım tarihi yazılmıştır. Yapıyı onartan Şeyh Muhammed Ali el-Ensari öldükten sonra cennette sahabeye komşu olabilmek ümidiyle mescidi yaptırdığını aktarmış, Kitabede yazılan "yâ seyyidî li-dirâr" söylemiyle de sahabenin mezarının burada olduğuna vurgu yapmış ve gelenlerin sahabeye dua etmesini istemiştir. Bu duanın hemen mihrabın üzerinde yer alması, camide kullanılan dua ve yazıların belirli bir yazı programı çerçevesinde camiye yerleştirildiğini göstermektedir.

---

⁵⁶ "Ayetteki "imar" kelimesi mescitler tesis edip onların maddi ve manevi olarak devamlılığını sağlamak anlamında kullanılmıştır. Maddi imar ve tamir herkesçe bilinir. Manevi imar ise müminlerin, mescitlerin temel işlevlerini yürütmesini sağlayacak nitelik ve davranışları sergilemeleriyle yani iman-amel bütünlüğü içinde olmakla gerçekleşir. Ayetin asıl vurgu yaptığı konu da budur". Detaylı bilgi için Bknz. Altuntaş H., Şahin M., 2011 s.205.

Camide kullanılan ayetlerin yapının türüyle alakalı kullanılmış olmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Mesela Zairi Camisi'nde Tevbe suresinin 18. Ayetinde mescitlerden söz edilmiş, mescitlerin onarımı ve inşasıyla ilgili bilgileri vermiştir. Bu surenin genelde mescit ve camilerde kullanıldığı bilinmektedir. Mezarlarda da yine yapı türüne uygun kabir hayatını, ölümü, insanın fani, Allah'ın baki olduğunu anlatan ayetler kullanılmıştır. Örneğin cenazelikte bulunan Hazam bin Abdullah'ın mezar taşında Rahmân Sûresi'nin 26-27. Ayetleri, “*Zarrâre bin Ūfi'nin*” mezar taşında da Bakara (Ayete'l Kursi) Suresinin 1-8 ayetleri yazılıdır. Bu sureler mezar taşlarında ve türbelerde sıkça kullanılmaktadır.

Yapıda cenazelikte bulunan mezar taşlarındaki yazı kompozisyonunun değişim gösterdiği anlaşılmıştır; “*Hazam bin Abdullah'ın*” mezar taşında, mezarda kimin gömüldüğü, ne zaman öldüğü ve ölen kişinin ünvanı ile ilgili bilgiler verilmişken “*Zarrâre bin Ūfi'nin*” mezar taşında duayla başlayan satır, yatanın kimliği ve ünvanı ile son bulmuştur.

Ana giriş kapısının doğusunda mihrap üzerinde bulunan kitabede “*Ebu Bekir, Ömer, Osman, Haydar*” isimleri bulunmaktadır. Hazreti Muhammed'in ölümünden sonra dört halife olarak anılan, “*Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali*” Müslümanlara önderlik etmişlerdir. Birçok dini yapıda bu isimlere kitabelerde yer verilmişken bu camide, alışılmışın dışında Ali'nin yerine Haydar isminin kullanılması dikkat çekmektedir. Haydar,⁵⁷ Müslümanlıkta Hz. Ali'nin lakabı olarak kullanıldığı için söz konusu kitabede Ali'nin yerine Haydar lakabı kullanılmıştır. Kelime olarak Haydar, Arapça 'da güç, kuvvet simgesi olan erkek aslana verilen addır. Birçok medeniyette aslan güç ve yiğitlik simgesi sayılmıştır. Bu nedenden dolayı İslam'da Ali'ye Haydar lakabı verilmiş, birçok kaynak ve edebi eserlerde de Hz. Ali'nin yerine Haydar lakabı kullanıldığı görülmüştür.

Zairi Camisi'nde bulunan kitabe verilerinden yapı türü hakkında çeşitli bilgiler elde edilmiştir. Bodrum katında bulunan taş kapı kanadı ve kapı lentolarının üzerindeki Arapça

⁵⁷ “Hz. Ali'nin Müslümanlıkta yaygın olarak bilinen lakapları “*Haydar, Haydar-ı Kerrâr, Haydarullah, Esedullah, Şîr-i Yezdân, Şîr-i Hudâ ve Allah'ın aslanı*”dır. Hadr mastarından türeyen Haydar, Arapça'da süri lideri olan erkek aslana, güçlü olmasından dolayı verilen isimdir. Aslan, en eski dönemlerden beri hemen bütün milletlerde olduğu gibi Araplar'da da kuvvet, cesaret, kahramanlık sembolü sayılmış ve bu sebeple Hz. Ali'ye de “*Haydar*” denilmiştir. Ancak Haydar'ın onun adı mı yoksa lakabı mı olduğu kesin biçimde bilinmemekte, kaynaklarda ve özellikle şiirlerde her ikisi için de örnekler bulunmaktadır. Meselâ Hz. Ali'nin, Hayber Gazvesi sırasında söylediği kabul edilen bir şiirinde annesi Fâtuma bint Esed'in kendisine “*Haydar*” dediğini hatırlatarak övüldüğü kaydedilir”. Detaylı bilgi için Bknz. Anonim, 1998, s. 24.

yazılarda cami yerine “*hâze'l-câmi'i'ş-şerîf*”⁵⁸ mezar yerine de “*Hâzihî Makberetü*”, ibaresi kullanılmıştır. Mihrap üzerindeki kitabede yapıdan “*civar-ı mescidi*” söylemiyle mescit olarak söz edilmiştir.

2.5. OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ZAIRİ CAMİ

Zairi Camisi ile ilgili yapılan araştırmada, tahrir defterlerinden, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinden birçok veriye ulaşılmıştır. 1518 tarihli, tahrir defterinde “*Evkaf-ı Şeyh Mehmed bin Avkar be cihed-i mescid*” olarak geçmekte olan Zairi Camisi’nin vakfının varidatı arasında, Şücaie Hamamı’nın kirası da bulunmaktadır. Bu tahrirde, “*cihed-i türbedar’dan*” bahsedilip, vakıf bütçesinden türbedara aktarılan ödeneğin olması, burada bir türbenin olduğunu da gösterir (Aydın ve diğerleri, 2000, 436).

1523 yılına ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgesinde “*Evkafı Şeyh Mehmed Avkar cihed-i Mescid-i Zarrari*” olarak kaydedilen caminin, varidatı ve harcamaları aynı kalmıştır. Sadece 1523’te var olan ve vakıftan ödeneği olan “*Cihet-i türbedar*” 1564’te kaldırılmış, yerine levazımat maliyeti eklenmiştir⁵⁹. 16. yüzyıl sonlarında camide çalışan kişi sayısı azalmış ikiye düşmüş, bu da harcamaların azalmasına neden olmuştur⁶⁰. Vakıf çalışmaları 1700’lü yılların sonuna kadar devam ettirmiştir (Bizbirlik, s.179, 1995; Kılıcı, 2017, VGM).

Yapı, Osmanlı Arşiv belgelerinde, “*Muhammed ed-Dirâr mescid-i şerîfi*”, XVI. yüzyıl kaydında “*Şeyh Mehmed Oki Mescidi*” olarak geçmektedir. Göyünç, 1526 yılında senelik 3240 akça kira bedelinin Şeyh Mehmed Oki evkafına eklendiğini, mescidin evkafında yer alan Şücaie hamamının Koçhisar’da (Kızıltepe) bulunduğunu ve 1540 yılında 560, 1565’te 1980 akça gelirin olduğunu belirtmiştir. 1526 yılında Şeyh Mehmed Oki vakfından Şürriye Hamamı’nın 3240 akçe kira gelirin Zarrar Mescidi Vakfına bağışlandığı tarihten sonra da Zarrar mescidinden hiç bahsedilmediğini, yapının Şeyh Oki Mescidi olarak anıldığını kaydetmiştir (Göyünç, 1991, s.111).

⁵⁸ “Hâze’l-câmi” ifadesi yapı kitabelerinde yapı türü hakkında bilgi vermektedir ve bu kitabede yapı türünün cami olduğu anlaşılmıştır. Detaylı bilgi için Bknz. Duran, 2001, s.14.

⁵⁹ BOA MM 4540, s.11, MM 7457, s7, BOA, CT Evkaf N0:1389 tarihli nezaret tevcihi.

⁶⁰ BOA, TD200, s.753; TK, TD 552, s.64 a

Şeyh Mehmed ez-Zarârî Mescidi'nde, Ocak 1714 (Muharrem 1126)'te 1 akçe maaş ile Yahya imam olarak görevlendirilmiş, vakfın yöneticiliğine ise Ali getirilmiştir. 22 Ağustos 1843'te (25 Recep 1259) yapı tahrip olduğu için, Mardin kadısı "*Hindi Efendizâde seyid Şeyh Osman Efendi'nin*" çabasıyla onarım görmüştür. Faşuhzâde Yusuf Efendi'nin kızı Asiye Hanım, bu mescidin vakfına bir dükkân hibe etmiştir. Mescid 1950 yıllarında da onarım görmüştür⁶¹ (Eken, 2006, 245; Kılıcı, 2017, VGM).

Şeyh Muhammed ez-Zarrârî Mescidi vakfına 1124/ 1712-3 Hacı Salih vakıf müdürü olarak atanmış, 1164/ 1750-1 yılında ise Seyyid İbrahim din görevlisi olarak yerleştirilmiştir. Her iki görevli öldüğünde evlatlarının olmamasından dolayı, boşalan mevkilere 24 Şevval 1258 / 28 Kasım 1842 de, Seyyid Şeyh Hacı Hüseyin Efendi atanmıştır⁶². Kılıcı "*7 Zilkade 1258/10 Aralık 1842 tarihinde şehrin surları harap olunca bu mescide ulaşım kolaylaştığından, mescide minber konularak Seyyid Şeyh Hacı Hüseyin Efendi hatip olarak görevlendirildiğini*"⁶³ aktarmıştır. Kılıcı "*Osmanlı Döneminde, 19. yüzyıl arşiv belgelerinde, yazılı bir vakfiyesi olmadığı*" belirtmiştir. Günümüze sadece cami içindeki taş vakfiyesi sağlam olarak ulaşmıştır. 19. yüzyılda vakıf ödeneği olmadığından, cami masrafları için çareler aranmıştır. Kılıcı "*Camiyle ilgili Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1272 / 1856'da yapılan denetimde, vakfın bir gelirinin olmadığı fark edildiğinde, vakıf yöneticisinin atanmadığını ve idarenin vakıflara geçmiş olduğunu*"⁶⁴ aktarmıştır (Kılıcı, 2017, VGM).

Yapılmış olan tez çalışmasında yukarıda bahsedilen belgelerden elde edilen verilere göre yapının farklı adlarla kayda geçtiği, yapı adına vakfedilen akarlar ve harcamalar, hangi görevlilerin atandığı, yapının ne zaman ve kim tarafından onartıldığı anlaşılmıştır. Yapı mescid olarak inşa edilmiş ve sonraki süreçte minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür.

⁶¹ Galip Eken, "*19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine*", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.20(2006), s. 233- 253.

⁶² BOA, EV. EMH. 00145

⁶³BOA, EV.BKB 00124

⁶⁴ BOA-EV. MKT 891/120 nolu belge

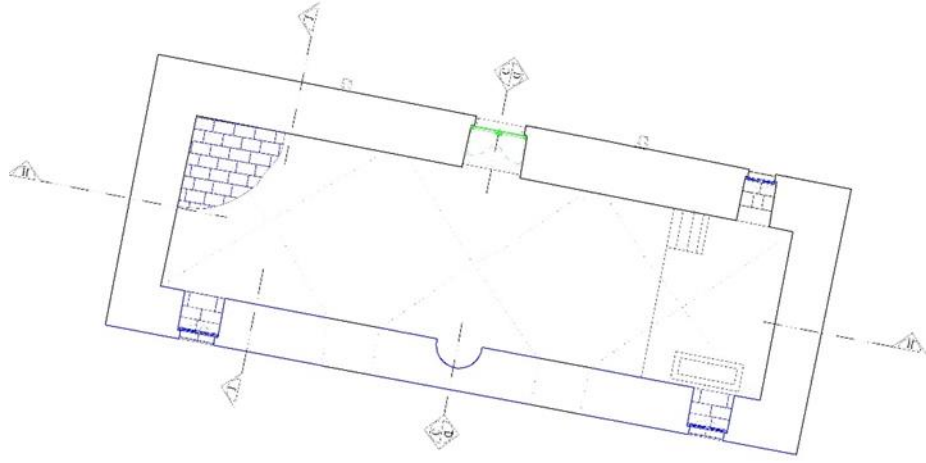
2.6. YAPININ GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR VE BUGÜNKÜ DURUMU

Zairi Camisi'nin Vakıflar Genel Müdürlüğünce hazırlanan restitüsyon raporuna göre üç defa farklı zamanlarda onarımdan geçtiği anlaşılmaktadır. İlk dönemdeki onarım 14. Yüzyıl ile 1908 yılı arasında, ikinci onarım 1908-1930 yılları arasında, üçüncü onarım ise 1930-2003 yılları arasında gerçekleştirilmiştir (Kılıcı, 2017, VGM).

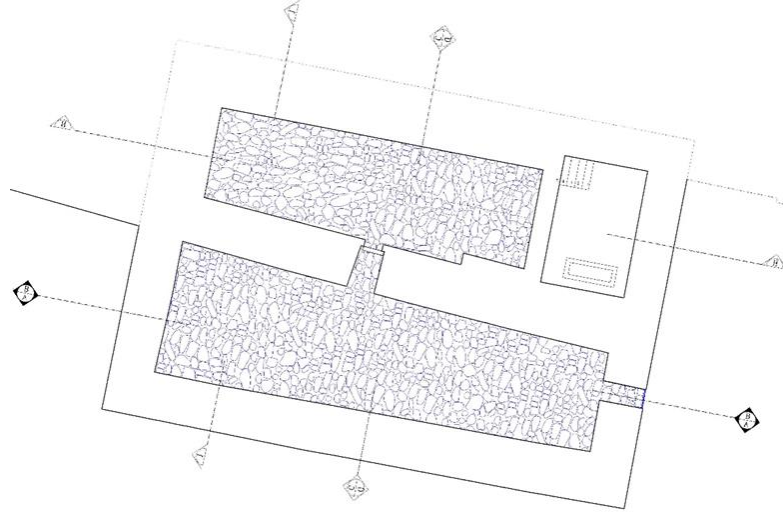
2.6.1. Devir Restitüsyonu (Artuklu Dönemi 14. Yüzyıl- 1908)

14. Yüzyılda inşa edilen yapı, günümüze kadar farklı tarihlerde onarımlar geçirerek gelmiştir. İlk yapıldığı dönemde, mescid ve darülkurra olarak kullanılmıştır.

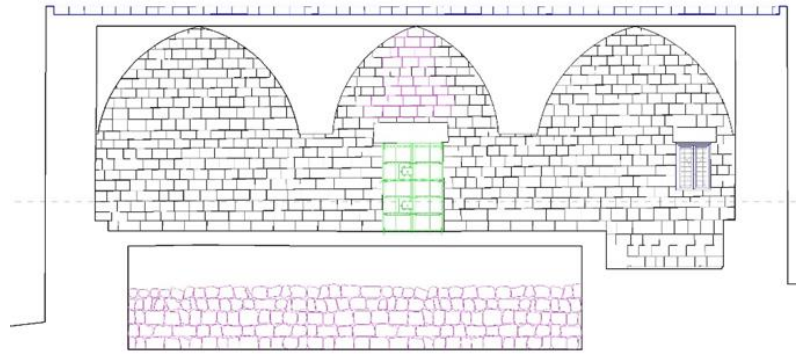
Zairi Camisi'nin vakıflar Genel Müdürlüğünce hazırlanan restitüsyon raporuna göre, Kılıcı *“1. Devir restitüsyon planını aynı dönemde yapılmış mescit planları dikkate alınarak hazırlandığını”* aktarmıştır. 1. Devir restitüsyon planı şu şekildedir; enine yönelik gösteren tek sahninli dikdörtgen plan şemasındaki harimin üzeri haç tonozla kaplıdır. Harimin doğu duvarında sivri kemer içine yerleştirilmiş taş vakfiyesi, yapıya ait en erken tarihli belge olan tek parça halinde yer almaktadır. Güney duvarında yarım daire nişin iki yanında dikdörtgen kesitli birer penceresi bulunmaktadır (Çizim 1,2,3,4,5,6). Kılıcı *“Kuzey duvarında bulunan kapı ve doğu duvarında bulunan küçük boyutlu pencere bugünkü plandaki gibi aynı yerde durduğunu, yapının kuzey sahnindeki zemin yüksekliği farkından dolayı bugünkü halinden daha küçük boyutlu tek sahninli olarak yapılmış olabileceğini”* belirtmiştir. Kılıcı *“cami içinde cenazelik bölümünde bulunan bugün üstü kapalı olan türbenin daha önceleri üzerinin açık olarak bırakıldığını ve dört basamaklı merdivenle türbeye inildiğini”* kaydetmiştir. Caminin bodrum kat planı, doğu batı doğrultusunda birbirine paralel olarak uzanan iki düzgün olmayan dikdörtgen mekândan oluşmaktadır. Doğü duvarında bulunan kapıyla bodrum katına ulaşılır. (Çizim 2) (Kılıcı, 2017, VGM).

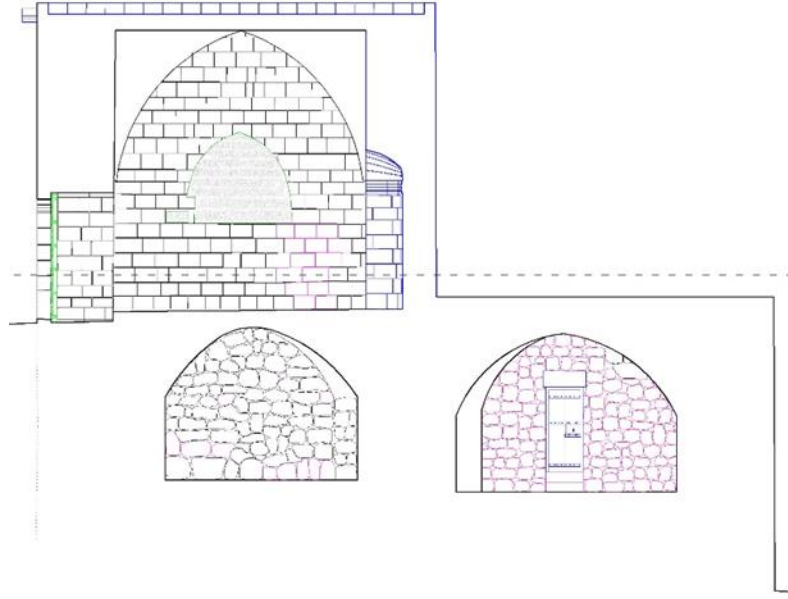
Çizim 1. Zairi Camisi Zemin Kat Planı (Kocaaslan, 2017)

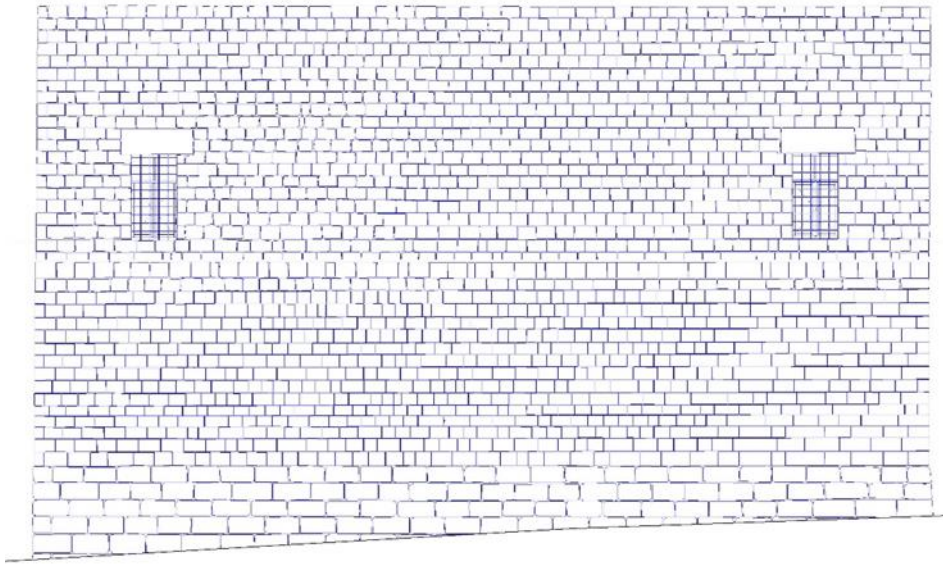
Çizim 2. Zairi Camisi Bodrum Kat Planı (Kocaaslan, 2017)

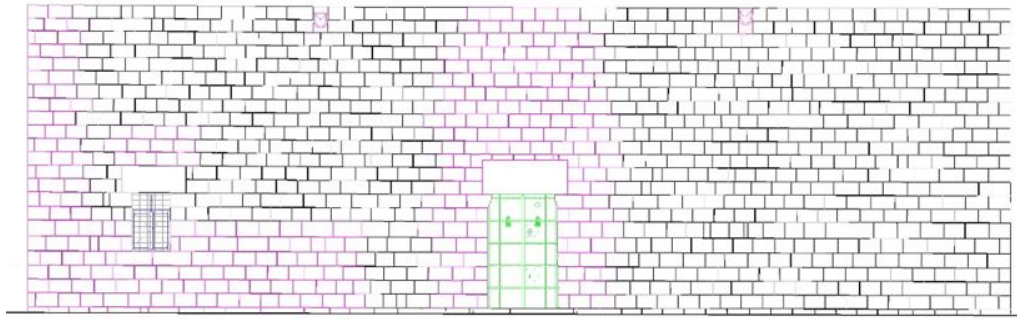
Çizim 3. Zairi Camisi H-H KESİTİ (Kocaaslan, 2017).

Çizim 4. Zairi Camisi D-D KESİTİ (Kocaaslan, 2017)

Çizim 5. Zairi Camisi Güney Cephesi (Kocaaslan, 2017)

Çizim 6. Zairi Camisi Kuzey Cephesi (Kocaaslan, 2017)

Yapının kullanıldığı süreç içerisindeki geçirdiği onarımlar dönem kaynaklarından takip edilebilir. Cami 22 Ağustos 1843 (25 Receb 1259) kadı “*Hindi Efendizâde seyid Şeyh Osman Efendi'nin*” çabasıyla, onarım görmüştür⁶⁵ (Eken,2006, s.233; Kılıcı, 2017, VGM).

Kılıcı “*Başbakanlık Osmanlı arşiv Belgesinden, Zairi Cami'sinin ilk yapıldığı devirde, şehrin dış surlarının civarında bulunduğunu ve bu surların tahrip olmasından sonra, mescide ulaşmanın kolaylaştığını ve bu süreçte, 1842 tarihli Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgesinden, mescit civarda ibadet edilecek mekân bulunmadığından dolayı, mescit içine minber eklenerek, yapının camiye çevrildiğini ve Hatip görevlendirildiğini (7 Zilkade 1258-10 Aralık 1842 tarihli Belge)*” aktarmıştır. (Kılıcı, 2017, VGM).

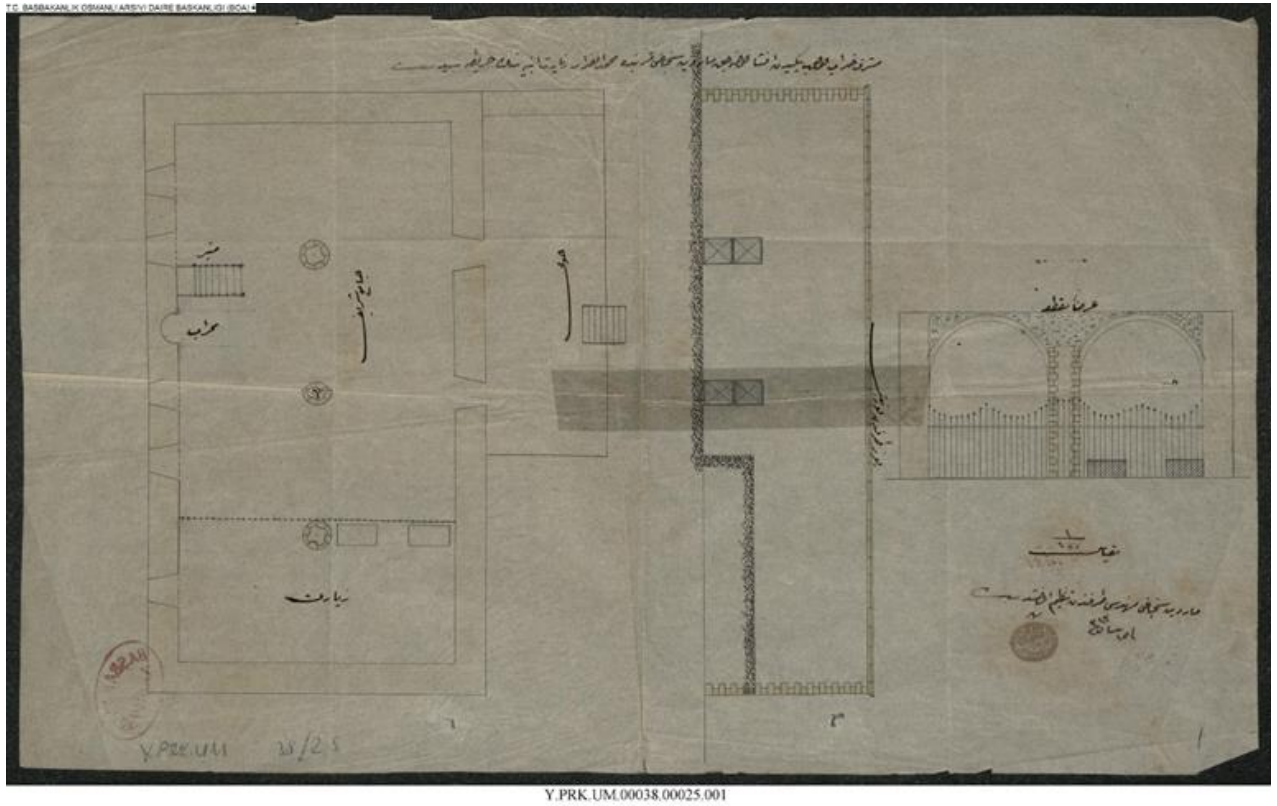
Zairi Camisi, uzun zaman yıpranmış şekilde kalmıştır. Osmanlı döneminde, 1897’de II. Abdülhamid’e Mardin mutasarrıfı tarafından iletilen belgede (Belge 1), Şeyh Muhammed Zırrar İbn Ezver’in Mardin kasabası civarında cami ve bu caminin içinde sahabenin türbesinin olduğu yazmaktadır⁶⁶. Yine aynı evrakta, Şeyh Muhammed Zırrar İbn Ezver’in Hz. Muhammed’in sahabesi olup, Müslümanlığı yaymak niyetiyle, Mardin’in olduğu yöreye geldiği aktarılmıştır. Padişaha iletilen belgede, Şeyh Muhammed Zırrar Camisi’nin ve Türbesi’nin vakıf ödeneği olmadığından, Mardin halkının sahabeye duyduğu sevgiden dolayı, kendi çabasıyla camiye onarttığı belirtilmiştir. Zamanla caminin harap olduğunu halkın, bu camininin çökmesinden korktuklarını, cuma ve beş vakit ibadetlerinin de burada

⁶⁵ Detaylı Bilgi için Bknz. Eken, (2006), s. 233- 253.

⁶⁶ B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, 17 Nisan 1313, 29 Nisan 1897.

yapılmasından dolayı cemaat, caminin “nafia mühendisi” tarafından tekrar onartılması ve genişletilmesi isteğinde bulunmuştur⁶⁷ (Atik, 2021, s. 79-80).

Muhammed ed-Dırâr Ziyareti Ebniyesinin Haritası

Çizim 7. Muhammed ed-Dırâr Ziyareti Ebniyesinin haritası, Mardin sancağı mühendisi tarafından tanzim olmuş H.15 Nisan 1313/M.1897 (Atik, 2021, s. 79-80)

⁶⁷ B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, 17 Nisan 1313, 29 Nisan 1897.

حضرت عالی مرتبت

عبدالمجید

معرضه بجزایر
جناب خرمات عبد التمنسیم وکلیجات افند حضرتت کبری صحابه کرامه و نظار عالی مرتبت انوار السیاه
معه افسید سیف جملت حیاتت محالیه دیم جنت بیسوی عطمانه بدو ناله محمد افند به انور شی آفت
افندت مادیه قصی بیگانه و فتح تربت سید قصه و قرا الهالینک دیامد غایر و عیاله بدو لاله
کله غایب اسد مرتبه زیارتگاه قسبت انکالیه - مکرر جامع شریفه اید رودت کی تربتت لقمی کونا اذات
دساروی اذیقه ناسی ایتی کچه بوسه الکحل جید طریق برقاچ رقص سما بکله نغیر و ایما ایسه دیوینت مرتبه
شریفه تقادم زمانه اید انداسه محافظه اولت بیاسله برده مکرر اجیدت زیاده زوده لرتک خبیته بود لکرت
و صلوة ضمه عدل اوصی محمد غازی بچمن کرتند او اید دولام اید جماعت مسلمیه اجینه ترکتک از اینه به اهواز تکمه
بوفندرت تربت و سبکت کرات قمری و کرت او اید مداوم اوفندرت کوفت نسته برات دها نسیمی لوا ناضع مرتبه
تخلیم ایزیلوب مرتبه تقییم بیگانه مکالم التناه دایرتی قنانه خبیله اید کشف رفتند معام حقانیه میزوم اجهاره
جریه جینی جویر کایه بکیده غفتم محتاج کویله و محاکم محوسه شهزده واقع به جوده اماکه مالک و مفتسیر اید
ساجد و معایب شریفه امثال مبدوره مشهور با جوده سر و مغز به اولینیه جویر بیسمل جاکت رضی مار عبیده
فبیه و مبدوره جناب خمد قنیه اید اجبا دالم بیگانه از دالینیه و امرانسه معوض در اعاده هفت و نغمت
بی منت عظمی استماله بدل عطسه جریه جالی بر فوسیده و نغمتی موقیة اجبا اوله اوزده بطرح کی هست
و غیره دینه دار ایزی نویسه جانت قند - قطره اروزت هفت مه لاله مکرر ایسالیه

مادریه

4.PRK.UM 38/25

Y.PRK.UM.00038.00025.002

Belge 1 1897 yılında II. Abdülhamid'e Mardin mutasarrıfı tarafından gönderilen resmi evrak

(B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, H. 1313/M.1897)

Mardin Mutasarrıflığı

Huzur-ı Âlîlerine

Maruz-ı bendeleridir

“Cenab-ı fahr-i kâinat-ı aliyye-i etemmü't-teslîm ve ekmelü'l-hayat Efendimiz Hazretlerinin küberâ-yı sahâbe-i kirâmından ve aktâr-ı âleme neşr-i envar-ı İslamiyye maksad-ı akdesiyle seyf-i celâlete sarılan mücâhidîn-i dîn-i mübînin pişvâ-yı izâmından bulunan Muhammed ed-Dırâr bin el-Ezver radiyallahu anh efendimizin Mardin Kasabası pîşgâhında vaki türbe-i şerîfesiyle kasaba ve kurâ ahâlisinin ve bilcümle aşayir ve üryan ile buralara gelen gurebâ-yı İslamiyyenin ziyaretgah-ı kudsiyet-i iktinahîdir. Mezkûr câmi-i şerif ile derûnundaki türbenin hiçbir gûnâ evkâf ve sairesi olmamakdan naşi ebniyesi gerçi bazı ehl-i hayr tarafından birkaç defa mehmâemken tamir ve ihya edilmiş ve bu suretle türbe ve mescid-i şerîfin tekâdüm-i zaman ile indirastan muhafaza olunabilmiş ise de mezkûr ebniyenin pek ziyade zedelenerek harâbete yüz tutmuş ve salat-ı hamse ve alelhusus cuma namazı için kesretle oraya devam eden cemâat-i müslimîn ebniyenin tehlike-i inhidamından ihtiraz etmekte bulunmuştur. Türbe ve mescidin gerek tamiri ve gerek oraya müdavim olanların kesreti nispetinde biraz daha tevsii liva nâfia mühendisi marifetiyle tanzim ettirilip merbuten takdim-i pîşgâh-ı mekârim-i iktinah-ı dâverileri kılınan harita ile keşif defterinden malum-ı hakayık-ı melzum-ı âsafaneleri buyurulacağı vecihle yirmi iki bin kuruşa muhtaç görülmekte ve memalik-i mahrûse-i şahanede vaki pek çok emakin-i mübareke ve mukaddese ile mesacid ve meabir-i şerifece emsal-i mebrûresi meşhud bahire-i şükr ve mefharet olduğu vecihle bu mahal-i mübareğin dahi müesser-i adîde-i hayriye ve mebrûre-i cenab-ı hilafet-penâhî ile ihyâ ve ikmâl buyurulması arzu olunmuş ve emr-i inşasına müsaade-i merahim-âde-i hazret-i veli-nimet-i bî-minnet-i azami istihsaline bezl-i âtıfet buyurulduğu halde bir komisyon-ı mahsus marifetiyle icabı icra olmak üzere bu bapta hamiyet ve gayret-i dîniyye-i dâverânelerini tavsita cüret kılınmıştır. Bu bapta emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir”.

“Fî 17 Nisan sene 1313 [29 Nisan 1897]”

Mardin Mutasarrıfı

Hüseyin Şükrü

M.1897 yılında II. Abdülhamid'e Mardin mutasarrıfı tarafından gönderilen resmi evrakın Türkçesi (Sağlık, 2022) (Belge1)

(B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, H. 1313/M.1897)

Özet: Mardin Kasabası'nda bulunan ve bölge halkının ziyaretgahı olan Muhammed ed-Dırâr Camii ile cami yakınında bulunan türbenin harap olduğu, caminin ve türbenin tamirine ilişkin liva mühendisi tarafından bir harita hazırlandığı (Çizim 7) ve arzuhal ile birlikte ekte sunulduğu, tamir için gerekli, 22.000 kuruş, yardımın yapılması ricasına ilişkin Mardin Mutasarrıfı Hüseyin Şükrü tarafından 29 Nisan 1897 tarihinde Sadaret makamına gönderilen tezkere.

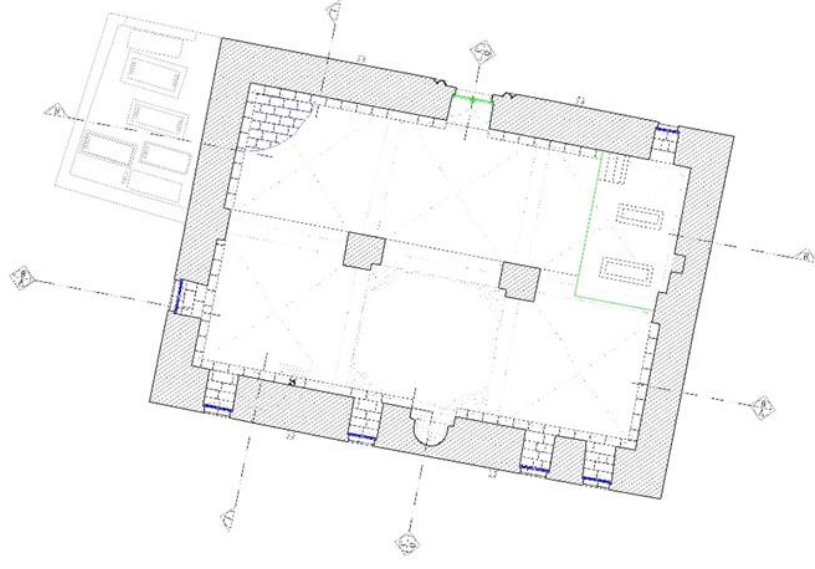
2.6.2. Devir Restitüsyonu (1908- 1930)

Zairi Camisi, zamanla yıpranmış, onarım görmediğinden harap olmuştur. Caminin mihrabındaki ve cenazliğindeki kitabelere göre, yapı, 1908 yıllarında Şeyh Muhammed Ali el-Ensari tarafından onartılmıştır. 1908 yılında, cami onarılırken mezar taşlarını ve caminin yazılarını yenileyen kişinin Hazam bin Abdullah olduğu ortaya çıkmıştır. Hazam bin Abdullah'ın mezarı, camide, cenazelik bölümündedir. Kılıcı "*caminin bugünkü mimari plan kurgusunu ve mimari formunu 1907-08 yılları arasındaki restorasyonda aldığını*" belirtmiştir (Kılıcı, 2017, VGM).

Vakıflar Genel Müdürlüğünün hazırladığı ikinci dönem restitüsyon raporuna göre planı şu şekildedir; Eş bölümlü olan caminin harimi dikdörtgen planlıdır ve doğu batı doğrultusunda yönelim göstermektedir. Harim iki payeye dört yönden atılan sivri kemerlerle altı birime bölünmüştür ve mihrap önü kubbeyle diğer birimler haç tonozla

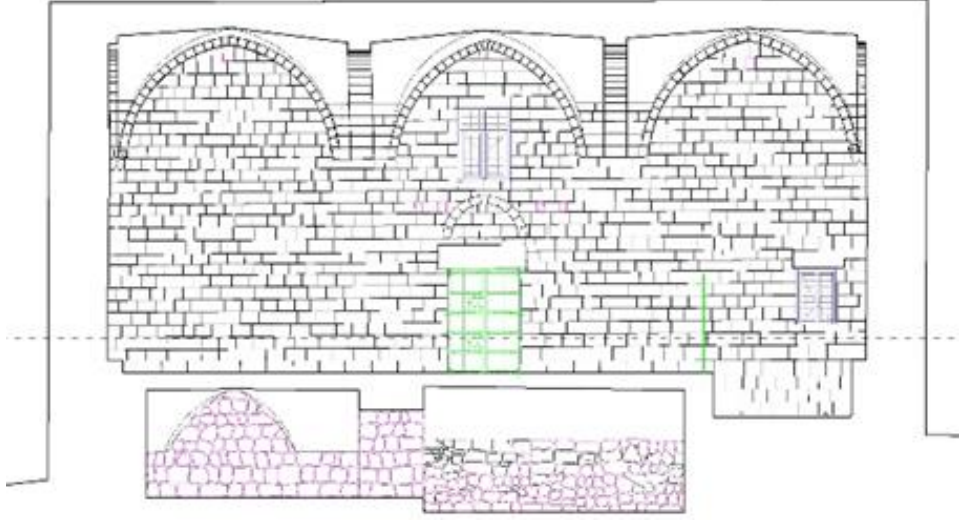
örtülmüştür. Mihrabın doğu ve batısında ikişer pencere, batı duvarında eksenin güneyinde iki ve kuzey duvarında bir pencere bulunmaktadır. Kuzey duvarında çift kanatlı kapısı ve bu kapının doğusunda cephede yarım daire nişli mihrabı bulunmaktadır (Çizim 8,10,11,12,13). Harimde mihrabın üzerine bugün var olan yarım daire kesitli kitabe onarımdan sonra yerleştirilmiştir. Yapıda iç mekânda doğu duvarında eksenin kuzeyinde bulunan taş vakfiyenin tarih kısmı tahrip olduğundan sonradan mı buraya koyuldu bilemiyoruz. Cenazelikte “*Zarrâre bin Üfi'nin*” mezarının yanına onarımdan sonra yapının yenilenmesi sırasında yazıları yeniden yazan kişinin mezarı konmuştur ve duvarda bulunan tek satırlık kitabenin ne zamandan beri burada olduğu bilinmemektedir. Doğu duvarına açılan kapı ile girilen caminin bodrum katı üç bölümden oluşmaktadır (Çizim 9). Caminin bodrum katının ilk bölümü yapının güneyindeki sahinin hemen altında yer almaktadır. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı bölümün üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Bodrum katının birinci bölümünün kuzey duvarındaki koridor aracılığıyla geçilen ikinci mekâna kapı ile geçilmektedir. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı mekân doğu batı yönünde uzanmaktadır, bu bölümün doğu duvarına bitişik kuzey güney doğrultulu dikdörtgen planlı cenazelik birimi bulunur. Mekânın üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Bodrum katının üçüncü bölümüne ikinci bölümün batı duvarından açılan kapıyla geçilir. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı hücrenin üzeri haç tonozla örtülüdür. İkinci mekânda yapıyı 1908 yılında onartan Ali el-Ensari'nin ve erkek çocuklarının, üçüncü mekânda da eşinin ve kız çocuklarının mezarlarının olduğu, bodrumda bulunan bir kitabe ve iki Arapça yazıdan anlaşılmaktadır. Mezarlar, kitabe ve Arapça yazılar onarımdan sonraki süreçte yapıya eklenmiştir.

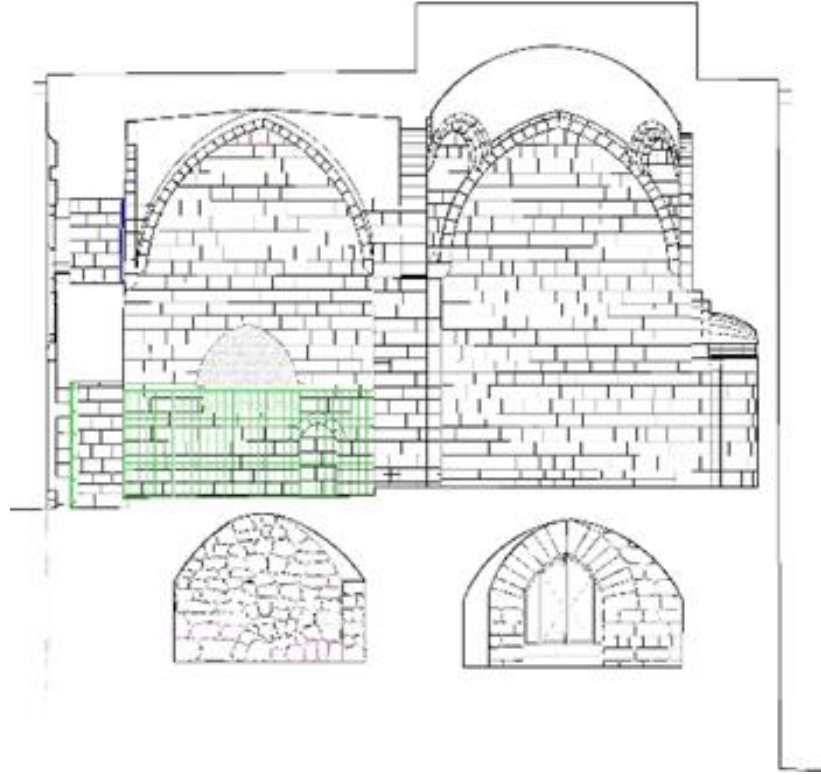
Çizim 8. Zairi Camisi Zemin Kat Planı (Kocaaslan, 2017)

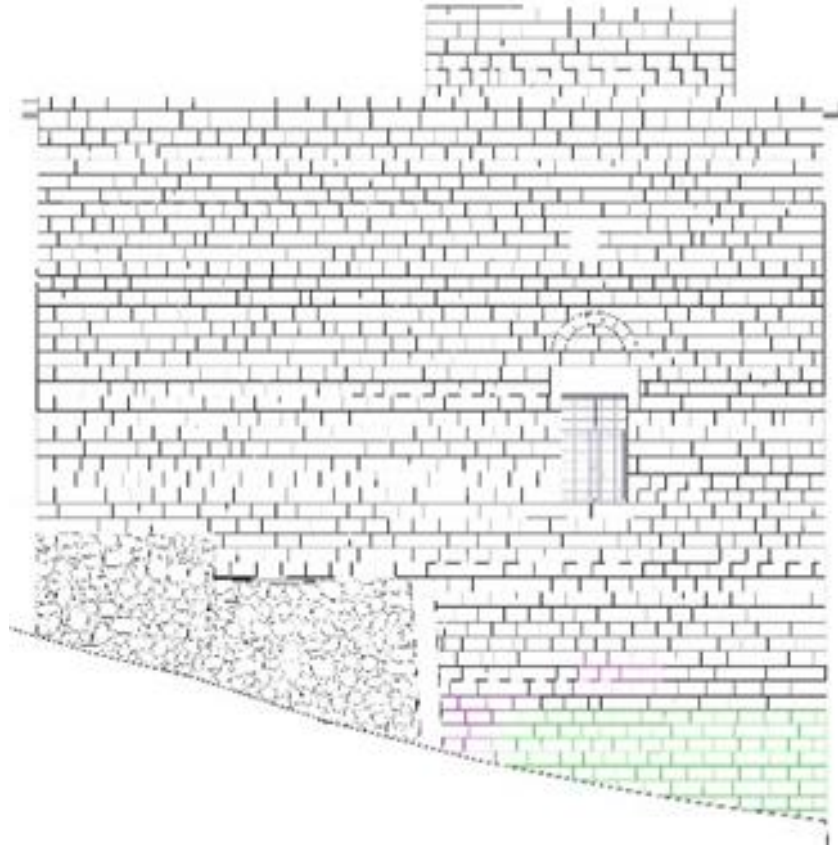
Çizim 9. Zairi Camisi Bodrum Kat Planı (Kocaaslan, 2017)

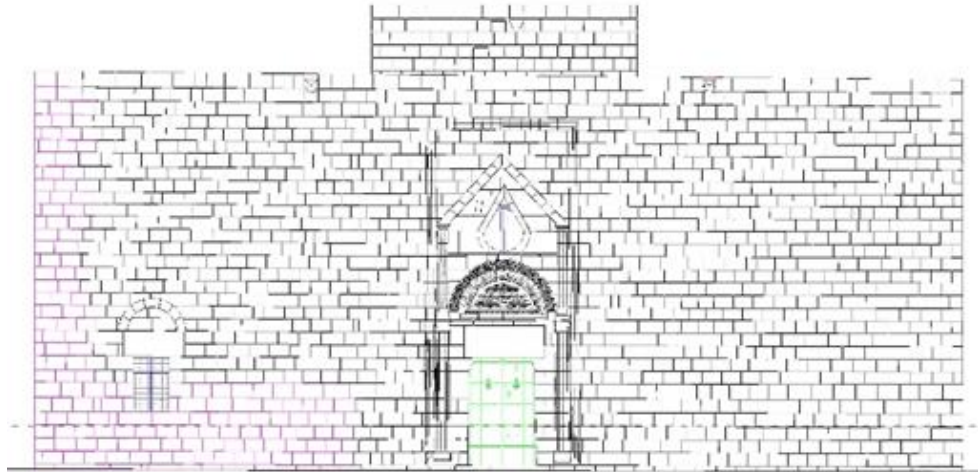
Çizim 10. Zairi Camisi H-H KESİTİ (Kocaaslan, 2017)

Çizim 11. Zairi Camisi D-D KESİTİ (Kocaaslan, 2017)

Çizim 12. Zairi Camisi Batı Cephesi (Kocaaslan, 2017)

Çizim 13. Zairi Camisi Kuzey Cephesi (Kocaaslan, 2017)

2.6.3. Devir Restitüsyonu (Cumhuriyet Dönemi/1930-2003)

Zairi Camisi 1930-2003 yılları arasında onarım görmüştür. Vakıflar Genel Müdürlüğü raporuna göre Kılıcı “*yapının bazı ekler yapılarak günümüzdeki mimari forma ulaştığını, caminin doğu tarafında bulunan moloz taştan yapılmış, çatı katına çıkan merdivenli kısmın ve avlunun kuzey duvarında eksenin doğusunda bulunan eyvanla, iki hücrenin 1930 yılında yapılan onarımla eklenmiş olabileceğini, Arkeolog Gabriel’e ait 1938’deki fotoğrafta görünen eyvanla iki hücrenin, bu savı desteklediğini*” belirtmiştir. (Fotoğraf 21) (Kılıcı, 2017, VGM; Gabriel,1940).

2003 yılında H. Behiye Ortakçier hayrına oğulları tarafından, Zairi Camisi’nin avlu giriş kapısına bitişik olarak, minare bina ettirilmiş ve çevre düzenlemesi yaptırılmıştır.

Fotoğraf 21. Mardin ve Zairi Camisi, 1938 (Gabriel,1940)

Fotoğraf 22. Zairi Camisi, (1690-91), (VGM arşivinden,2007)

Zairi Camisi 2006-2007’de Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü’nce düzenlenen restorasyonda onarım görmüştür. Düzenlenen statik öneri raporunda İnşaat Mühendisi Muhammed Kayan “*caminin üst örtüsünde yalıtım yapılarak içinin nem almasının önlendiğini, duvarlardaki badanalar temizlenerek kesme taş örtünün ortaya çıkarıldığını, kubbe ve tonozların yeniden sıvandığını, duvarda açılan derzlerin yenilendiği, cami özgün kapısının değiştirildiğini, avlunun duvarları ve döşemesinin onarıldığını ve üst örtüsüne birer sıra silme ve parapet taşı eklendiğini*” aktarmıştır (Kılıcı, 2017, VGM) (Fotoğraf 22,23,24,25,26,27,28).

Fotoğraf 23. Zairi Camisi, (VGM ,2007)

Fotoğraf 24. Zairi Camisi, Güneydeki Sahın (VGM, 2007)

Fotoğraf 25. Zairi Camisi, Kuzeydeki Sahın (VGM, 2007)

Fotoğraf 26. Zairi Camisi Taç Kapı (VGM, 2007)

Fotoğraf 27. Zairi Camisi, kuzeydoğu duvarında yer alan merdivenler (VGM, 2007)

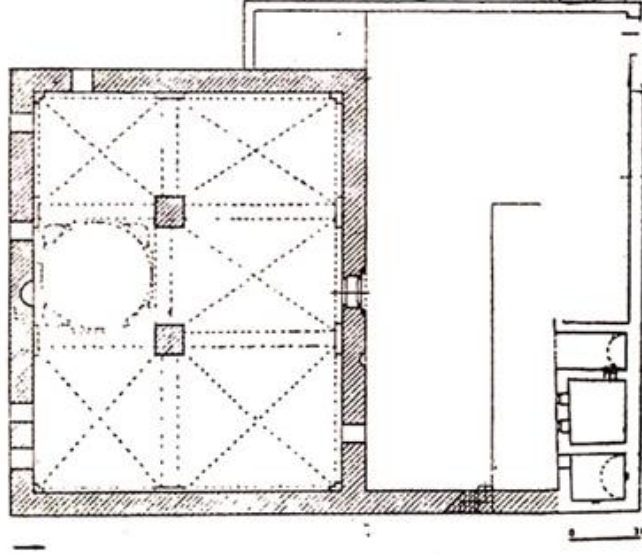

Fotoğraf 28. Zairi Camisi, Avluda Bulunan Tuvaletler (VGM, 2007)

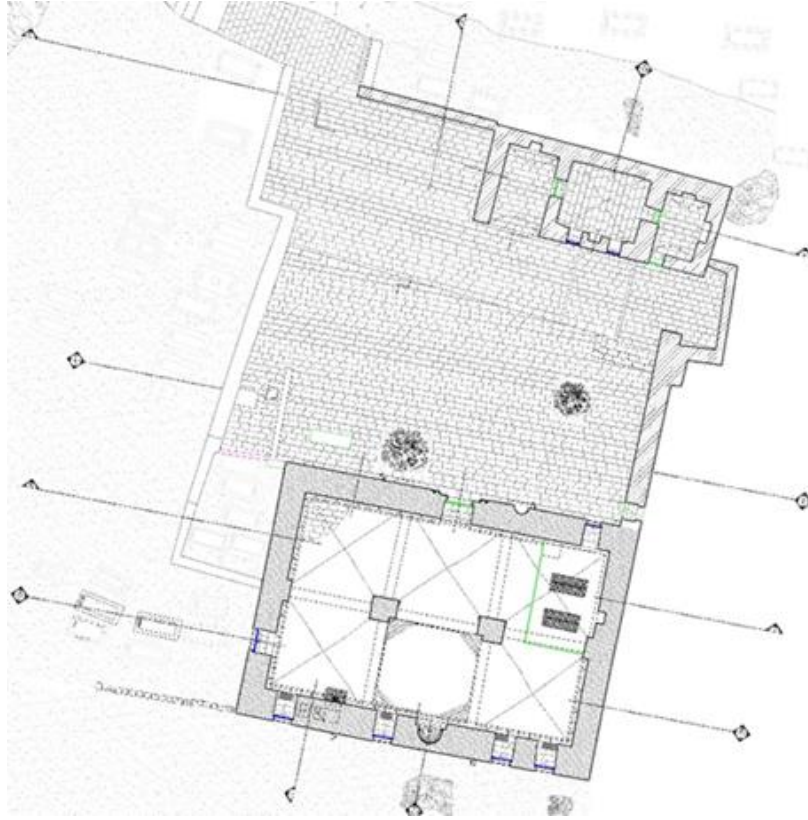
Yapı, arşiv kaynaklarından, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan restitüsyon raporundan ve taç kapı üzerindeki kitabeden elde ettiğimiz verilere göre birkaç kez değişikliğe uğramıştır. En büyük onarımını 1908 yılında geçirmiş olduğu anlaşılan Zairi Camisi özgün görünümünü yitirerek günümüze ulaşmıştır.

Bazı araştırmacılar Zairi Camisi'ni incelerken giriş kapısındaki kitabede, yazılı rakamı 1908 yerine 1690 şeklinde okuyarak, caminin 17. yüzyıldan daha erken tarihe inemeyeceğini belirtmişlerdir. Sonraki süreçte yapıyla ilgili araştırma yapanlar, Zairi Camisi'nin onarım tarihiyle ilgili görülen 1690 tarihini tekrar ederek, yapının 17. yüzyılda yapıldığını yazmışlar ve yapıyla ilgili tarihlendirme hatası böylelikle tekrarlanarak günümüze kadar gelmiştir. Kaynaklardan ve vakfiyeden elde ettiğimiz verilerle yapıyı 14. yüzyıla tarihlendirmek daha doğru olacaktır.

2.7. YAPININ PLAN ÖZELLİKLERİ

Çizim 14. Zairi Camisi Planı (Altun, 2011)

Çizim 15. Zairi Camisi Planı (Karaaslan, 2017, VGM)

Zairi Camisi, doğu batı yönelimli, eş bölüntülü bir plana sahiptir. Harim iki kare kesitli payeye dört yönden atılan sivri kemerlerle eşit bölünmüş altı birime ayrılmıştır. Bu bölümlerin üzeri haç tonoz, mihrap önündeki bölüm ise tromplu kubbe ile örtülmüştür. Harimin güney duvarındaki yarım daire nişli mihrap, eksenin doğusuna kaymıştır. Mihrabın doğu ve batısında eksenle simetrik olmayan ikişerden dört pencere bulunmaktadır. Batı duvarında eksenin güneyinde bir pencere yer alır. Camiye kuzey duvarına açılan kapı ile girilir. Kapının doğusunda bir pencere ve harimin doğu duvarında eksenin kuzeyinde ise bir niş bulunur. Mekânın kuzeydoğu köşesinde iki sanduka bulunmaktadır. Harime geçişi sağlayan kapının doğusunda yarım daire nişli bir diğer mihrap vardır (Çizim 14,15).

Caminin kuzey bölümünde düzgün olmayan dikdörtgen planlı bir avlu yer alır. Avlunun doğu ve batıda duvarları kademeli olarak dışa taşmıştır. Avlunun kuzey duvarında eksenin doğusunda bir eyvan, eyvanın doğusunda yan yana bitişik iki oda bulunmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı eyvanın üstü beşik tonoz ile kaplıdır. Eyvanın kuzey duvarında bir niş vardır. Eyvanın doğu duvarındaki bir kapıdan haç tonoz ile örtülü dikdörtgen planlı odaya geçilir. Bu mekânın güney duvarının ekseninde bir mihrap, mihrabın doğu ve batısında birer pencere yer alır. Bu mekânın doğusundaki bir kapı ile kuzey-güney yönünde uzanan ikinci odaya geçiş sağlanmaktadır. Dikdörtgen planlı odanın üst örtüsü beşik tonozdur. Bu odanın kuzey ve doğu duvarında birer niş, güneybatı köşesinde bir kapı bulunur (Çizim 15). Düzgün olmayan dikdörtgen planlı avluya geçiş kuzeybatıdaki bir kapı ile sağlanmaktadır.

Çizim 16. Zairi Camisi Bodrum Kat Planı (Karaaslan, 2017, VGM)

Doğu duvarına açılan kapı ile girilen caminin bodrum katı üç bölümden oluşmaktadır. Caminin bodrum katının ilk bölümü yapının güneyindeki bölümünün hemen altında yer almaktadır. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı bölümün üzeri beşik tonoz ile örtülüdür.

Doğu batı doğrultusunda uzanan mekânın batı duvarında bir pencere vardır⁶⁸. Bodrum katının birinci bölümünün kuzey duvarındaki koridor ikinci mekâna açılan bir kapı ile sonlanmaktadır. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı mekân doğu batı yönünde uzanmaktadır. Mekânın üzeri beşik tonoz ile örtülüdür. Bodrum katının üçüncü bölümüne ikinci bölümün batı duvarından açılan kapı ile geçilmektedir. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı birimin üzeri haç tonozla örtülüdür. Bodrum katını oluşturan iki ve üçüncü bölüm harim mekanının kuzeyindeki sahinin hemen altında yer almaktadır. Caminin bodrum katıyla aynı seviyede bulunan kuzey güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı cenazelik bölümü vardır ve bodrum katındaki herhangi bir odayla bağlantısı bulunmamaktadır. Cenazelik bölümüne harimin kuzeydoğu bölümünde zeminde bulunan bir kapak vasıtasıyla girilir (Çizim 16).

2.8. DIŞ TASVİR

Zairi Camisi, Şeyh Muhammed Zırrar mezarlığının bulunduğu tepede yer almaktadır. Yapı kuzeyden güneye doğru eğimli olan tepenin üst kısmında inşa edilmiştir. Cami dikdörtgen planlı olup dıştan düz bir çatıyla örtülmüştür. Çatıda mihrap önü kubbesinin tam üzerine gelen kısmın etrafına örülen kare duvarlar, yükseltilerek, üzeri betonla kaplanmıştır. Zairi Camisi'nin kuzeyinde etrafı duvarlarla çevrili dikdörtgen şeklinde bir avlu bulunur. Bu avlu batı tarafına taşkındır. Avlunun Batı tarafında köşede, giriş kapısı ve bu kapının yanında minare yükselmektedir. Minare 2003 yılında yapıya eklenmiştir. Avlunun kuzeydoğu köşesinde, bir eyvan yan yana bitişik iki oda bulunur. Odalardan birine eyvanın doğu duvarında bulunan ahşap kapıdan giriş yapılırken diğerine dışardan açılan ahşap kapıyla girilir. Eyvana bitişik olan odanın güney duvarında eksende demir şebekeli dikdörtgen iki pencere yer alır, eyvan ve iki odanın üstü düz çatıyla örtülüdür. (Foto 29). Avlu iki kademelidir. Eyvan ve iki odanın bulunduğu seviyeden birkaç merdivenle caminin bulunduğu seviyeye inilmektedir.

---

⁶⁸ Günümüzde bu pencere örülerek kapatılmıştır.

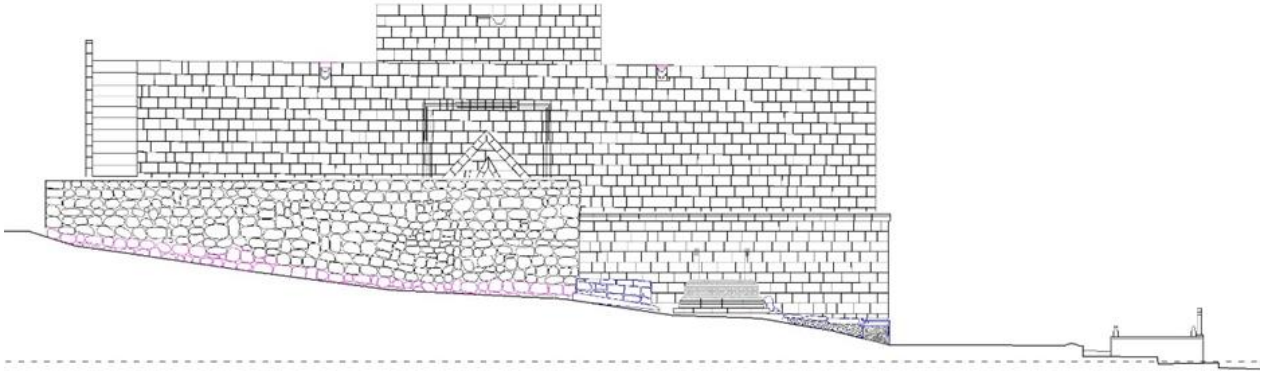
Fotoğraf 29. Zairi Camisi, Avlunun Güneydoğusundaki Eyvan ve Odalar (Alan, 2021)

2.8.1. Kuzey cephe

Zairi Camisi'nin kuzey cephesi diğer cephelere göre en hareketli bölüm olmasıyla dikkat çeker. Bu cephede, eksende, taç kapı yer almaktadır. İki sıra silme ile dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış taç kapı plastik mimari öğelerle süslenmiştir. Kapının iki yanında üst üste yerleştirilmiş sütunçelerin üzerine üçgen alınlık yerleştirilmiştir. Alınlığın ortasında damla şeklinde bir açıklık bulunur. Damla pencerenin altında, yarım daire kemerli alınlığa, Arapça kitabe yerleştirilmiştir. Taç kapının solunda yarım daire şeklinde mihrap nişi ve bu mihrabın üzerinde kartuş içinde bir kitabe yer alır. Mihrabın yine doğu tarafında, demir şebekeli bir pencere üzerinde yarım daire kemerli alınlık bulunur. Kuzey cephede üst hizada dört tane konsol parçası yer almaktadır. Kuzey cephesinin beden duvarı bir dizi silmeyle sonlanmışır. Saçak hizasında yağmur sularının tahliye edilmesini sağlayan iki tane taş çörten bulunmaktadır. (Fotoğraf 30) (Çizim 17).

Fotoğraf 30. Zairi Camisi, Kuzey Cephe (Alan,2021)

Çizim 17. Zairi Camisi, Kuzey Cephe (Karaaslan, 2017, VGM)

Caminin doğu duvarı yukarıya doğru yükseltilmiş ve üzerine demir korkuluklu basamaklar eklenmiştir. Bu sayede avludan çatıya çıkış imkânı sağlanmıştır. Merdivenin altında doğu duvarına açılan kapıyla abdesthaneye geçilir (Fotoğraf 31) (Çizim 18).

Fotoğraf 31. Zairi Camisi, Kuzey Cephe (Alan,2021)

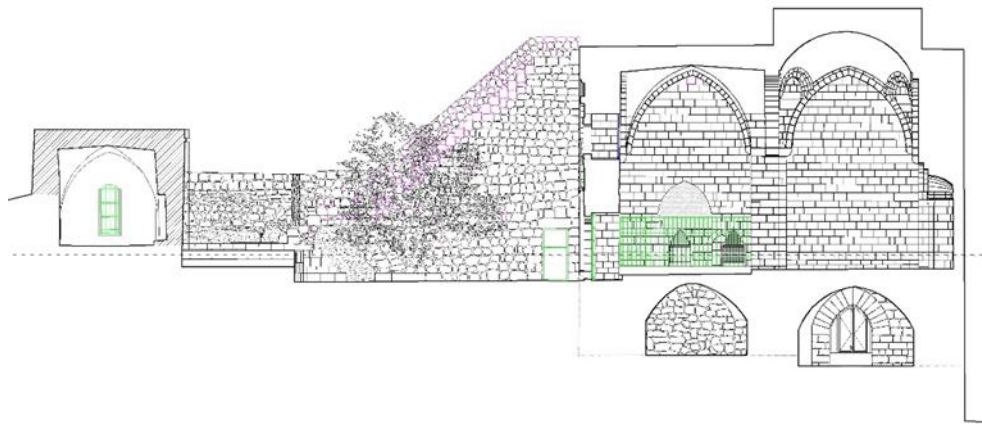
2.8.2. Batı cephe

Caminin batı cephesi sade tutulmuştur. En alttan üste doğru aynı ekseninde sıralanmış üç pencere bulunur. En altta önceden var olan dikdörtgen pencerenin üzeri duvar örülerek kapatılmıştır. Bunun üzerinde, yapının, ilk sahnına gelecek şekilde yerleştirilmiş dikdörtgen biçiminde demir şebekeli bir pencere vardır. Pencerenin hemen üzerinde, yarım daire kemerli alınlık ve bunun üst hizasında dar, dikdörtgen şeklinde bir mazgal penceresi bulunmaktadır (Fotoğraf 32).

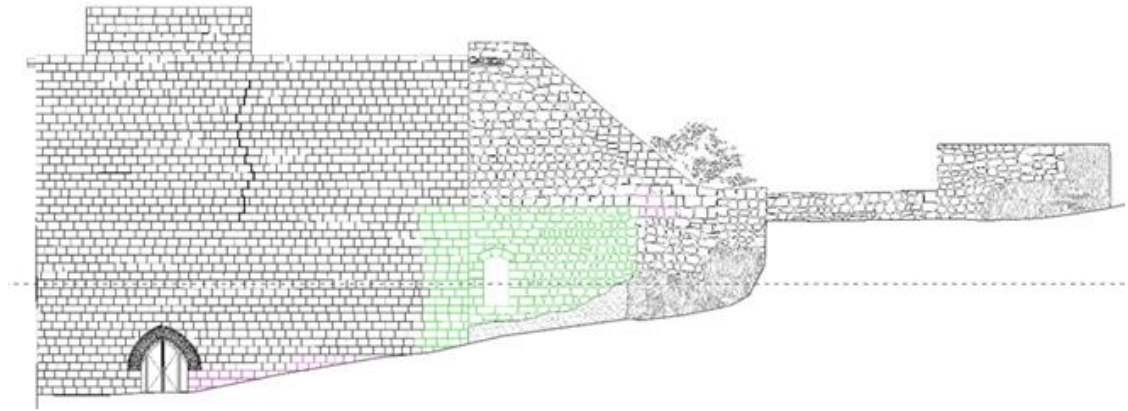
Fotoğraf 32. Zairi Camisi, Batı Cephe (Alan,2021)

2.8.3. Doğu cephe

Çizim 18. Zairi Camisi, Doğu Cephe Kesiti (Karaaslan, 2017, VGM)D-D KESİTİ

Caminin dođu cephesinde, iki farklı tař duvar dokusu vardır. Duvarın bir bölümü düzgün kesme tař ile örölmüşken, diğer bölümü kaba yonu tař ile örölmüştür. Cephenin beden duvarının saćak bölümünde iki tane tař çörtten ile bir dizi düz silme bulunmaktadır. Dođu cephesine iki kapı açılmıştır. Kapılardan biri sivri kemerli demir kapıdır. Bu kapı bodrum katındaki, bir odaya açılır. Diđer kapı ise İmam odasına açılmıştır (Fotođraf 33,34,35) (Çizim 18,19).

Çizim 19. Zairi Camisi Doğu Cephesi (Karaaslan, 2017, VGM)

Fotoğraf 33. Zairi Camisi Doğu Cephesi (Kılıcı, 1991)

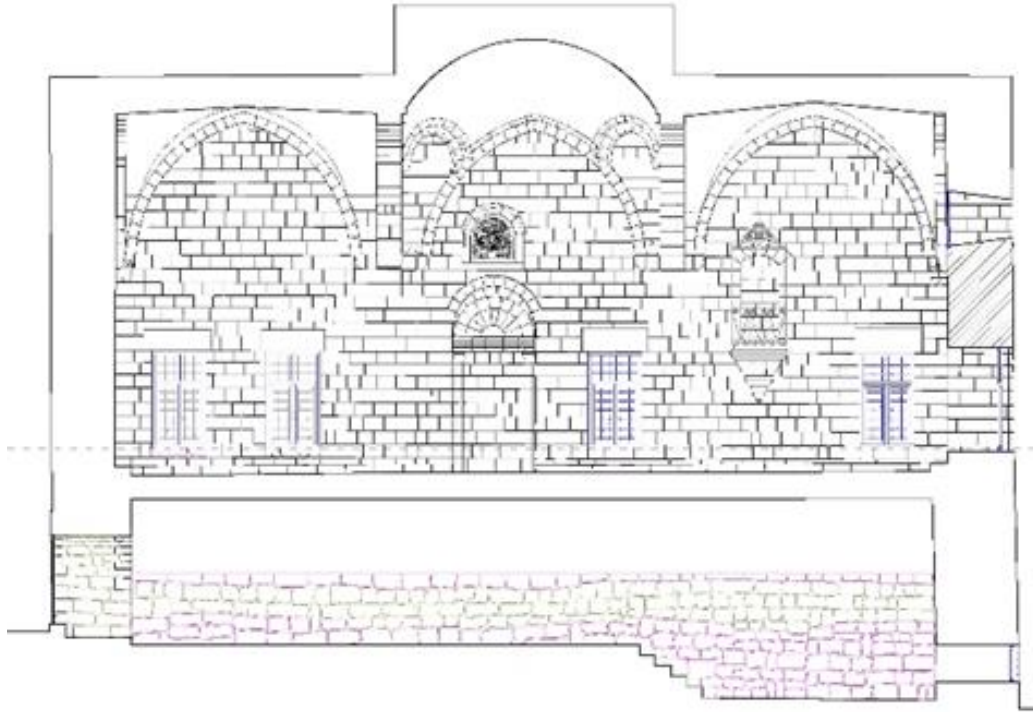
Fotoğraf 34. Zairi Camisi, Doğu Cephesi (Alan,2021)

Fotoğraf 35. Zairi Camisi, Doğu Cephesi (Alan,2021)

2.8.4. Güney cephe

Mezarlığın bulunduğu tepenin güneye doğru alçalan bölümüne denk gelen caminin güney cephesi, en yüksek beden duvarına sahiptir. Cephe farklı zamanlarda yapıldığı belli olan taş duvar dokusuyla dikkat çeker. Bu duvarda demir şebekeli dört pencere ve üzerlerinde yarım daire kemerli alınlık yer alır. Güney cephesinin duvarı bir sıra düz silmeyle sonlanır. Saçak hizasında eksende iki taş çörten bulunur (Fotoğraf 37, 38) (Çizim 36).

Fotoğraf 36. Zairi Camisi Güney Cephe A-A Kesiti (Karaaslan, 2017, VGM)

Fotoğraf 37. Zairi Camisi Güney Cephe (V.G.M Arşivinden, 2007)

Fotoğraf 38. Zairi Camisi, Güney Cephe (Alan,2021)

2.9. İÇ TASVİR

Zairi Camisi'ne harimin kuzey duvarına açılan, iki kanatlı ahşap bir kapıyla girilir. Kapının üzerinde dikdörtgen bir lento ve onun üzerinde ise yarım daire kemerli bir alınlık bulunur. Alınlığın hemen üstünde dikdörtgen ahşap çerçeveli bir pencere yer alır. (Fotoğraf 39).

Fotoğraf 39. Zairi Camisi, Giriş Kapısı (Alan,2021)

Harim iki kalın paye ile altı birime bölünmüştür. Payeler arasına atılan sivri kemerlerin üzeri mihrap önünde basık kubbe ile diğer bölümler ise haç tonozla örtülmüştür. Kubbeye geçiş fazla derin olmayan tromplar ile sağlanmıştır. Caminin içi, üst örtü sistemine kadar düzgün kesme taş ile kaplanmıştır. Yapının iki sahnını arasında kot farkı bulunmaktadır ve kuzeydeki sahnın daha yüksek zemine sahiptir (Fotoğraf 40,41).

Fotoğraf 40. Zairi Camisi, İç Mekân (Alan,2021)

Fotoğraf 41. Zairi Camisi, (VGM ,2007)

Mihrap, eksenin doğu tarafına kaymış, iki kademeli olarak tasarlanmıştır ve yarım daire niş şeklindedir. Bu nişin her iki tarafında yuvarlak kesitli sütünçeler ve sade sütün başlıkları bulunur. Mihrap nişinin hemen üzerinde onarım kitabesi vardır. Bu kitabe yarım daire bir nişin içine oturtulmuştur (Fotoğraf 42).

Fotoğraf 42. Zairi Camisi, Mihrap (Alan,2021)

Harimin güney duvarında mihrabın doğusunda ve batısında, zemin seviyesine yakın seviyede dikdörtgen şeklinde, ahşap doğramalı pencereler vardır ve ileri taş ile kaplanmıştır. Bu pencerelerin zeminine bitkisel süslemeler nakşedilmiştir. Mihrabın batısındaki pencerenin i bölümünde bulunan kapıdan girilerek merdivenle balkon şeklindeki minbere ulaşılır. Minberin alttan üste doğru genişleyen kesme taş silmelerle

kademelenmiş köşk kısmı, demir parmaklıklarla çevrilip, üzeri sivri külahlı demir şebeke ile örtülmüştür (Fotoğraf 43).

Fotoğraf 43. Zairi Camisi kuzeydeki sahnını ve minber (Alan, 2021)

Zairi Camisi'nde harimin kuzeydoğu köşesi, fazla yüksek olmayan ahşap korkuluklarla ana mekândan ayrılmıştır. Bu bölümde üzeri yeşil örtüyle kaplı iki sanduka bulunur. Sandukaların bulunduğu kısımda, doğu duvarında, sivri kemerli niş içine nakşedilmiş taş vakfiyesi bulunur. Bu vakfiye, caminin ilk yapıldığı dönemden günümüze, tek parça halinde gelmiştir. Kuzeydoğu duvarında sandukaların bulunduğu kısımda, küçük boyutlu sivri kemerli bir niş bulunmaktadır. Nişin içi ve kemerin etrafı kesme taş örülüdür.

Kuzeydoğuda ahşap sandukaların bulunduğu bölümde zeminde bulunan ahşap kapağın altından dört basamakla cenazelik bölümüne inilir. Cenazelik dikdörtgen planlıdır ve iki mezar bulunmaktadır (Fotoğraf 44). Zairi Camisi'nin güneyindeki sahnın batı duvarında aynı ekseninde iki pencere yer alır, alttaki daha büyük boyutlu dikdörtgen ve ahşap çerçeveli, üstteki ise dikdörtgen şeklinde ahşap çerçevelidir (Fotoğraf 46).

Fotoğraf 44. Zairi Camisi, Güney bölümdeki sahnın (Alan,2021)

Fotoğraf 45. Zairi Camisi, Kuzey bölümdeki sahn (Alan, 2021)

Fotoğraf 46. Zairi Camisi, sol kuzeydeki sahn, sağ güneydeki sahn (Alan,2021)

2.10. MALZEME VE TEKNİK

Artukoğulları Beyliği'nde yapı malzemesi olarak kalker taşı kullanılmıştır. Bunun en önemli nedeni Mardin civarındaki taş yataklarının yakınlığıdır. Diğer bir nedeni de kolay şekil verilebilmesidir. Kalker taşı ocaktan çıktıktan sonra kolay işlenen yapısı zamanla havayla temas ederek sertleşmesine ve dayanıklı yapı malzemesine dönüşmektedir. Camilerin beden duvarlarında, pencerelerde, taşıyıcı elemanlarla geçiş elemanlarında, kemerlerde, taş kapılarında, mihraplarda, minare kaidelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Örtü sistemlerinde tuğla kullanıldığı görülür. Mimari yapılarda kesme taşın yansira moloz taş da kullanılmıştır (Güler, 2006, s.85-87; Altun,1971, 14).

Kalker taşının geleneksel Artuklu Devri mimarisinde dört farklı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi kesme taş olarak şekillendirilip duvar örgüsünde iç mekânda ve cephede kullanılması, ikinci olarak taşın kabaca yontularak taş duvar örgüsünde kullanılması, üçüncüsü moloz taş olarak yapıların görünmeyen bölümlerinde ve sandık duvarda kullanılması, dördüncüsü de süsleme amacıyla yapıların iç mekanlarında ve cephelerde kullanılmasıdır. Dini ve sivil mimaride inşa malzemesi olarak açık sarı sert taşlar kullanılırken, süsleme amacıyla kullanılan taşlar ocaktan yeni çıkmış yontulması basit olan, hardal renkli kalker taşlar tercih edilmiştir. (Alioğlu, 2000, s.103).

Zairi Camisi'nin duvarları, kesme taş ve kaba yontulmuş taş ile bina edilmiştir. Yapının kuzey ve batı cephesi düzgün kesilmiş taş ile örülüdür. Güney cephesinde altta kabaca yontulmuş taş, üstte ise düzgün kesme taş ile örülü iki farklı duvar dokusu görülür. Yapının doğu cephesinde duvarın bir bölümü kesme taş ile örülüyken merdivenin altına denk gelen duvar, moloz taş ile örülmüştür. Caminin bodrum katında iç mekân duvarları da moloz taş ile örülmüştür.

2.11. SÜSLEME

Camideki süsleme programı sade tutulmuştur. Yapıda birkaç yerde süsleme bulunmaktadır. Bu yerlerden biri yapının ana giriş kapısında, diğerleri ise mihrabında, pencere zeminlerinde ve avlu giriş kapısındadır.

Caminin dışında, giriş kapısının iki yanında üst üste yerleştirilen sütunçelerin üzerine üçgen bir alınlık yerleştirilmiştir. Altta yer alan sütunçeler kare kaideli ve yuvarlak kesitli gövde ve sütun başlıklarına; üstte bulunan sütunçeler kare kaideli ve kare kesitli yivli gövde ve sütun başlıklarına sahiptirler. Üçgen alınlığın ortasında damla şeklinde bir pencere bulunur (Fotoğraf 47).

Fotoğraf 47. Zairi Camisi Ana giriş kapısı (Alan, 2021)

Bu damla pencerenin altında, yarım daire alınlığın üzerinde, beş satırlık celi sülüs kitabe

yer alır. Kitabenin etrafını yarım daire şeklinde çevreleyen üç bordür, kesme taşa oyma tekniğiyle nakşedilmiştir. En dışta bulunan en kalın olup bitkisel motiflerle süslenmiştir. Bu bezemede yan yana yapılmış uzun saplı palmetlerin taç yaprakları birbirine değmiş vaziyettedir. Palmetlerin saplarını ortalayacak şekilde yerleştirilmiş küçük kaş kemerle süsleme kompozisyonu tamamlanmıştır. Orta bordür düz yüzeyle ve içe doğru kavislidir. Bundan sonra gelen bordür ise üç sıra halinde testere dişi şeklinde olup, yarım daire alınlığı üstten yay şeklinde kuşatmaktadır. Ana giriş kapısı dikdörtgen şeklindedir. Kapının üst bölümündeki taşlar yontularak daraltılmış ve aynalı kemer şekli verilmiştir. Konsolların üzerine oturan bir lento bulunmaktadır. Cami kapısının doğusunda yarım daire nişli bir mihrap, mihrabın üzerinde ise bir kitabe bulunmaktadır.

Fotoğraf 48. Zairi Camisi Ana giriş kapısı (Alan, 2021)

Harim bölümünde bulunan mihraptaki küçük bir süsleme detayı dikkat çeker. Mihrap nişinde üç sıra halinde silme kuşağı, vardır. Mihrap üzerinde de kitabe bulunmaktadır (Fotoğraf 49,50).

Fotoğraf 49. Zairi Camisi Mihrap (Alan, 2021)

Fotoğraf 50. Zairi Camisi Mihrap (Alan, 2021)

Harimde yer alan dört pencerenin de zemininde, oymalı bir taş yerleştirilmiştir. Oyma tekniğiyle yapılmış süslü taşta damla motifinin içi palmet ve rumilerle doldurulmuş bir dala motif oluşturur. Damla motifinin etrafında ise sarmaşık ve sarmaşığa ekli palmet ve çiçek motifleri vardır (Fotoğraf 51).

Fotoğraf 51. Zairi Camisi Pencerede zeminindeki süsleme detayı (Alan, 2021)

Fotoğraf 52. Zairi Camisi Avlu giriş kapısı (Alan, 2021)

Avlunun giriş kapısı iki ince bordürle çerçeve içine alınmıştır. Bu bordürlerin içinde kapının iki yanında iki saksı biçimli kaideye oturan, üzeri bitkisel süslemelerle bezeli iki küp başlıklı sütun ve bu sütunçeye oturan yarım daire şeklinde zencirek motifli kalın bir bordür bulunmaktadır (Fotoğraf 52). Avlunun kapısı üzüm salkımıyla bezelen kalın bir bordürle çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçevenin üzerindeki kapı alınlığına ise minarenin ve çevre düzenlemesinin 2003 yılında H. Behiye Ortakçier adına oğulları tarafından yaptırıldığı yazısı taşa işlenmiştir. Caminin minaresinin oturduğu kürsü avlu giriş kapısının yanına bitişik olarak inşa edilmiştir. Minarenin giriş kapısı pabuç kısmında yer alır. Minare kapısı sonu üç dilimli kemerle bitecek şekilde tasarlanmıştır. Bu kapının etrafını çevreleyen bordür iç içe geçmiş lale ve palmet motifleriyle bezenmiştir. Minarenin pabuç kısmında iki ince bordür içinde yıldız motifiyle süslü kuşak bulunur. Minarenin gövde kısmı sadedir. Şerefe kısmının alt bölümü ise bir sıra geometrik, iki sıra bitkisel bordür ile çevrilidir. Şerefeyi çevreleyen bölüme damla motifi nakşedilmiştir. Petek bölümü ise geometrik formda olup küçük kubbeli külahla sonlanır (Fotoğraf 53).

Fotoğraf 53. Zairi Camisi Avlu giriş kapısı ve minare (Alan, 2021)

3. BÖLÜM: DEĞERLENDİRME

3.1. MARDİN'DE ARTUKLU CAMİ VE MESCİTLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Anadolu coğrafyasında hakimiyet kurdukları bölgelerde Artuklular, dine önem verip camiler, mescitler yaptırmış, eğitime önem verip, vakıflar kurmuş ve medreseler yaptırmışlardır. Artuklu hükümdarlarının kurdukları medreselerde İslami ilimlerin yanı sıra tıp, astronomi, felsefe, matematik öğretilmiştir. Bu eğitim kurumlarında alim ve düşünürler yetiştirmişlerdir. Artuklu Devri'nde camiler ilk eğitimin sağlandığı toplumu şekillendiren kurumlar olarak ele alınmıştır. Artuklular inşa edilmiş kervansaraylar, çarşılar ve köprülerle ekonominin canlanmasını sağlayıp, yaptırdıkları camiler, minareler mescitler, köprülerle Artuklu Sanatını oluşturmuşlardır (Altun, 1991, s.419; Alptekin, 1991, s. 417, 418; Köprülü, 1978, s.622).

Büyük Selçuklu mimarisinin etkisi ile, Artuklu Dönemi'nde oluşturulan mihrap önu kubbesi, çifte minare, revaklı avlu, çok süslemeli kesme taş mimarisi, yapı örtülerinde tuğla kullanımı, avlunun ölçülerinin küçültülerek mekanların içine alınması gibi yenilikler 1152'den itibaren gerçekleştirilmiştir. Bu mimari tasarımlar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, özellikle Batı Anadolu'da farklı denemelerle gelişerek 14. yüzyıl erken dönem Osmanlı mimarisinde kullanılmaya devam etmiştir. Artuklu Devri camilerinde yapı elemanlarıyla oluşturulan mimari kurgu 12. yüzyıla damgasını vurmuştur. Artukoğulları Beyliği'ndeki mimari özellikler 13. ve 14. yüzyılda Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki mimariyi dolaylı yoldan etkilemiş ve gelişmesine katkıda bulunmuştur. (Altun, ,1988, s.40,80, Aslanapa, 2021, s.12, Durukan, 1995, s.53; Sözen, 2005, s.45).

Artukoğulları Beyliği'nin hüküm sürdükleri topraklardaki merkezîyetçi yönetimleri kurdukları medeniyeti etkilemiştir. Şehir içindeki açık alanlar, ulaşım yolları, şehirde imar edilen yapıların konumları ilerlemiş bir şehircilik anlayışını göstermektedir. Kurmuş oldukları şehir merkezinde, birbirlerine yakın mesafede ve çeşitli fonksiyonlara sahip yapılar inşa etmişlerdir. Örneğin şehir dokusunda camilerin etrafında kapalı çarşıların,

medreselerin, hamamların iç içe olması ve birbirleriyle işlevsel yönden ilişkisi söz konusudur. Artuklular farklı şehirlerde, siyasi güçlerini yansıtan ve büyük boyutlu olmayan anıtsal yapılar imar etmişlerdir. Artuklu Melikleri ekonomiyi canlandırmak için çarşılar, kervansaraylar, köprüler ve toplumsal hayatı geliştirmek için de medreseler ve çok işlevli camiler yaptırmışlardır (Alptekin, 1991, s.418; Durukan, 1994, .53)

Artuklular'ın meydana getirmiş olduğu anıtsal taş yapılarda gerek örtü sistemlerinde gerekse plan düzeyinde vücuda getirmiş oldukları mimari tasarımlarda, çeşitli çözümlenmelerle muhteşem sonuçlara ulaşmışlardır. Bu tasarımları, Artuklulardan sonra yönetimi devralan Akkoyunlular devam ettirmiştir. Durukan “Osmanlıların klasik çağındaki mimari form ve yapı tasarımlarını Akkoyunlu ve Artuklulardan aldıkları etkilerle geliştirerek kullanmış olduklarını” aktarmıştır (Durukan, 1995, s.53).

Anadolu'da üç yüz yıl hüküm sürmüş olan Artuklu Beyliği; güneyde Suriye, Irak, İran ve Mısır'da kurulan devletlerle sosyal, ekonomik, kültürel yönden ilişki içinde olmuşlardır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, bulunduğu konum itibariyle kuzeyde var olan bölgedeki devletlerle bağlantı kuramamış, bunun yerine güney bölgesinde bulunan Suriye ve Irak'ta hüküm süren devletlerle siyasi, ekonomik ve kültürel yönden ilişkiler kurmuştur. Bu bağlamda Suriye'deki Zengi ve Memluk mimarisinin etkileri Artuklular eliyle Anadolu Türk Mimarisi 'ne aktarılmıştır (Altun, 2011, s.147; Durukan, 1995, s.54).

Tezin konusu olan Zairi Camisi; mescid, türbe ve darülkurra işlevi gördüğü için Mardin'de Artuklu cami ve mescitlerin özellikleri başlığı altındaki bu bölümde, Artukluların Mardin'de inşa ettirdikleri cami ve mescitler, plan tipi, malzeme ve süsleme, mimari özellikler bakımından karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

3.1.1. Plan Tipi

Artuklu Dönemi cami mimarisi incelendiği zaman iki plan tipi öne çıkmaktadır: Bunlardan birincisi mihrap önü kubbeli enlemesine sahnalı enlemesine kurgulu tip, bir diğeri ise enlemesine kurgulu çok bölünlü ve mihrap önü kubbeli tip. Bu bölümde, başta Mardin

olmak üzere Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Diyarbakır, Urfa, Gaziantep ve Hatay'da bulunan iki farklı plan tipine sahip cami ve mescitler, Zairi Camisi ile karşılaştırılacaktır. İlk önce Zairi Camisi gibi enlemesine kurgulu çok bölüntülü ve mihrap önü kubbeli yapılarla başlanacak, mihrap önü kubbeli enlemesine sahnalı enlemesine kurgulu tip camilerle sona erecektir.

Artuklu Devri cami tipolojisinde kubbe farklı boyutlarda ve mihrap önünde yer alacak şekilde tasarlanmıştır. Ortaya çıkan mimari plan daha sonraki süreçte Anadolu Türk mimarisinde hem Anadolu Selçuklu Devri hem de Beylikler Dönemi'nde sıkça kullanılmıştır. Bu da merkezi planlı camilere geçişi hazırlamıştır. Kubbe, mihrap önünde büyük boyutlu olarak enine gelişim gösteren plan tipiyle, ilk olarak Artuklular Devri mimarisinde, Silvan Ulu Camisi'nde (1157-1176'da) kurgulanmıştır. Bu plan kurgusu Artuklu mimarisinin kendine özgü bölgesel üslubunu oluşturmuştur (Aslanapa, 2021, s.6-8; Durukan, 1995, s.54; Altun, 2011, s. 1991, s. 418).

Mardin'de bulunan cami ve mescitlerin mimari kurgusunda üç özellik dikkat çeker; bunlardan birincisi mimari planda doğu batı doğrultusunda mihraba paralel uzanan sahnalı form; diğeri bu plana mihrap önü kubbesinin eklenmesi; üçüncü olarak da revaklı veya eyvanlı selsebilli avlusu olan yapılardır. Bu avluda bazen küçük mihrap da bulunmaktadır (Altun, 2011, s. 138).

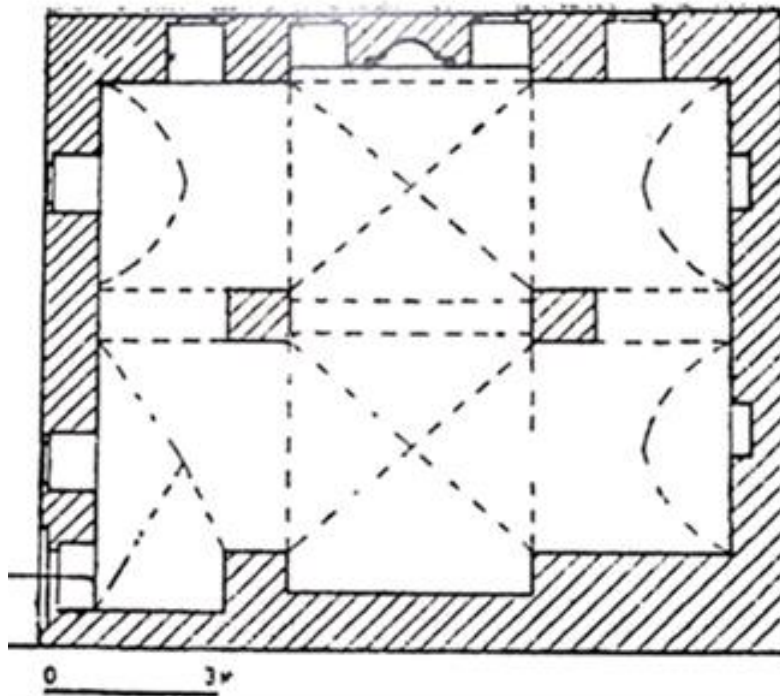
Zairi Camisi ise iki farklı plan şemasını birleştiren bir mekân tasarımına sahiptir. Hem mihrap önü kubbesiyle doğu batı yönünde mihraba paralel sahnalar yer almakta hem de oluşan birimlerin eşit olmasıyla eş bölüntülü diyebileceğimiz bir plana sahiptir. Harim ortasında yer alan iki kare kesitli payeye dört yönden atılan sivri kemerlerle eşit bölünmüş, altı birime ayrılmıştır. Bu bölümlerin üzeri haç tonoz ile örtülü iken mihrap önündeki bölüm tromplu kubbe ile örtülmüştür. Caminin kuzey bölümünde düzgün olmayan dikdörtgen planlı bir avlu yer alır. Avlunun kuzeydoğusunda sonradan inşa edilmiş yan yana sıralanmış üç birim bulunur. Yapı minaresiz olarak inşa edilmiştir. Bugün var olan minaresi 2005 yılında avlu kapısının yanına eklenmiştir (Çizim 20).

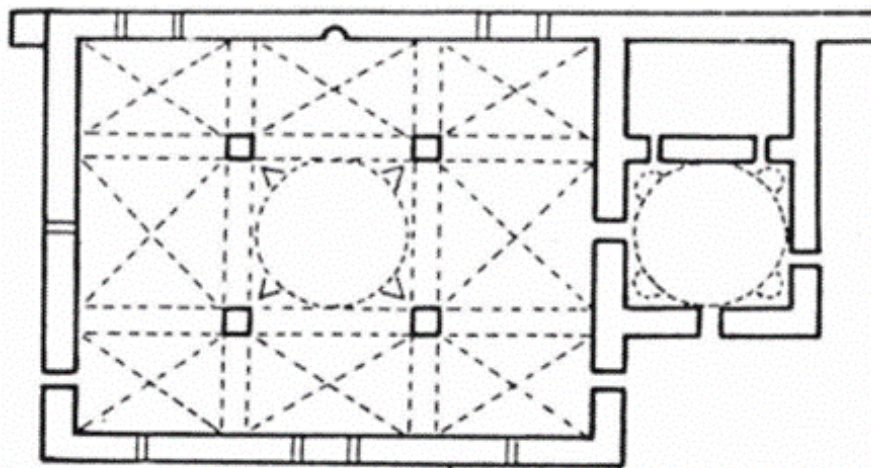
Çizim 20. Zairi Camisi Planı (Karaaslan, 2017, VGM)

Zairi Camisi plan bakımından Artuklu Devri mimarisinin yaygın özelliklerini taşır. Bu yaygın özellikler mihrap önü kubbesi enlemesine yönelik gösteren mekân düzeni ve avlusudur. Artuklu Devri geleneksel mimarisinden farklı olan yönü, eş bölüntülü bir plana sahip olmasıdır. Mardin’de Zairi Camisi’nin planı ile benzeşen iki yapı bulunmaktadır. Bunlardan biri 14. yüzyılda Artuklu döneminde inşa edilmiş olan Molla Hari (Süleyman Paşa) Camisi diğeri ise 15. yüzyıl sonu, 16. yüzyıl başına tarihlenen Akkoyunlu eseri olan Reyhaniye Camisi’dir. Reyhaniye Camisi’ne daha sonra değinilecektir. Molla Hari (Süleyman Paşa) Camisi, Zairi Camisi gibi eş bölüntülü bir plana sahiptir (Çizim 21). Yapı,

iki payeye atılan kemerle altı birime bölünmüş ve mihrap önündeki iki birimin üzeri haç tonoz diğer birimlerin üzeri ise beşik tonozla örtülmüştür. Molla Hari Camisi, Zairi Camisi ile üst örtüsü ve mekân ölçüsü bakımından farklılık gösterir.

Çizim 21. Süleyman Paşa (Molla Hari) C. Planı, (Altun, 2011)

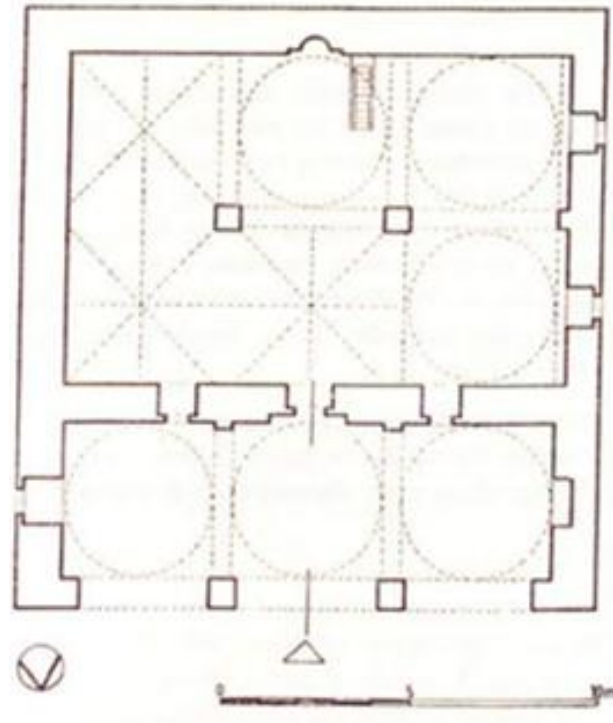

Çizim 22. Halil-ür Rahman C. Planı (Kürkçüoğlu, 1993, s.20)

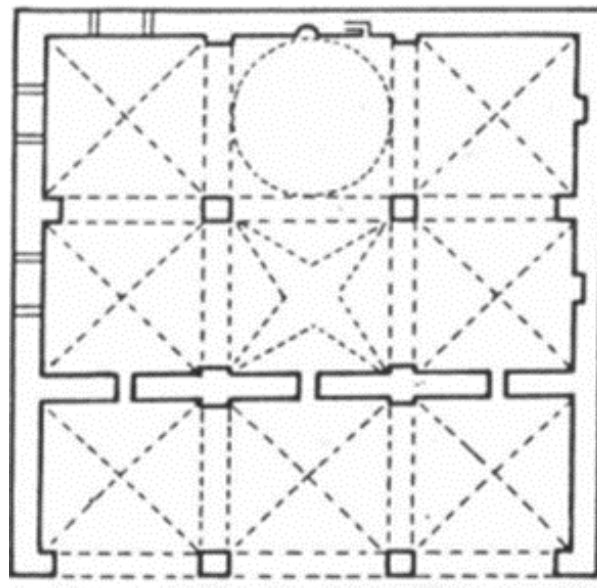
Zairi Camisi ile benzer eş bölüntülü plana sahip cami ve mescitler Güneydoğu Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde dini yapılarda kullanılmıştır. Urfa'da inşa edilmiş olan Halil-ür Rahman Camisi (1211), medrese mezarlık ve Hz. İbrahim'in makamından meydana gelen bir külliye içinde yer almıştır (Çizim 22). Eş bölüntülü plana sahip olan cami dört paye ile dokuz birime ayrılmış ve ortadaki kubbe ile diğer bölümleri haç tonozla örtülmüştür. Caminin güneybatı bölümünde kare planlı tromplu kubbeyle örtülü Hz. İbrahim'in makamı vardır. Zairi Camisi'nden daha büyük boyutlu olması ve üst örtüsünde mihrap önü kubbesi yerine haç tonozun olması ve ortadaki birimde kubbe örtüsünün olmasıyla farklılık göstermektedir; ancak türbe yapısının olması ve üst örtüsünün haç tonozlu oluşuyla benzerlik göstermektedir. Zairi Camisi'nde türbe cami içinde cenazelikte yer alırken, Halil-ür Rahman Camisi'nde Hz. İbrahim'in makam türbesi ayrı bir yapı kütle halinde caminin güneybatı duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir.

Diyarbakır'da bulunan İbrahim Bey Mescidi eş bölüntülü bir plana sahiptir (Çizim24). Zairi Camisi'nin plan kurgusu ile benzer nitelikler sergileyen 15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başına ait olan yapı, Akkoyunlular döneminde inşa edilmiştir. İbrahim Bey Mescidi'nin Zairi Camisi'nden ayrılan niteliklerinden biri yapının önünde bulunan son cemaat yeri, diğeri ise mihrabın batısında bulunan birimlerin haç tonoz yerine kubbe ile örtülmüş olmasıdır.

Çizim 23. İbrahim Bey Mescidi Planı (Sözen, 1971, s. 271)

Çizim 24. Pazar C. Planı, (Kürkçüoğlu, 1993, s.49)

Tam olarak ne zaman bina edildiği belli olmayan Pazar Camisi, Evliya Çelebi'nin "Seyahatname" adlı eserinde geçtiği için 17. yüzyıldan önce yapılmış olduğu tahmin edilmektedir (Kürkçüoğlu, 1993, s. 48-49). Zairi Camisi gibi eş bölüntülü bir plana sahip olan Pazar Camisi, Urfa'da bulunmaktadır (Çizim 25). Yapıda iki payeye oturan kemerlerle altı bölüme ayrılan harimde, mihrap önü kubbe hemen arkasında bulunan bölüm yıldız, diğer bölümler ise haç tonoz ile kaplanmıştır. Pazar Camisi'nin Zairi Camisi'nden farklı olan yönü iç mekandaki bir birimin yıldız tonozla örtülü olması, diğeri de son cemaat yerine sahip olmasıdır.

Eş bölüntülü plan şemasına sahip Diyarbakır'daki Arap Şeyh Camisi⁶⁹ (1644-1650) ve Urfa'daki Yusuf Paşa Camisi⁷⁰ (1709) iki payeye dört yöne atılan kemerlerle altı birime ayrılan harimin bütün bölümleri kubbeyle örtülmüştür. Yapılar sadece eş bölüntülü planlarıyla Zairi Camisi'ne benzerken, üst örtüsünde kubbe kullanımı ve son cemaat yerinin plan kurgusunda var olmasıyla farklılaşmaktadır.

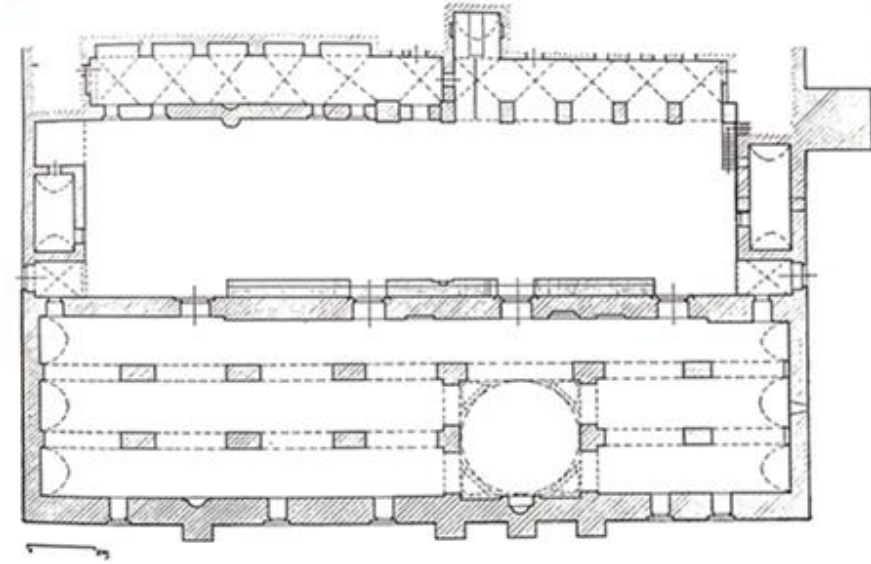
Mardin, Diyarbakır, Urfa gibi güneydoğuda bulunan kentlerde, küçük boyutlu cami ve mescitlerde, eş bölüntülü planlı camilerin üst örtü sisteminde bazen haç tonoz, bazen kubbe ve bazen de haç tonoz kullanıldığı görülmektedir. Güneydoğu Anadolu coğrafyasında küçük ölçekli yapılarda kullanılan eş bölüntülü plan tipi Akkoyunlu ve Osmanlı'da da tercih edilerek kullanılmaya devam etmiştir. Bu bağlamda mimari plan şemasında bir süreklilik söz konusudur.

Mardin'de Artuklu Dönemi cami mimarisinde enlemesine sahnalı enlemesine kurgulu mihrap önü kubbeli tipi devam ettiren dini yapılar bulunmaktadır. Bunların içinde geleneksel mimari plan tipini devam ettiren yapı Mardin Ulu Camisi'dir (1176). Caminin, enlemesine yönelik gösteren dikdörtgen formlu harimi vardır (Çizim 26). Yapı mihrap önü kubbeli, iki sahnalı ve sahnaların üzeri beşik tonozla örtülü bir plana sahiptir. Kent merkezindeki çarşıların içinde konumlanan, cuma ve bayram namazlarının kılındığı ve şehrin en büyük dini yapısı olan Mardin Ulu Camisi, planda enlemesine genişlemiş harimiyle kalabalık cemaate hizmet eden bir mekâna sahiptir. Buna karşın Zairi Camisi

⁶⁹Bilgi için Bkz. Arap Şeyh Cami Sözen, 1971, s.107).

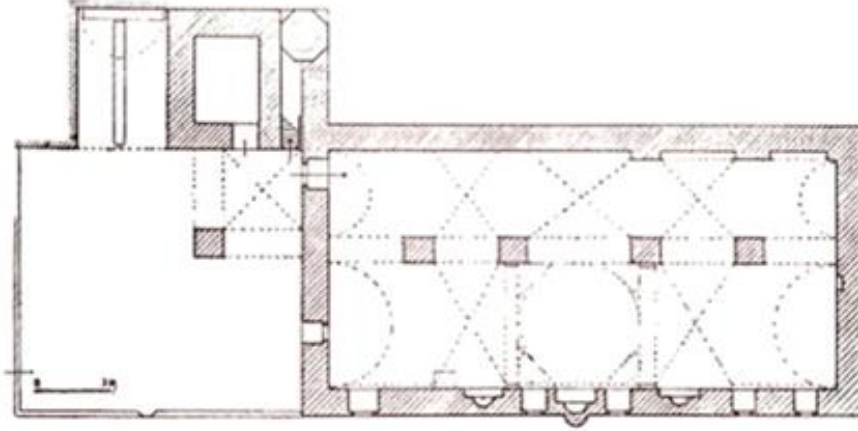
⁷⁰ Bilgi için Bkz. Yusuf Paşa Cami Kürkçüoğlu, 1993, s.43.

şehir surlarının dışında, civardaki köylerden gelen kişilerin ve sahabe mezarını ziyaret eden insanların vakit namazlarını kıldıkları, Kur'an öğrenen öğrencilerin eğitim gördükleri küçük boyutlu bir mescit olarak inşa edilmiştir. Her ikisinin de ortak yönü, enlemesine gelişen mekâna sahip mihrap önü kubbesinin oluşu ve boyutları farklı olan avluya sahip olmalarıdır.

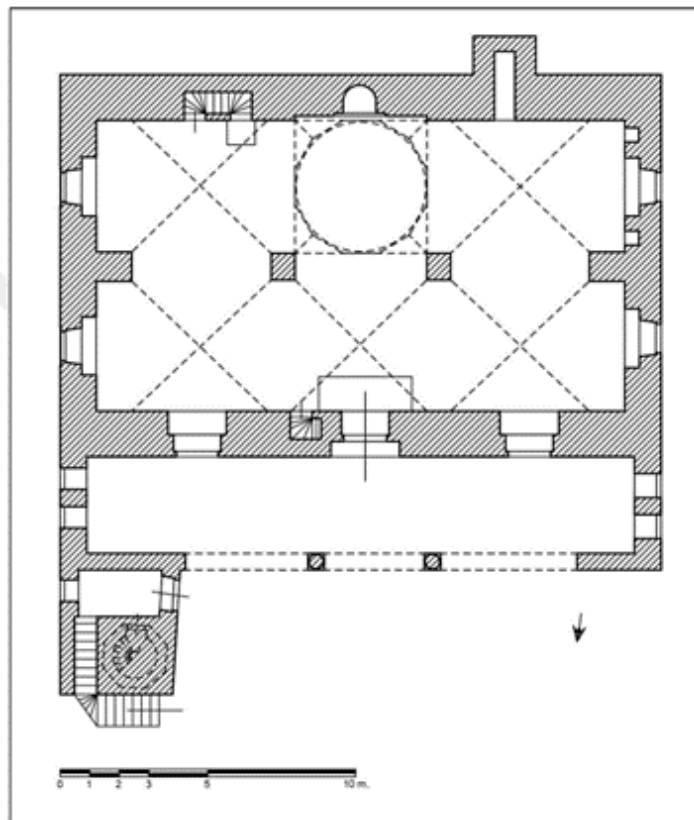
Çizim 25. Mardin Ulu Cami Planı (Altun, 2011)

Artuklu Dönemi'nin mihrap önü kubbesinin enlemesine yöneliş gösteren mekân düzeni Mardin'de Akkoyunlular ve Osmanlılar Dönemi'ndeki cami ve mescitlerde de kullanılmaya devam etmiştir. Akkoyunlu eseri olan Reyhaniye Camisi (15. yy. sonu, 16. yy. başı), Zairi Camisi ile plan kurgusu bakımından benzer nitelikler göstermektedir. Reyhaniye Camisi'nin mekânı, doğu-batı yönelimlidir (Çizim 27). Dört kare kesitli payeye oturan kemerlerle iki sahına ayrılmış harimde, mihrap önü tromplu kubbe ile doğu ve batıdaki birimler beşik tonozla diğer bölümler ise haç tonozla örtülmüştür. Mardin'de çarşı içinde inşa edilmiş olduğu için daha fazla insanın ibadet etmesini sağlamak amacıyla Zairi Camisi'nden daha büyük boyutlu inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hem boyutu hem de harimin doğu ve batısındaki birimlerin üzeri beşik tonozla örtülü olması, caminin batı duvarına bitişik inşa edilmiş eyvanı ile Zairi Camisi'nden farklı nitelikler taşımaktadır.

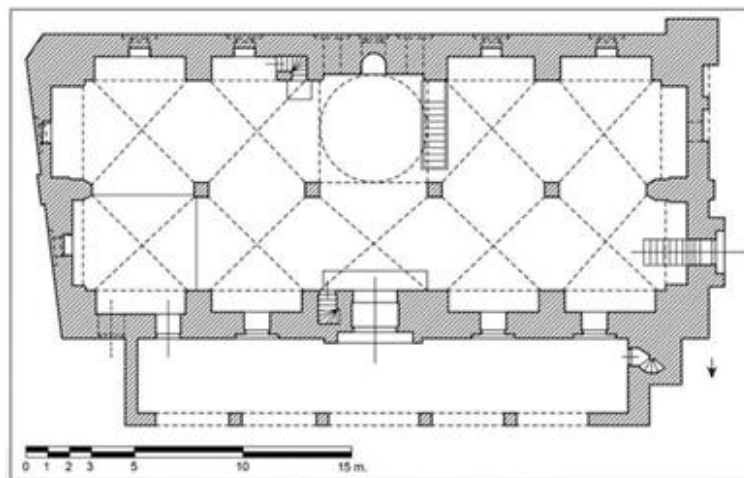

Çizim 26. Reyhaniye Cami Planı (Altun, 2011)

Artuklu mimarisinin mihrap önü, kubbeli enine yönelik gösteren geleneksel mekân kurgusu Mardin'e yakın olan Gaziantep'te ve Urfa'da bulunan camilerde de sıkça kullanılmıştır. Gaziantep'te bulunan Ömeriye Camisi (12.yy.) enine yönelim gösteren dikdörtgen planlıdır ve iki sahnıdır. İki paye ile ikiye bölünmüş Harimde mihrap önü kubbeyle, sahnaların üzeri haç tonozla örtülmüştür (Çizim 28). Yapının kuzeyinde son cemaat yeri bulunmaktadır. Ömeriye Camisi ile benzer mimari plana sahip olan ve Gaziantep'te bulunan Ağa Camisi 16. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Yine aynı şehirde bulunan, aynı plana sahip olan 14. yüzyıla tarihlenen Boyacı Camisi ve 16. yüzyıl başlarına tarihlenen Tahtani Camileri (Çizim 29) Ömeriye ve Ağa Camilerinden daha büyük ölçekte inşa edilmiştir. Bu camiler Zairi Camisi ile enine yönelik gösteren mihrap önü kubbeli plan şemaları ve üst örtüleriyle benzer özellikler göstermektedirler. Zairi' den ayrılan özellikleri ise son cemaat mekanlarıdır.

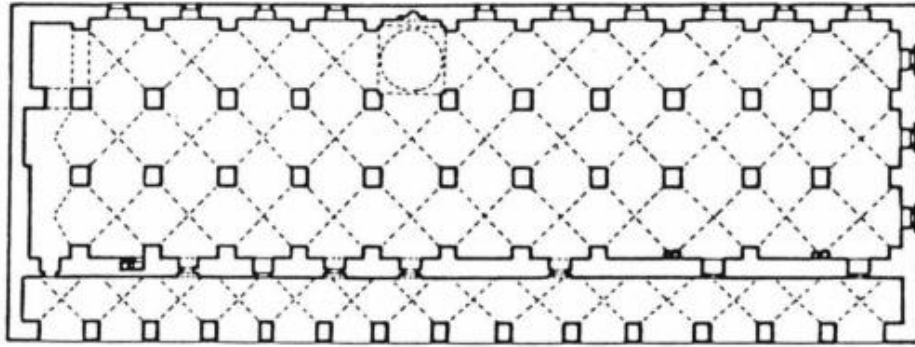

Çizim 27. Gaziantep Ömeriye C. Planı (Altın, 2015)

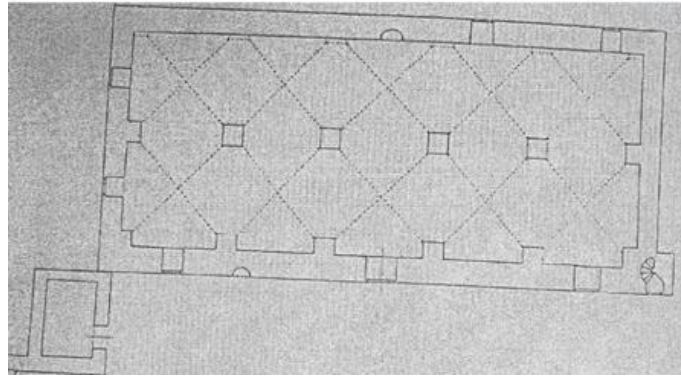
Çizim 28. Gaziantep Tahtani C. Planı (Altın, 2015)

Urfa Ulu Cami (1170-1175) enine yönelik gösteren dikdörtgen planlı harimi payelerle üç sahına bölünmüştür. Mihrap önü kubbe ile diğer bölümler ise haç tonozla örtülmüştür ve harimin kuzeyinde son cemaat yeri bulunmaktadır. Yapı enine yönelik gösteren plan şeması ve mihrap önü kubbesiyle Artuklu mimarisinin geleneksel mekân kurgusundan etkilenerek tasarlanmıştır (Çizim 30). Bu yapı Zairi Camisi ile plan şeması ve üst örtüsüyle benzer nitelikler sergilerken Urfa Ulu Cami, son cemaat yeri ile farklılık göstermektedir.

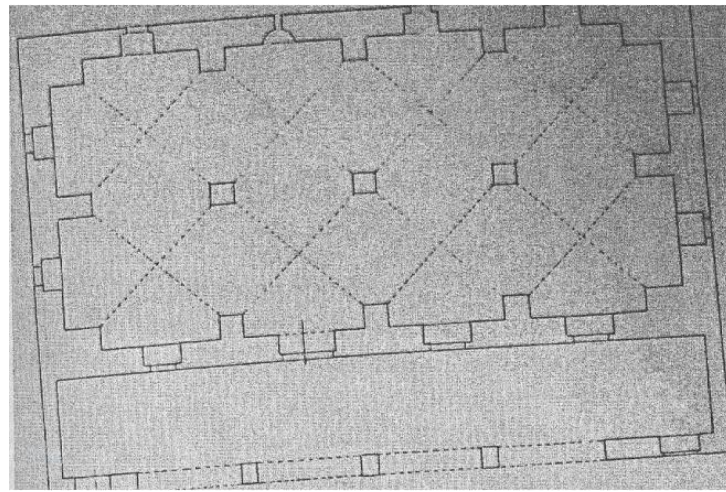

Çizim 29. Urfa Ulu Cami Planı (Kürkçüoğlu, 1993)

Artuklu Devri'nin enlemesine yönelik gösteren geleneksel mimari planı Mardin dışında başka şehirlerdeki yapı tasarımlarına da etki etmiş ve dini mimaride sıkça kullanılmıştır. Antakya Şenköy Ahmet Kusayri Camisi'nin (15. yüzyılın 2. yarısı) enlemesine yönelim gösteren harimi paye ile bölünmüş ve üzerleri haç tonozla örtülmüştür (Çizim 31). Aynı şehirde bulunan ve Kusayri Camisi ile aynı plan kurgusuna sahip bir diğer yapı ise Altınözü Fadikli Köyü Camisi'dir (16 yy.). Fadikli Köyü Camisi'nde bir de son cemaat yeri bulunmaktadır (32). Her iki yapı da Zairi Camisi ile enlemesine yönelik gösteren mekân kurgusu ve üst örtüsüyle benzer özellikler göstermektedir.

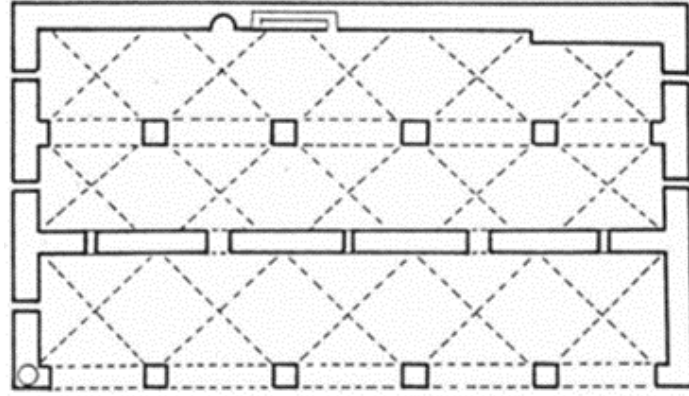
Çizim 30. Antakya Şenköy Ahmet Kusayri Cami (Şancı,2006)

Çizim 31. Antakya Altınözü Fadikli Köyü Cami (Şancı,2006)

Urfa'da bulunan Şehbenderiye Camisi (1903) enlemesine yönelik gösteren mekân kurgusuyla dikkat çekmektedir (Çizim 33). Harimde bulunan dört paye ile bölümlenmiş birimlerin üzeri çapraz tonozla örtülmüştür. Yapının kuzeyinde son cemaat yeri vardır. Cami 1910 yılında onarım görmüş, harimin batısına üzeri çapraz tonozla örtülü ikişer bölüm eklenerek cami mekânı genişletilmiştir. Aslında Şehbenderiye Camisi'nin eski planı eş bölüntülü ve üzeri haç tonozla örtülüdür. Yapı plan kurgusu ve üst örtüsü bakımından Zairi Camisi ile benzerlik gösterir. Camide mihrap önü kubbesinin bulunmaması, son cemaat yerinin olmasıyla Zairi Camisi'nden ayrılan nitelikleri vardır. Eş bölüntülü plan tipi

Urfa'da 13. yüzyıldan itibaren inşa edilmeye başlanmış, Osmanlı Dönemi'ne uzanan süreçte de kullanılmaya devam etmiştir.

Çizim 32. Şehbenderiye Cami Planı (Kürkçüoğlu, 1993, s.15)

3.1.2. Mimari Özellikler

Artuklu Beyliği'nin hâkim olduğu coğrafyada 12. yüzyıldan itibaren inşa edilmiş camilerde ve mescitlerde bulunan girişler, cepheyi simetrik olmayacak şekilde bölerek silik bir şekilde yapı formunda yer almışlardır. Artuklu Devri'nde inşa edilen camilerin bir kısmının, özellikle kuzey cephelerinin çok süslü olduğu da görülmektedir. Bu devirde cami, mescit, medrese taç kapılarında ve revaklarda, yazı kuşaklarında ve avluda bulunan mihraplarda zengin bezemeli dilimli kemerler, Emevî ve Abbasi sanatının etkisini yansıtmaktadır (İlter, 1969, s.207-208)

Artuklu Dönemi'nde yapılmış cami ve mescitlerin çoğunda bulunan kitabelerden veya taş vakfiyelerden banileri, inşa ve onarım tarihleri hakkında bilgiler edinilmektedir. Cami ve mescitlerin çoğu kez gördükleri onarımdan dolayı pencere yapılarının değiştiğini, mevcut pencerelerin dikdörtgen şeklinde ahşap çerçevesi ve demir parmaklıklı olduğu anlaşılmaktadır. Cepheler genelde sade olarak kurgulanmış, kuzey cepheler giriş kapılarının ya da anıtsal taç kapıların yer aldığı bölümler olarak daha çok bezenerek ön plana çıkarılmıştır (Güler, 2006, s.85-87). Artuklu Sultanlarının inşa ettirdikleri camilerde kuzey

cepheler ve taç kapılar zengin geometrik ve bitkisel motiflerle süslenmiştir, özellikle 14. yüzyıldan sonra dini yapılarda bulunan taç kapıların gerek form gerekse uygulanan taş işçiliğiyle yapılarda vurgulandığı görülmektedir. Sonraki süreçte Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki yapılarda cepheden taşkın bir şekilde, cephenin bütün tasarımının yoğunlaştığı taç kapılar zengin bezeme programlarıyla daha fazla ön plana çıkmıştır (Mervan, 2020, s.400,401). Akkoyunlu Devri'nde de taç kapıların sade süsleme programlarıyla kullanılmaya devam ettiğini, Osmanlı Devri'nde ise taç kapıların abidevi boyutlara ulaşip farklı bezeme programlarıyla kullanım alanı bulduğunu görülmektedir.

Anadolu Selçuklu Devri'nde inşa edilmiş cami ve mescitlerde düzensiz cephelerde, genelde mazgal pencereler, ön cephelerde küçük boyutlu pencereler kullanılmışken, 13. yüzyıldan sonra kot hizasında pencere kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu özellikler, Beylikler Dönemi'nde de devam ettirilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde ise özellikle cephelerde belirli bir tasarım programında simetrik olarak beden duvarlarına yerleştirilmiş pencereler söz konusudur (Arslan, 2011, s.1586). Zairi Camisi'nde cepheler, diğer Artuklu dini yapılarında olduğu gibi bezemesiz, oldukça sade tasarlanmıştır. Yapıda kuzey, güney ve batı cephesinde bulunan pencereler kot hizasındadır. Bunlar dikdörtgen şeklinde ahşap çerçevesi, demir parmaklıklı olup üstünde yarım daire kemerli alınlık yer almaktadır. Güney cephesinde farklı zamanlarda örülmüş taş duvar örgüsü ve cephede eksende sıralanmayan pencere dizisi bu cephede bazı değişikliklerin olduğunu göstermektedir. Pencerelerin belirli bir program dahilinde tasarlanmadığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf 55).

Mardin'de Zairi Camisi ile hem planı hem de bezemesiz cepheleriyle en çok benzeşen yapı Molla Hari (Süleyman Paşa) Camisi'dir (14.yy. sonu). Molla Hari (Süleyman Paşa) Camisi'nde cepheler süsten yoksundur (Fotoğraf 54). Girişin bulunduğu doğu cephesinde kot seviyesine yakın yerde kare kesitli ahşap çerçevesi ve demir parmaklıklı iki pencere bulunur. Güney cephesinde mihrabın iki yanında da kare kesitli ahşap çerçevesi ikişer pencere yer alır. Pencere üzerlerinde yarım daire kemerli alınlıklar vardır. Doğru cephesinde bulunan dikdörtgen kapının bulunduğu girişin üstünde üç dilimli kapı alınlığı bulunur. Bu alınlığın tam ortasında bir kitabe yer alır. Molla Hari (Süleyman Paşa) Camisi ile Zairi

Camisi cephelerinin sade tutulmuş olması, pencere ölçü ve formları bakımından benzer özellikler sergilemektedir.

Fotoğraf 54. Mardin Molla Hari (Süleyman Paşa) Cami Doğu Cephede Giriş Kapısı (Yavuz, 2020)

Zairi Camisi'nin kuzey cephesindeki en süslü kısım taç kapıdır. Taç kapı, silmelerle çerçeve içine alınmış; iki yanındaki sütunçeler, üçgen alnlık ve damla şeklindeki açıklıkla kuzey cephe hareketli hale getirilmiştir (Fotoğraf 55). Zairi Camisi'nin taç kapısı, Silvan Ulu Camisi'nin güney cephesindeki taç kapısıyla süsleme programı bakımından benzer özellikler sergilemektedir (Fotoğraf 56). Zairi Camisi'nin süsten yoksun cephe görüntüsüne karşın Silvan Ulu Camisi'nin kuzey ve güney cephesi zengin bezemeleriyle farklılık göstermektedir.

Fotoğraf 55. Zairi Camisi, Kuzey Cephe (Alan, 2021)

Fotoğraf 56. Diyarbakir Silvan Ulu Cami Güney Cephe (Pabuccu, 2019)

Fotoğraf 57. Diyarbakır Silvan Ulu C. Güney Cephesindeki Taç Kapı Fotoğraf 58. Zairi Camisi Taç Kapısı (Alan, 2021)

Zairi Camisi'nin taç kapısı dikdörtgen formlu kademelenmiş kaval silmelerle çerçeve içine alınmıştır. Dikdörtgen şeklindeki kapının iki yanında üst üste konmuş sütunçelerin üzerinde üçgen alınlık bulunmaktadır. Alınlığın altında bu yörede sıkça kullanılan damla şeklinde bir açıklık ve onun altında etrafı kaval silmeli yarım daire kemerli alınlık yer alır. Alınlığın üzerinde bir kitabe bulunmaktadır. Kapının üzerine dikdörtgen şeklinde kapı sövesi yerleştirilmiştir. Yapı 1908 yılında yapılan onarımlarla bugünkü görünümünü kazandığından taç kapıyı yapan taş ustaları 20. yüzyılda kullanılan motifleri içeren süsleme programını taç kapıya yansıtmışlardır (Fotoğraf 58).

Silvan Ulu Camisi'nin güney cephesinde bulunan zengin bezemeli taç kapı süslemeleri 20. yüzyıl başlarında yapılmıştır (Fotoğraf 57). Alınlık ve sütunlar, geometrik motifli bordürler ve dilimli kademelenmiş kemer, güney taç kapısında yoğun olarak kullanılmıştır. Silvan Ulu Camisi'nin güney cephesinde bulunan taç kapının yapı formu ile Zairi Camisi'nin taç kapı formu; alınlık, sütunçeler, kademelenmiş yarım daire alınlık, üçgen alınlık gibi

süsleme öğelerine sahip olmaları sebebiyle benzerlik gösterirler. İkisinin arasındaki tek fark Zairi Camisi'nin daha sade bir süsleme programına sahip olmasıdır. Zairi Camisi'nin 1908 yılında yapılan onarımı ile bugünkü şeklini almış olması sebebiyle, Silvan Ulu Camisi'nin onarımında çalışan yerli taş ustalarının Zairi Camisi'nde de çalışmış olduğu düşünülebilir.

Artuklu Devri dini eserlerinin avluları yapıların kuzeyinde bulunmakta ve genelde dikdörtgen planlı olmaktadır. Avlu duvarları bazen yüksek bazen de alçak tutulmuştur. Avlularda bulunan mihraplar yine bu yöreye özgü bir şekilde, yani camilerin beden duvarlarına veya avlu duvarına bitişik inşa edildiği anlaşılmaktadır. Cami avlusunda sıkça gördüğümüz bir diğer yapı formu da eyvandır. Orta Asya ve İran mimarisinde yaygın olarak kullanılan ve Güneydoğu Anadolu'da da Artuklu mimarisinde sıkça kullanılan eyvan, sadece camilerde değil; medrese, saray ve hamamlarda da görülmektedir. Avluda gördüğümüz bir diğer mimari kurgu selsebilli eyvanlardır. Zengi, Eyyubi ve Memluklu medreselerinde görülen ortadaki su havuzuna dökülen su kanallarını bazı camilerde de görüyoruz. Güneydoğu Anadolu'da yazın çok sıcak geçtiği düşünülecek olursa, selsebilli havuzlar, doğal klima etkisi göstererek hem işlevsel açıdan hem de estetik açıdan dini ve sivil yapıların vazgeçilmez unsuru olarak yer almıştır (Altun, 2011, s.151-153; İltar, 1969, s.207; Yeşilbaş ve Akgül 2020, s.70). Artuklu'daki dini yapıların bazılarında kullanılan revaklı avluların Anadolu Selçuklu yapılarında revaksız olarak yapı tasarımında yer aldığını ve erken Osmanlı Dönemi dışında Klasik Dönem'de de revaklı avluların kullanılmaya devam ettirildiği görülmektedir.

Artukluların yapı tasarımının vazgeçilmez unsuru olan avlu, Zairi Camisi'nin kuzey bölümündedir ve düzgün olmayan dikdörtgen plana sahiptir. Avlunun doğu ve batıdaki duvarları kademeli olarak dışa taşmıştır. Avlunun kuzeydoğu köşesinde geç devirde eklenen bir eyvan, eyvanın doğusunda ise yan yana bitişik iki oda bulunmaktadır (Fotoğraf 59). Artuklu dini mimarisinde yaygın olarak kullanılan selsebil, Zairi Camisi eyvanında bulunmamaktadır. Zairi Camisi'nin kuzey cephesinde girişin hemen yanında, yarım daire nişli bir mihrap yer almaktadır. Zairi Camisi, avlusunun formu ve sonradan eklenen eyvan ve mihrabı ile Mardin'de bulunan camilerle benzer nitelikler sergilemektedir.

Fotoğraf 59. Zairi Camisi Avlusu (Alan, 2021)

Artuklu Devri'nde inşa edilmiş camiler enine yönelim göstermiş, dikdörtgen iç mekanları payelerle ve kemerlerle sahinlara bölünmüştür. Bazen tek bazen de çift sahinli mekanlarda farklılaşan boyutlar söz konusudur. İç mekânda mihrabın bulunduğu birimin üzerinin tromplu kubbeyle, diğer birimlerince haç veya beşik tonozla örtüldüğü bir yapı tasarımı görülmektedir. Harimde birden fazla mihrabın olması bu yöreye özgü bir tasarımı ön plana çıkarırken, fonksiyonel olarak hem Şafilere hem de Hanefilere namaz kılarken saf tutmasını kolaylaştırmıştır. Mardin'de yapılarda bulunan mihrapların süsleme programı değişiklik göstermektedir, özellikle sultanların yaptırmış olduğu camilerde bulunan mihraplar, zengin taş süsleme sanatının sergilendiği örneklerdir. Zairi Camisi'nin hem hariminde hem de kuzey dış cephesinde olmak üzere iki mihrabı vardır. Cami, harimindeki iki kademeli ve yarım daire nişli mihrabın iki yanındaki yuvarlak kesitli sütunçeler ile sade bir tasarım şemasına sahiptir. Zairi Camisi mihrabı (Fotoğraf 62), Şeyh Şarran Camisi mihrabı (1722-1723) (Fotoğraf 60) ve Hamidi Türbeleri mescidinin mihrabı (1880-81) (Fotoğraf 61) ile form ve tasarım açısından benzerlik gösterir, ayrılan özellikleri ise sütunçelerindeki bezemelerdir.

Fotoğraf 60. Şeyh Şarran Mihrabı 18.yy. (Alan, 2021) Fotoğraf 61 Şeyh Hamit Türbesi Mescid Mihrabı 19.yy (Alan,2021)

Fotoğraf 62. Zairi Camisi, Mihrap ve Minber (Alan,2021)

Artuklu mimarisi içinde yer alan minberlerden form ve boyut açısından farklı özellik gösteren Zairi Camisi'nin minberi, balkon şeklindedir (Fotoğraf 62). Minberin alttan üste doğru genişleyen kesme taş silmelerle kademelenmiş köşk kısmı, demir parmaklıklarla çevrilmiş, üzeri sivri külahlı demir şebeke ile örtülmüştür. Mardin'deki Zairi Camisi, Akkoyunlu eseri olan Reyhaniye Camisi (15. yy. sonu 16. yy. başı) (Fotoğraf 63),

Gaziantep Tabakhallil Camisi (1543-57) (Fotoğraf 64) ve Hacı Veli Camisi (17.yy. başı) (Fotoğraf 65) ve İhsan Bey Camisi (17. yy. üçüncü) (Fotoğraf 66) minberleri ile form ve tasarım açısından benzer nitelikler sergilemektedir.

Fotoğraf 63. Mardin Reyhaniye Camisi Mihrap (Alan, 2021)

Fotoğraf 64. Gaziantep Tabakhalil Cami Minber 16. Yy (Altın, 2015)

Reyhaniye Camisi'nin minber malzemesinin tamamen kesme taştan olması, Tabakhalil Camisi'nin ve Hacı Veli Camisi'nin minberlerinin köşk kısmındaki korkulukların ahşaptan yapılmış olması sebebiyle Zairi Camisi'nin minberinden ayrılan özellikler göstermektedirler.

Fotoğraf 65. Gaziantep Hacı Veli Cami Minber 17.yy. başı (Altın, 2015)

Fotoğraf 66. İhsan Bey Cami Minber (17. yy. üçüncü çeyreği, s.256) (Altın, 2015)

3.1.3. Malzeme ve Teknik

Mardin’de Artuklu Devri’nde inşa edilmiş yapıların ana yapı malzemesi ve süsleme malzemesi olarak sarı renkli kalker taşı kullanılmıştır. Şehrin taş madenlerine yakın konumda olması, kolay işlenebilir ve dayanıklı bir yapı malzemesi olması sebebiyle kalker taşı yaygın kullanım alanı bulmuştur. Camilerin beden duvarlarında, pencerelerde, taşıyıcı elemanlarla geçiş elemanlarında, kemerlerde, taç kapılarında, mihraplarda, minare kaidelerinde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Örtü sistemlerinde tuğla kullanıldığı da görülür (Altun,1971, 14).

Artuklu Beyliği’nde dini ve sivil mimaride kullanılan kalker taşı Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi’nde de kullanılmaya devam etmiştir, bu anlamda geleneksel mimarinin yapı malzemesinde bir süreklilik söz konusudur.

3.1.4. Süsleme

Artuklu Dönemi'nde inşa edilen yapılar, genelde Mardin civarındaki taş ocaklarından çıkarılarak işlenen kalker taşından yapılmıştır. Bu yüzden camilerde, mescitlerde, medreselerde, hamamlarda, türbelerde, konak ve evlerde, kullanılan taş işçiliği ön plana çıkmaktadır. Kalker taşının yanında bazalt da kullanılmıştır. Yapılarda kakma tekniğinde iki renkli taş işçiliği de kullanılmıştır (Altun,1971, 14; İltter, 1969 ;s.207).

Süsleme programında taşın yanında seyrek olarak ahşap da tercih edilmiştir. Ahşap malzeme pencere ve kapı kanatlarında ve minberlerde kullanılmıştır.

Mardin'de mimaride görülen taş süslemede, taş ustaları eliyle yöresel olarak kullanılan ortak bir dil vardır. Şeriye sicillerinden edinilen bilgilere göre şehirdeki mimari faaliyetler 20. yüzyıla kadar "Mimarbaşılar" görevinde bulunan Süryani ve Katolik kökenli bir aile tarafından yürütülmüştür. Bu aileye mensup Sarkis Lole, 1927 yılına kadar mimarbaşı olarak çalışmış ve yanında çalıştırdığı Hıristiyan ve Müslüman mimar ve ustalarla beraber Mardin'deki dini ve sivil mimari çalışmalarını yürütmüşlerdir (Şengül, 2004, s.39). Bu bağlamda şehrin tarihi dokusunu oluşturan yapılara yenilerini ekleyerek, Artuklulardan beridir devam eden geleneksel yapım tekniklerini Osmanlı Dönemi'nde de sürdürmüşlerdir.

Artuklu Beyliği'nde dini ve sivil mimaride taş duvar yüzeylerinde bitkisel, geometrik motifli kompozisyonlar ve yazı bezeme unsuru olarak kullanılmıştır. Süsleme programının en çok görüldüğü mimari öğeler taç kapılar, mihraplar, minberler, eyvanlar, pencere söveleri, kemer yüzeyleri, revaklar ve minarelerin yanı sıra kemer ve kavsara gibi yapı elemanlarının da yüzeyleridir. Camilerde ve mescitlerde, Artuklu'nun erken dönemlerinde kufi, daha sonraki dönemlerde sülüs, celî sülüs, celî ma'kılî gibi yazı türleri kullanılmıştır (Güler, 2006, s.85-87).

Zairi Camisi'nin süsleme programında bitkisel kompozisyonlar ile yazı kullanılırken teknik olarak derin ve yüzeysel oyma tekniği kullanılmıştır. Cami'de süsleme birkaç yerde bulunmaktadır. Bu yerlerden biri yapının ana giriş kapısı, diğerleri ise mihrap, pencere zeminleri ve avlu giriş kapısıdır. Bu yerlerde bulunan bezemeler oldukça sade ve yalındır. Zairi Camisi'nin giriş kapısının üzerinde bulunan yarım daire kemerli alınlığın etrafını bir

yay gibi kuşatan üç bordür, bitkisel motif ve testere dişli motif oyma tekniğiyle taş işlenmiştir (Fotoğraf 68).

Fotoğraf 67. İsmail Efendi Evi, ikinci kat süslemelerinden ayrıntı (Güzel, 2010)

Fotoğraf 68. Zairi Camisi Giriş Kapısı Üzerindeki Yarım Daire Kemerli Alınlık (Alan,2021).

Mardin’de Osmanlı eliyle yürütülen mimari faaliyetler mahalle mescitleri ve yapı onarımlarıyla kısıtlı kalmışken, kent dokusunu oluşturan evler ve konaklar ise varlıklı aileler tarafından inşa ettirilmiştir. Mardin evlerinin katları farklı tarihlerde ilavelerle inşa edilmiş ve günümüze ulaşmıştır. Evlerde ilk katlar erken tarihlerde, ikinci ve üçüncü katlar 18.,19. ve 20. yüzyıl başında bina edilmiştir. Zairi Camisi 1908 yılındaki onarımla bugünkü şeklini almış olduğu için 1908 ve sonrasında Osmanlı’da gerçekleştirilen yapım faaliyetlerine bakarak karşılaştırma yapılması gerekir. Zairi Camisi’ni 20. yüzyıl başında Osmanlı Devri’nde yapılan evlerin süsleme programlarıyla karşılaştırıldığına benzer süsleme üslubu çıkmaktadır. Zairi Camisi’nin giriş kapısı üzerinde yarım daire kemerli alınlığın süsleme programının bir benzerini süslemedeki bazı küçük farklarla Mardin’de İsmail Bey Evi’nin ikinci katında da görülmektedir (Fotoğraf 67). İsmail Bey Evi Ermeni mimarbaşı Sarkis Lole tarafından yaptırılmıştır. Sarkis Lole 1927 yılında vefat edene kadar mimarbaşı olarak çalışmış olduğunu düşünülecek olursa, Lole ve yanında çalıştırdığı mimar ve taş ustalarıyla yürütülen süsleme programının Zairi Camisi’nin kuzey cephe süslemesinde uygulanmış olduğu söyleyebilir.

Zairi Camisi’ndeki bir diğer bezeme mihrabın doğu ve batısında bulunan iki pencerenin zemininde bulunur. Burada tek parça halinde bulunan taşta, oyma tekniğiyle işlenmiş bitkisel motifler yer alır. Bitkisel kompozisyonun merkezinde Mardin’de sıkça kullanılan damla motifli madalyon bulunur (Fotoğraf 69). Zairi Camisi’nin pencere zeminindeki ile 20. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olan İsmail Bey Evi’ndeki selamlık bölümünün giriş kapısı üzerinde bulunan damla madalyonu ve güney cephede yer alan köşe sütunçeleri (Fotoğraf 70) benzer süsleme üslubuna sahiptir. Buradan yola çıkarak pencere zeminlerindeki bu madalyonların 1908 yılında camide yapılan onarımla buraya yerleştirildiği söyleyebilir. Zairi Camisi’nde pencere zemininde bulunan damla madalyonun etrafındaki bitkisel bezemenin bir benzerini Şehidiye Medresesi minaresinin ikinci şerefe altlığı süslemesinde de görülür (Fotoğraf 72).

Fotoğraf 69. Zairi Camisi Pencere Zeminindeki Süsleme Detayı (Alan, 2021)

Fotoğraf 70. İsmail Efendi Evi, soldaki selamlık mekânına giriş kapısı üzerindeki damla Madalyonu, sağdaki güney cephede yer alan köşe sütunceleri (Güzel, 2010)

Mardin’de madalyon motifi birçok yapının süsleme kompozisyonunda kullanılmıştır. Madalyon motifi evlerin cephelerinde, giriş kapılarının üzerinde, cami cephelerinde ve minarelerin üzerindeki bitkisel motifli bezemelerde kullanılmıştır. Şehrin en ünlü yapısı olan Mardin Ulu Camisi’nin minaresinde de madalyon motifi kullanılmıştır (Fotoğraf 71).

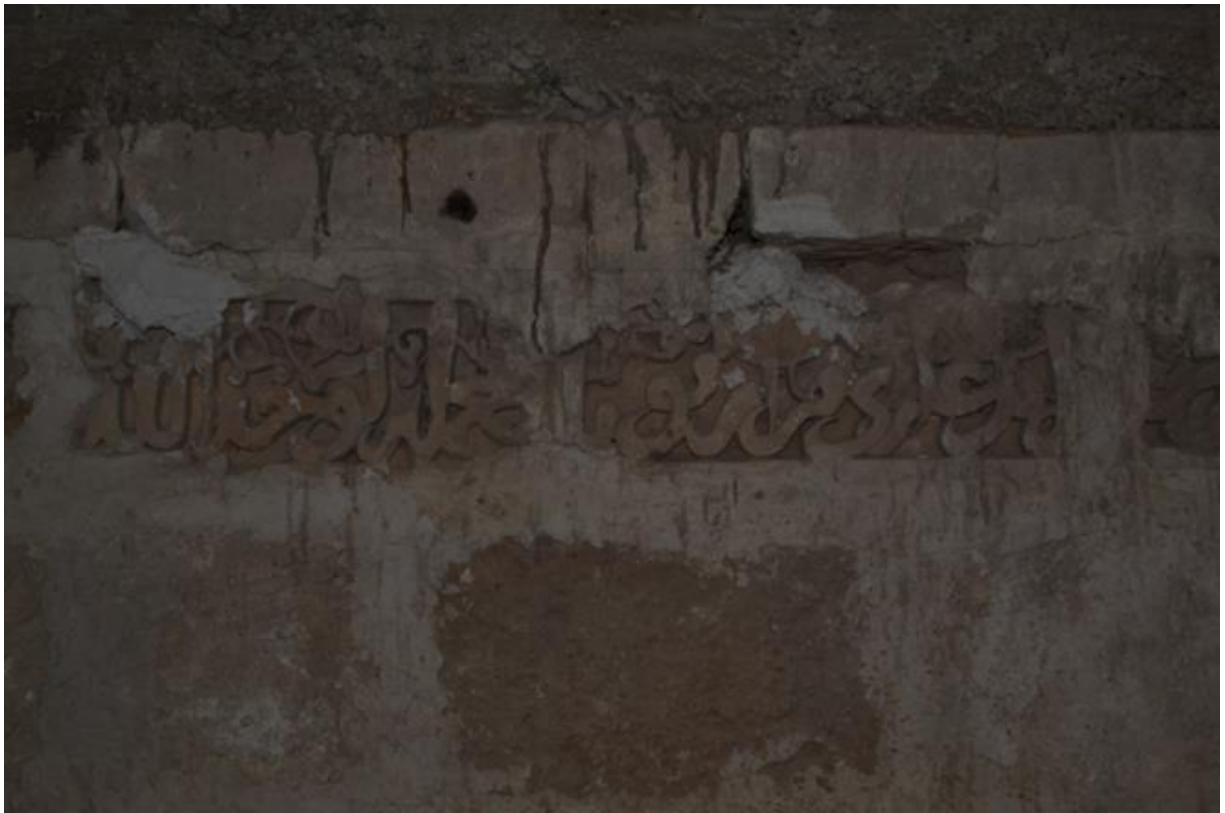

Fotoğraf 71. Mardin Ulu Cami Minare Damla madalyon motifi (Güzel, 2010)

Fotoğraf 72. Şehidiye Medresesi, Minare İkinci Şerefe Altlığı Süslemesinden Ayrıntı (Güzel, 2010)

Zairi Camisi'nin cenazelik bölümünde batı duvarında bulunan kitabe şeridi, kabartma tekniğiyle, sülüs hat ile yazılmış, harflerin arasında bulunan kısımlar kıvrık dallar ve çiçeklerle süslenmiştir (Fotoğraf 73-74). Zairi Camisi'nin cenazelik bölümünde bulunan kitabe ile Mardin Ulu Camisi'nin minare kaidesinde bulunan kitabe (1176) (Fotoğraf 75-76), Mardin Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi'nin (1206) (Fotoğraf 78-81) giriş kapısının üzerinde bulunan vakfiye kitabesi ile mihrap nişindeki yazı şeridi ve Mardin Latifiye Camisi'nin taç kapı nişinde bulunan kitabe (1371) aynı yazı türünün niteliklerini sergilemektedir (Fotoğraf 82).

Fotoğraf 73. Zairi Camisi Cenazelik Bölümünde Bulunan Yazı Şeridi (Alan, 2021)

Fotoğraf 74. Zairi Camisi Cenazelik Bölümünde Bulunan Yazı Şeridi (Kılıcı, 2017, VGM)

Fotoğraf 75. Mardin Ulu Cami Minare Kaidesinde Bulunan Kitabe (Mehtap Alan, 2021)

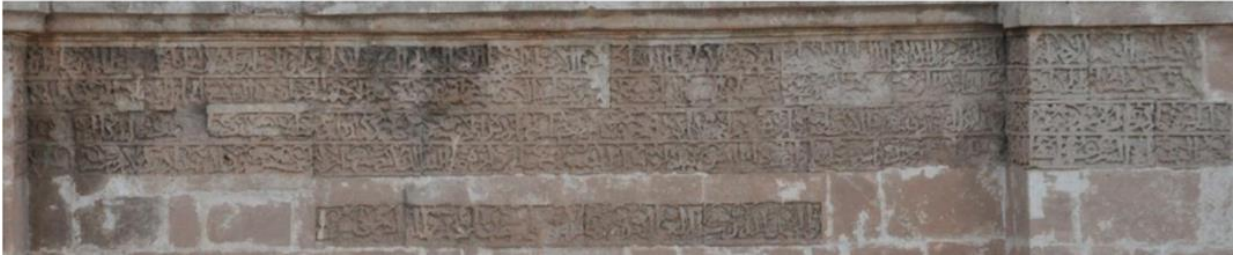
Fotoğraf 76. Mardin Ulu Cami Minare Kaidesin Bulunan Kitabe (Karaçam, 2015)

Fotoğraf 77. Zairi Camisi Cenazelik Bölümünde Bulunan Yazı Şeridi (Kılıcı, 2017, VGM)

Fotoğraf 78. Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi Vakfiye Kitabesi (Alan, 2021)

Fotoğraf 79. Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi Vakfiye Kitabesi (Karaçam, 2015)

Fotoğraf 80. Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi Mihrap Nişindeki Yazı Şeridi (Erdal, 2020, s.478)

Fotoğraf 81. Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi Vakfiye Kitabesi (Karaçam, 2015)

Fotoğraf 82. Latifiye Cami'nin Taç Kapı Nişinde Bulunan Kitabe (Karaçam, 2015)

3.2. ZAIRİ CAMİSİ'NİN İŞLEV AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Tezin konusu olan Zairi Camisi çok fonksiyonlu bir yapıdır. Yapı mescit, darülkurra ve türbe işlevli olarak inşa edilmiştir. Bu değerlendirmede cami işlevleri açısından incelenip, benzer işlevlere sahip yapılarla karşılaştırılmaya çalışılacaktır. Zairi Camisi arşiv kayıtlarına ve taş vakfiyesinden edindiğimiz bilgilere göre ilk inşa edildiğinden beri farklı işlevlere hizmet etmek için yaptırılmıştır. Bu işlevlerden biri ziyaretgah olarak kullanılmasıdır. Yapının cenazeliğinde sahabenin gömülmüş olduğu zannedilen türbe yer almaktadır. Caminin arşiv kayıtlarına göre türbedarının da olması, buranın türbe olarak da ön plana çıktığı görülmektedir. Camide bulunan türbe ilk yapıldığında üstü açık bir şekilde bulunmaktaydı ve zeminden birkaç merdivenle inilen cenazelikteki mezar, harimde ibadet edenlerin görebileceği şekilde konumlandırılmıştı. Fakat daha sonra bu mezarın üzeri düz betonla kapatılmıştır. Yapının içindeki mezarların dışında Zerrar mezarlığının tam ortasında bulunan Zairi Camisi'nin etrafında birçok mezar bulunmaktadır. Camiye namaza gelen cemaat ile yapılan görüşmelerden edinilen bilgiye göre, sahabe türbesini barındırmasından dolayı Zerrar Camisi'ne çok önem verilmiş ve vefat eden yöre insanları caminin çevresinde bulunan mezarlığa gömülmek istemişlerdir.

Caminin kuzey duvarındaki sivri bir kemer içine yerleştirilmiş olan taş vakfiyesine göre, Cami'yi yaptıran emir burada öğrencilere Kur'an öğretilmesini istemiştir. Zairi Camisi'nin taş vakfiyesinde 20 öğrenciye Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesi için üç hocanın görevlendirilip her ay 10 dirhem ödeme yapılması, her çocuk için de üç dirhem ödenmesi yazılmıştır. Ayrıca Cami'nin bakımı için neler vakfedildiği ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Bu yönüyle yapının darülkurra işlevi taşıdığını anlaşılmaktadır (Yeşilmen, 2017, s.91).

Zairi Camisi'nin bir diğer fonksiyonu da içine minber konuncaya kadar mescid olarak kullanılmış olmasıdır. Yapıya minber 1842 tarihinde konulmuştur.

Kur'anı Kerim'in öğretildiği ve ezberletildiği mekteplere darülkurra, darülkurra ve darülhuffaz ismi verilmiştir. İslamiyetin ilk yıllarından itibaren Kur'an eğitiminin verilmesine önem verilmiştir. Darülkurraların en erken örneği ayrı bir yapı olarak Mescid-i

Nebevi’de bulunmaktadır. Müslümanlığın yayılmasıyla geniş bir coğrafyada kullanım alanı bulan darülkurrular, Anadolu Selçukluları’nda, Karamanoğulları’nda, Beylikler Dönemi’nde Artuklu Beyliği’nde ve Osmanlılarda da kullanılmaya devam etmiştir. İbrahim Hakkı Konyalı tarafından tarihi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre çoğu şahıs tarafından inşa ettirilen ve az sayıda günümüze ulaşan darülhuffazların sayısı otuzu bulmuştur. Bunların bakımı için darülhuffaz vakfiyelerinde nelerin vakfedildiği de aktarılmıştır (Bozkurt, 1993, s.544). Selçuklu Dönemi’nde inşa edilen darülhuffazlar, genelde kare planlı olup üzeri kubbeye örtülmüştür, bu plan şemasının Osmanlılarda da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Artuklularda Kur’an eğitimi mescit ve camilerde verilmiş ve bunun için ayrı bir yapı inşa edilmemiştir; ancak Zairi Camisi’ndeki taş vakfiyeden edinilen bilgiye göre bu cami Mardin’deki Artuklu mimarisi içinde darülkurra işlevine hizmet etmek üzere tasarlanarak ve taş vakfiyesi hazırlanarak inşa edilmiş özel bir yapıdır.

Mardin’de Zairi Camisi gibi çok işlevli yapılar farklı plan şeması ile karşımıza çıkmaktadır. Bu yapıları işlevleri bakımından ele alıp Zairi Camisi ile karşılaştırıldığında, Artuklu Devri’nde 14. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen Şeyh Şeyhullah (Şar) Camisi olarak adlandırılan yapı mescid, medrese ve türbeden oluşmaktadır (Birgül Şengül,2018, s.52) (Fotoğraf 83). Şeyh Şeyhullah Camisi farklı işlevdeki bu yapıları mimari planında bulundurmasıyla Zairi Camisi ile benzer özellikler taşımaktadır; ancak türbenin ayrı bir hücrede yer almasıyla Zairi Camisi’nden farklı bir nitelik sergilemektedir (Çizim 34). Yapı Mardin surları içinde yani şehrin içinde inşa edilmiştir, Zairi Camisi ise sur dışında inşa edilmiştir. Her iki yapı konumları nedeniyle farklılık göstermektedir.

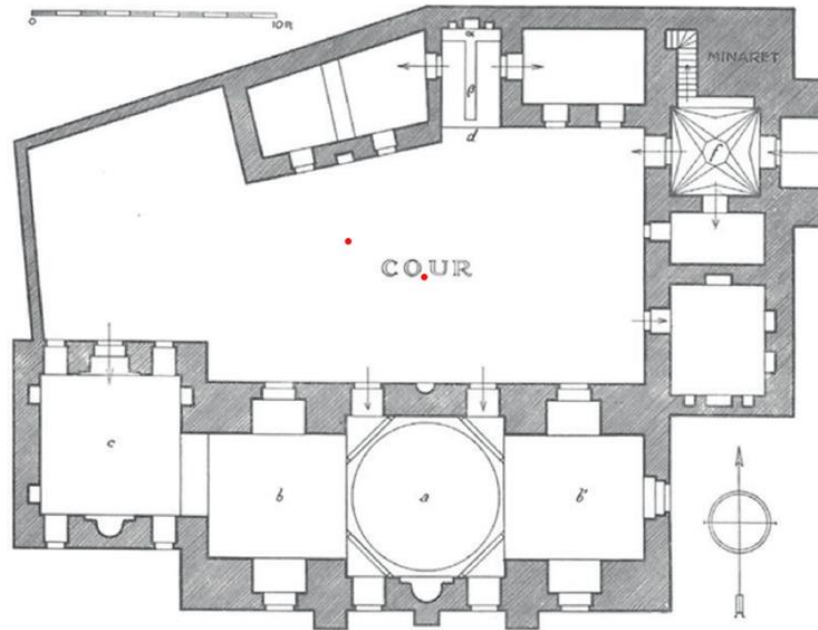

Çizim 33. Şeyh Şeyhullah Cami, Plan, Dönem Evreleri, Mesut Dağgibi 2017 (Açıkyıldız, 2016, s.54)

Fotoğraf 83. Şeyh Şeyhullah Mescidi, İbadet mekânı (Açıkyıldız, 2016)

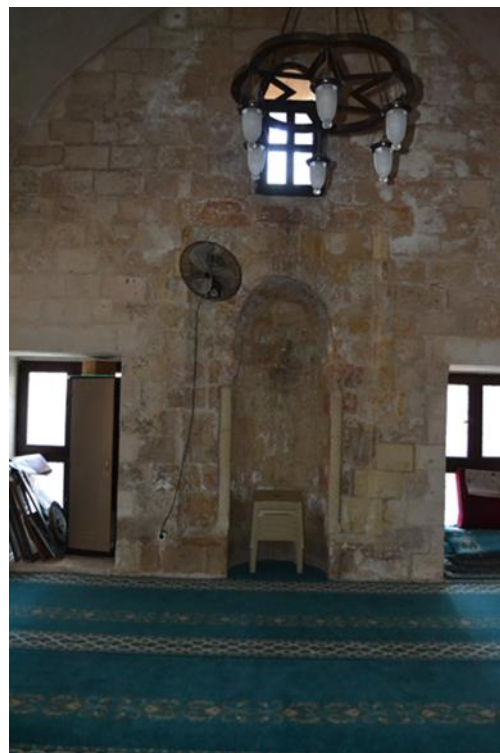
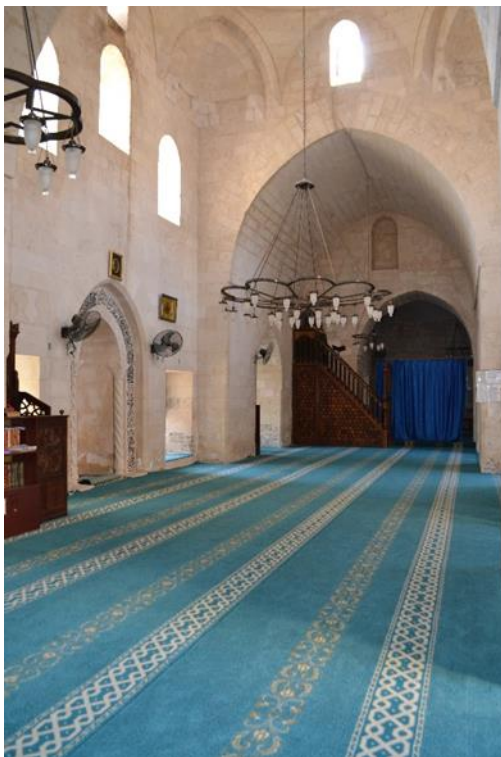
Bab es Sur (Melik Mahmud) Camisi (1312-1367) medrese, cami ve türbeyi aynı yapı topluluğunda bulundurarak Zairi Camisi gibi çok işlevli olarak inşa edilmiştir. Bab es Sur Camisi'nde kare planlı türbe yapıya kuzeyden içten sivri kemerli bir geçişle bağlanmış ve üzeri beşik tonozla örtülmüştür, plan şemasında türbe için ayrı bir mekân tasarlanmıştır (Çizim 35). Kâtip Ferdi "Melik Mansur Ahmed'in 1367'de vefat ettiğinde Melik Mansur Camisi'ne gömüldüğünü" aktarmış olmasına rağmen türbe olarak adlandırılan mekânda günümüzde türbe izine rastlanmamıştır (Fotoğraf 83). Cami avlusunun kuzeyinde bulunan birimler ise önceleri medrese olarak kullanılmıştır (Birgül Şengül, 2018, s.52), (Fotoğraf 84,85). Zairi Camisi'nde ise cami, türbe ve darü'l-kurranın ek bir mekânda toplanmasıyla Bab es Sur (Melik Mahmud) Camisi'nden farklılaşan özellikler göstermektedir. Zairi Camisi konum olarak şehir surları dışında yapılmışken Bab es Sur Camisi kale kapısı olan Savur Kapı'ya yakın bir yerde, şehir içinde inşa edilmiştir.

Çizim 34. Bab es Sur (Melik Mahmud) Cami Planı (Gabriel,1940, s. 24)

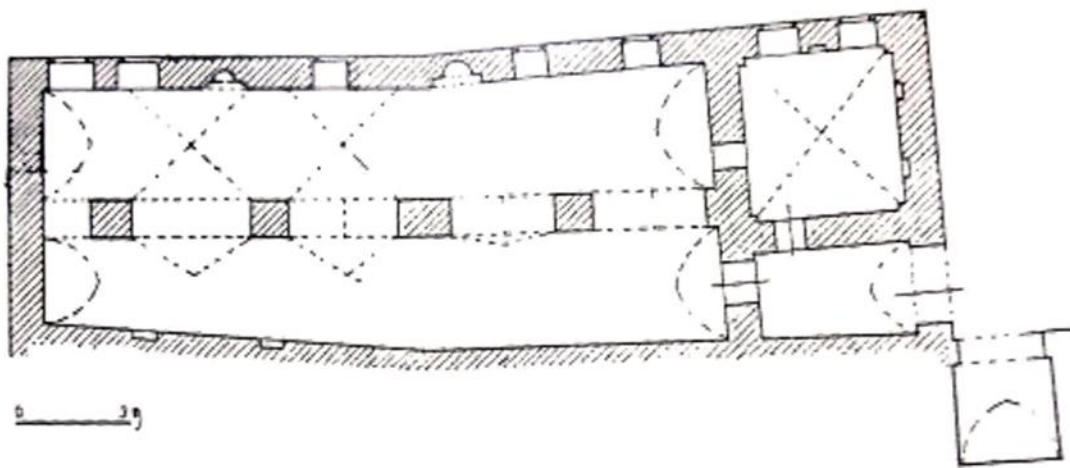
Fotoğraf 84. Bab es Sur (Melik Mahmud) Cami Avlusunun Kuzeyinde Medrese Olarak Kullanılan Birimler (Alan, 2021)

Fotoğraf 85. Bab es Sur (Melik Mahmud) Cami Soldaki İbadet Mekânı, Sağdaki Türbe Mekânı (Alan, 2021)

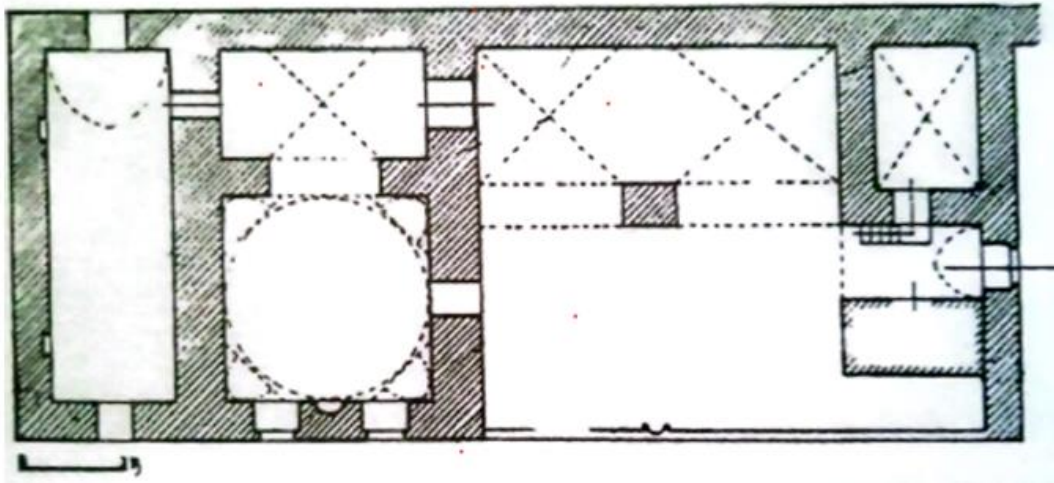

Cami-türbe gibi iki işlevli yapılara örnek teşkil eden Şeyh Çabuk Camisi'nde (15. yy) Zairi Camisi gibi sahabe mezarı olduğu iddia edilmektedir ve bu yönüyle iki cami benzeşmektedir. Her iki camide de sahabe mezarı harimde bir duvarla ayrılmadan yer almaktadır. Şeyh Çabuk Camisi'nin kuzeydoğusunda bulunan giriş mekanının batısında kare planlı üzeri haç tonozla örtülü türbe veya zikir mekânı olduğu düşünülen bir birim vardır (Çizim 36). Metin Sözen, "Şeyh Çabuk Camisi'nin şehirdeki diğer yapılar gibi tekke (zaviye, hanikah) ile bağlantılı olabileceğini, bu bölgedeki Türklerin Mardin çevresine yerleşik hayata geçirilme politikasından yola çıkılarak Akkoyunlular Devri'nde bina edilmiş olabileceğini" belirtmektedir. (Göyünç,1991, s.110; Sözen, 1981, s.80). Şeyh Çabuk Camisi'nin Diyarbakır kapısına yakın olması ve civarında Cihangir Zaviyesi'nin bulunması, Sözen'in yapının tekke veya zaviye ile bağlantılı olabileceği varsayımını desteklemektedir. Camide harimin kuzey sahnında beyaz mermerden üzeri yeşil örtüyle kaplanmış ve etrafı ahşap korkulukla çevrilmiş, sahabe Cüheyri'ye ait olduğu söylenen bir mezar bulunur. Tarihi kaynaklarda sahabenin burada gömüldüğüne dair hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Yapının şehrin içinde sur (Diyarbakır) kapısına yakın bir konumda inşa edilmesine karşın Zairi Camisi sur dışında Yeni Kapı'ya yakın bir yerde inşa edilmiştir.

Çizim 35. Şeyh Çabuk Cami Planı (Altun, 2011)

Hamit (Şeyh Zebun) Camisi (15. yüzyıl ortaları) cami, medrese, türbe gibi farklı fonksiyonlu mekanları bir arada barındıran bir yapıdır (Çizim 37). Bu yönüyle Zairi Camisi ile benzerlik göstermektedir; ancak türbenin bulunduğu bölüm Zairi Camisi'nde olduğu gibi cenazelikte değil de camiye batı tarafından eklenen üzeri beşik tonozla örtülü dikdörtgen planlı bir mekânda bulunmaktadır. Türbenin ayrı bir hücrede yer almasıyla Hamit Camisi Zairi Camisi'nden farklılaşan bir nitelik göstermektedir (Fotoğraf 86,87). Zairi Camisi darülkurra işlevli bir yapı olarak kullanılmış, Hamit Camisi ise medrese olarak kullanılmıştır. 19. yüzyılın ünlü alim ve sufilerinden olan Şeyh Hamit'in üçüncü kuşaktan torunu Sadık Hamidi'nin bana aktardığı bilgilere göre, dedesi Ş. Abdurrahman Zihni'nin padişah Abdulhamid Han'ın fermanıyla Hamit Camisi'ni medrese olarak kullanılmasına izin vermiştir. Aynı fermanla önceleri Şeyh Zebun olarak adlandırılan caminin adı Hamit'e çevrilmiştir. Şeyh Hamit (1802-1882) Nakşibendiyye tarikatının Hamidiye kolunun şeyhidir⁷¹. Bu bağlamda yapı eğitim için Nakşibendiyye tarikatının bir kolu olan Hamidiye tarikatı tarafından kullanılmıştır. Yapıda bulunan zaviye işlevli mekanlardan dolayı mescid-zaviye olarak inşa edildiği söylenebilir. Ara Altun "plan şeması bakımından yapının sadece cami değil tekke ve zaviye olarak da kullanılmış olabileceğini" aktarmıştır.

Çizim 36. Hamit (Şeyh Zebun) Cami (Altun, 2011)

⁷¹Bilgi için Bkz. Büyük, 2009, s.75.

İçinde türbe bulunan ve Şeyh adlarıyla anılan camilere Mardin’de çok rastlanmakla birlikte bu yapılar mescid, türbe, medrese, tekke ve zaviye gibi çok işlevli olarak kullanılmıştır. Artuklular Döneminde 14. yüzyıldan itibaren inşa edilmiş bu camiler, zaviyeler gibi şehir sur kapılarına yakın bir konumda inşa edilmiştir. Zaviyeler şehir surlarının dışında, camiler ise şehrin içinde yer almıştır. Mardin’deki Şeyh adlarıyla başlayan camilerin büyük çoğunluğu tarikat şeyhi tarafından eğitim amaçlı kullanılmış olmalıdır. Dönem kaynaklarına göre Artuklu Devri’nden itibaren Kadiriyye, Nakşibendiyye, Sa’diyye, Ticianiyye tarikatlarının bu şehirde aktif olduğu bilinmektedir.

Anadolu coğrafyasında 11. yüzyıldan itibaren Türkmen akınlarının yoğun olduğunu ve Türkmenlerin yerleşik hayata geçmesine vesile olan Zaviye şeyhlerinin de Türkmen babaları (Horasan Erenleri) oldukları bilinmektedir. Bu tarikat şeyhleri ait oldukları aileleri, kavim ve müritleriyle köyler, mahalleler ve zaviyeler kurup, yerleştikleri topraklarda tarımla uğraşmışlardır. Anadolu’ya 12.yüzyıldan itibaren göç eden tarikat ehli şeyhler aracılığıyla çeşitli tarikatlar ortaya çıkmıştır. Bu şeyhler Mevlevilik, Rifaiyye, Halvetiyye, Kadiriyye, Vefaiyye gibi tarikatların öğretisini yaymaya çalışmışlardır. 13. yüzyılda Abdulkâdir Geylânî (ö. 561/1165-66) tarafından kurulmuş olan Kadiriyye tarikatı, Abdulkâdir Geylânî soyundan gelen Suriyeli ve Iraklı şeyh aileleri eliyle 15. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu’da ve Güneydoğu Anadolu’da yayılmıştır. Güneydoğu Anadolu’da özellikle Mardin’de Artuklu Dönemi’nden itibaren Kadiriyye, Nakşibendiyye, Sa’diyye, Ticianiyye tarikatları etkin olmuştur. Bunların arasında Mardin’de en yaygın olanı Kadiriyye tarikatıdır. Bu tarikatı Anadolu’ya getiren Eşrefoğlu Rumî’dir (ö. 1469.) Mardin’e söz konusu tarikatın tam olarak hangi tarihlerde geldiği bilinmemektedir. Nakşibendiyye Anadolu genelinde olduğu gibi Mardin’de Kadiriyye’ den sonra en yaygın olan tarikattır ve 14. yüzyılda Bahâeddin Nakşibend (ö. 791/1389) tarafından kurulmuştur. Anadolu’da Nakşibendiyye’nin yayılmasını sağlayan Mevlânâ Hâlid Bağdâdî’dir (1826). Nakşibendiyye sonraki süreçte bu tarikatı yayan kişinin ismiyle Hâlidîyye olarak anılmıştır. Mardin’de Hâlidîyye’nin daha sonra Bâsret Dergâhı kolu oluşturulmuştur. Bâsret Dergâhı ise Hamidîler ve Seydâî adlı iki kola ayrılmıştır. Sa’diyye tarikatı 13. yüzyılda Sa’deddin

el-Cebâvî (ö. 575/1180) tarafından kurulmuş, ancak Anadolu'ya ne zaman geldiği bilinmemektedir. Mardin'de 19. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında Sa'diyye tarikatına ait bir tekeden söz edilmiştir. Ticaniyye, Ahmed b. Muhammed et-Ticani (ö. 1230/1815) tarafından kurulmuştur. Adı geçen tarikat Mardin'de Şeyh Muhammed Turki ile faaliyet göstermiştir (Azamat, 2001, 131-2; Arslan, 2017, s.18,78-98; Algar, 2006, s.335-339; Yücer, 2008, s.413-415; Özköse, 2012, s.130-133).

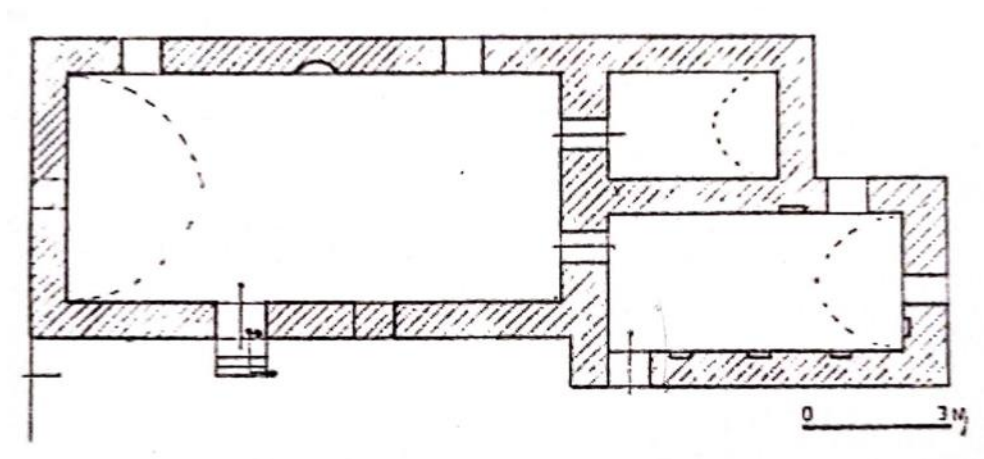

Fotoğraf 86. Hamit (Şeyh Zebun) Cami, Soldaki Cami, Sağdaki Caminin İbadet Mekânı (Alan,2021)

Fotoğraf 87. Hamit (Şeyh Zebun) Cami, Türbe Mekânı (Alan, 2021)

Mardin’de çok işlevli olduğu anlaşılan bir diğer cami Hacı Ömer Halife Camisi’dir ve Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Bu şehirde Osmanlı Devri’nde gerçekleştirilen inşa faaliyetleri Artuklu Dönemi’ne göre daha zayıf kalmıştır. Halk tarafından yaptırılan mahalle mescitleri, şehrin engebeli arazisinde halkın ibadet ihtiyacını karşılayacak yerlerde konumlanmıştır. Bu devirde yaptırılan mahalle mescitlerinden Hacı Ömer Halife Camisi 18. yüzyılın ilk yarısında tarihlendirilmiştir. Dikdörtgen planlı enine yönelim gösteren caminin, batı tarafına bitişik olarak bulunan dikdörtgen planlı bir mekanda Hacı Ömer’in (1680) türbesi bulunmaktadır (Fotoğraf 88,89). Camiye batı tarafından ekli üst örtüsü beşik tonozla kaplı dikdörtgen planlı bir hücre daha bulunmaktadır (Çizim 38).

Çizim 37. Hacı Ömer (Halife) Cami (Ara Altun, 2011, s.61)

Fotoğraf 88. Hacı Ömer Halife C. ibadet mekânı (Alan, 2021)

Fotoğraf 89 Hacı Ömer Halife Cami türbe mekânı

Yapının hem cami hem de türbe olarak kullanılmasından dolayı iki işlevli olması bakımından Zairi Camisi ile benzer özellikler göstermektedir. Zairi'den ayrılan yönü türbenin ayrı bir hücrede yer almasıdır (Fotoğraf 89). Zairi Camisi şehir surlarının dışında bina edilmişken Hacı Ömer Camisi şehrin içinde Diyarbakır kapısına yakın bir konumda inşa edilmiştir. Aslında yapı, konum olarak şehrin sur kapısı Bab-ı Zeytun'un (Zeytin Kapısı) yakınında yapılmış olması ve planı nedeniyle küçük bir tekkeyi andırmaktadır. Tekkenin, mescid, türbe gibi mekanlarını bir arada olması nedeni ile üç işlevli bir yapı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Zairi Camisi gibi çok işlevli yapıları barındıran bir diğer yapı topluluğu tekke ve zaviyelerdir. Zaviyeler bir şeyh ve ona bağlı müridlerin barındığı küçük boyutlu tekkelere verilen isimdir. Tekkeler ibadet, eğitim, ziyaret, barınma, beslenme ve temizlenme işlevlerini sağlayan yapı topluluğudur ve inşa edildiği bölgenin veya şehrin medrese, cami ve konut mimarisiyle benzer nitelikler sergileyen mimari tasarımlara sahiptirler. Başlangıçta Türkmen babalarının şehir dışında ve köylerde kurmuş oldukları zaviyeler, onların evinden türeyen mimari tasarıma sahip, basit yapılarıdır. İşlevine uygun bir mimari tasarıma sahip olan zaviyelerde ayinlerin yapıldığı mekân kare planlı ve üzeri kubbeyle örtülü olarak tasarlanmıştır ve üzeri tonozla örtülü eyvanlar bu bölüme bir kemerle eklenerek ayini izleyen kişilerin oturabilmesi sağlanmıştır. Bir geçitle birbirine bağlı birimlerden oluşan zaviyede ortadaki sofaya şeyhin odası eklenmiştir. Sonraki süreçte kurucu şeyhin türbesinin bulunduğu birim zaviyeye eklenerek bu yapılara kutsiyet kazandırılmış ve en çok ziyaret edilen yerler haline gelmiştir. Anadolu'nun fethedildiği yıllarda şehirlerin önemli noktalarına yapılan zaviyeler ile, yolculara yiyecek ve barınak sağlanmasının yanı sıra İslam dinini yaymak ve halkı göçebe hayattan yerleşik düzene geçirme noktasında önemli rol oynamışlardır. Anadolu ve Beylikler devrinde farklı mimari planlara sahip tekkeler bulunmaktadır (Kuban, 2001, s.211; Tanman, 2011, s. 371). Bu yapı toplulukları zaviye, türbe, mescid gibi farklı işlevli mekanları bir arada bulundurmalarından dolayı Zairi Camisi ile benzer özellikler göstermektedirler. Tekke ve zaviyeler plan olarak Zairi Camisi'nden farklı nitelikler taşımaktadır. Zairi Camisi mescit, türbe ve darülcerra gibi farklı işlevleri bünyesinde barındırmasıyla ve yukarıdaki tartışmanın ışığında da da bir tür zaviye gibi kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin; Mardin'in bulunduğu bölgede yaklaşık aynı döneme ait zaviye yapılarında da benzer işlevli birimlerin bir araya getirildiği görülmektedir. Mesela Mardin'in sur kapısı Savurkapı dışında bulunan Hamza-i Kebir (1438-39) Zaviyesi , Hamza-i Sağır (1474) Zaviyesi , Bab-ı Zeytun (Zeytin Kapısı) yakınında yapılmış Cihangir Zaviyesi (1444-1469), Şeyh Kasım Halveti Türbe Mescidi (15.yy-16.yy), farklı işlevli yapıları bir arada bulundurmaktadırlar (Aydın ve Diğerleri, 2000, s.109). Zairi Camisi'yle bu zaviyeler arasındaki işlev benzerliği caminin tarikat bağlantısı olduğu savını güçlendirmektedir.

Artuklu Melikleri eğitime önem verip çok sayıda medrese ve zaviye inşa ettirmişlerdir. Seyyah Batuta, Artuklu Meliki Melik Salih (1312-1363) yönetimdeyken Mardin'e gelmiş iyiliksever Sultanın birçok zaviye ve medrese yaptırdığından bahsetmiştir. Haçlı seferlerinin yoğun olduğu dönemde aynı zamanda Şiiliğe karşı Sünniliğin yayılmasını desteklemek amacı da bulunan medrese ve zaviyelere hem Melikler hem de halk çok önem vermiştir. Özellikle Moğol döneminde (1260-1350) zulüm gören halk dine, ahiret hayatına sarılıp, şeyhlere ve zaviyelere daha çok bağlanmışlardır. Tasavvuf Melikler ve vezirler arasında çok yayılmıştır. Artuklu soyundan gelen Aslan Doğmuş'un çocuğu Belek (1172), Necmeddin Alpi'nin yanında çalıştıktan sonra Yakut Camisi'nde yaşayarak kendini dine adamıştır. Hısn Keyfa veziri Cemaleddin bulunduğu mevkiyi kardeşine devrederek hayatının geri kalanını zaviyede ibadet ederek geçirmiştir (Turan, 2004, s.226,227).

Mardin geneline bakıldığında tekke ve zaviyelerin ortaya çıkıp yaygın olarak inşa edildiği süreci incelediğimizde 15. yüzyıl dikkat çekmektedir. Artukoğulları Beyliği'nin yıkılmasından sonra, kısmen yerleşik düzene geçen Türkmen boyları tekrar göçebe hayatlarına devam etmişlerdir. Daha sonraki süreçte bu topraklarda Karakoyunlulardan sonra yönetimi devralan Akkoyunlular Devri'nde Kara Yülük Osman şehrin etrafına Türkmenlerin iskân edilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Osman, bu girişimi destekleyen ve kendi öğretilerini yaymak isteyen bazı tarikat ehli derviş ve şeyhler eliyle bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Nitekim şehir surlarına yakın ıssız yerlere tekke, zaviye ve medrese işlevli yapılar inşa edilmiştir(Aydın ve Diğerleri, 2000, s.109,110).

Zaviyeler kırsal kesimde yaşayan okuma yazması olmayan halkın eğitiminde önemli rol oynamıştır. Gerek Artukoğulları, Akkoyunlular gerekse Osmanlılar Döneminde bir nevi kolonizasyon işlevi gören zaviyelerin açılması siyasi yöneticiler tarafından desteklenmiştir.

Mardin’de bulunan tekkelerin ve zaviyelerin büyük çoğunluğunun Artuklu Dönemi’nden itibaren etkin olan Kadiriye tarikatı tarafından kullanılmış olduğu söylenebilir. Genelde zaviye ve tekkelere, bağlı buldukları tarikat şeyhlerinin gömülmesi adeta bir gelenek haline gelmiştir. Mardin’deki tekkelerin bir kısmının Kadiriye tarikatına ait olabileceğini destekleyen bir bilgiye Osmanlı döneminde 19.yüzyılda yaşamış, Abdülğani Efendi’nin Mardin Tarihi kitabında rastlıyoruz. Abdülğani Efendi “Kölasiyen mahallesinde hükümet konağının kuzeyinde terkedilmiş bir tekke ve yanında medreseden bahsetmiş, Geylani soyundan gelen kişinin tekkede gömülü olduğunu, bir başka tekkenin de Tekkeye mahallesinde yıkık vaziyette olduğunu” belirtmiştir (Abdülğani, 1999 , s.250, Arslan 2017, s.80).

Artuklu Beyliği’nde dini mimaride farklı işlevlerdeki yapıları bir arada bulunduran bir mimari tasarım söz konusudur. 12. yüzyıldan itibaren bina edilen, farklı fonksiyonlardaki yapılarda cami-medrese-türbe, mescid-medrese-türbe, mescid-türbe, zaviye-mescit, birlikteliği görülür. Cami-medresenin birlikte inşa edildiği yapılarda, Mardin Ulu Camisi, Kızıltepe Ulu Camisi ve Abdüllatif (Latifiye) Camisi örneklerinde olduğu gibi medrese, revaklı eyvanlı selsebilli avlunun etrafında sıralanmış hücreler olarak iki kat halinde yükselmektedir ve cami merkezli bir plan kurgusu söz konusudur. Farklı işlevlerdeki mekanların aynı yapı topluluğunda yer alması, daha sonra Selçuklu Dönemi’nde devam edecek mimari kurgunun başlangıcını oluşturmakla beraber, Selçuklularda bu mekanlar ayrı bir kütle halinde veya diğer yapılara bitişik nizamda mimari plan şemasında yer almışlardır. Artuklu Devri dini mimarisinde türbeler, Anadolu Selçuklularında olduğu gibi ayrı yapılar olarak değil, binaların içinde yer alacak şekilde tasarlanmıştır. mescid-medrese-türbenin aynı plan şemasında bulunduğu mimari tasarımda, mescit mihrap önünde enine yöneliş göstererek, yapıda plan şemasında bulunurken türbe, harimin doğu veya batı bölümünde bazen ayrı bir hücrede yer alabilmektedir. Türbe, kare planlı üzeri haç tonozla örtülü bir birim iken bazen dikey doğrultuda üzeri beşik tonozla örtülü olarak mimari planda

bulunmaktadır. Artuklularda banilerin yaptırdıkları yapılarda ve genelde medreselerde gömülmüş olmaları, türbelerin yapıların içinde olmaları kanısını desteklemektedir.

Artukoğulları Beyliği'nin Anadolu topraklarında kuruluşundan itibaren çeşitli devletlerle mücadeleleri olmuştur: Güneyde bulunan Eyyubiler ve Suriye Atabeyleriyle olan mücadeleler bir yandan Anadolu topraklarında da birliği korumaya yönelik politikalar yürütmelerine neden olmuştur. Bu süreçte Eyyubilere ve Zengilere siyasi açıdan olan bağlılıkları neticesinde sanat ve kültürün yanı sıra mimaride de etkileşime sebep olmuştur. Cami-medrese, medrese-türbe plan kurgusunda Suriye ve Mısır'da hüküm sürmüş Eyyubi, Memluklu devletlerinin inşa ettikleri medreseleri ile pek çok yönden yakın özellikler göstermektedir (Altun, 1978, s.; İltis, 1977; Şaman Doğan, 2019, s.544).

SONUÇ

Mardin, tarihi ilk çağlara kadar uzanan kadim geçmişiyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmış bir şehirdir. İlk Çağ'dan Osmanlı Dönemi'ne kadar önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunmasından dolayı zamanla önem kazanmıştır. Şehir ve çevresi özellikle İslamiyet'in gelişi ile birçok coğrafyacı, bilim adamı ve seyyahın uğrak yeri olmuştur. Mardin'de hüküm sürmüş birçok devletin ve beyliğin içinde şehir, özellikle Artuklu Beyliği zamanında, mimari dokusunu kazanmıştır. Artuklu Beyliği'ne üç yüz yıl başkentlik yapmış olan Mardin, kültürel, ekonomik ve ticari yönden de çok gelişmiştir. Akkoyunlu Devleti döneminde ticari ve mimari faaliyetler sürdürülmüştür. Osmanlı Dönemi'nde 17. yüzyıla kadar ticaretin gelişerek devam etmesine karşın Osmanlı mimarisi imar faaliyetlerinde kendini tam olarak gösterememiştir. Mardin'de inşa edilen dini ve sivil mimaride Artukoğullularından alınan mimari gelenek devam ettirilmiştir.

Yapı, Mardin ilinin Artuklu ilçesinde Necmeddin Mahallesi'nin güneyinde, Yeni Yol Caddesi'nin yakınındaki Şeyh Muhammed Zırrar mezarlığının bulunduğu tepede, yer almaktadır. Tepede kuzeyden güneye inen yamaçta konumlanan camide sahabe mezarının olduğu türbeden dolayı, halk arasında yapıya çok önem verilmiştir. Bunun neticesinde Mardin sakinleri bu caminin bulunduğu mezarlığa gömülmek istemiştir. Yapılan araştırmalarda, Zırrar mezarlığında en eski mezar 18. yy' a tarihlenmektedir. Mardin şehir surlarının bu yüzyılda tahrip olması ile mescid ve mezarlığa ulaşımın kolaylaşması mezarlık alanın daha aktif şekilde kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Taş vakfiyenin okutulması neticesinde yapı ve banisiyle ilgili önemli veriler elde edilmiştir. Cami'nin, harim duvarındaki taş vakfiyesine göre, 14. yüzyılda Artuklu veziri, Emîr "Şücâ'ed-dîn Râşid" tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Baninin ve babasının emir ünvanını taşıdıkları ve Artuklu Emir'i el-muzaffer Kara Aslan'a vezirlik yaptıkları, vakfiyede kullanılan "El-mülkî el muzafferî" ifadesiyle anlaşılmıştır. Kitabede eseri's-saîd" söylemiyle yapıdan eser olarak bahsedilmiştir. Baniye duayla başlayan vakfiyede; yapının cinsi, yaptıranın ünvanı ve adı, seceresi, sıfatı ve bu esere vakfedilenler sırasıyla belirli bir yazı kompozisyonunda günümüze aktarılmıştır. Yalnız taş vakfiyenin tarih bölümü tahrip

olduğundan tarihi okunamamıştır, bundan dolayı bu vakfiyenin camiye ne zaman eklendiği açıklığa kavuşamamıştır. Taş vakfiye, Zairi Camisi ile ilgili günümüze ulaşan en erken tarihli belge niteliğini taşımaktadır. Bu vakfiyeden edilen bilgilere göre bu yapının sadece ibadet amaçlı değil eğitim amaçlı olarak da kullanıldığını göstermiştir.

Taç kapının üzerindeki okunmuş kitabeğe göre, cami 1908’de Şeyh Muhammed Ali el-Ensari tarafından onartılmıştır. Zairi Camisi’nde bulunan kitabelerden ve Arapça yazılardan, Şeyh Muhammed Ali el-Ensari’nin bodrum katında aile mezarlığı olduğu anlaşılmıştır. Yapının cenazeliğinde yer alan mezar şahidelerindeki Arapça yazılarda, iki şahideden birinin “Zarrâre bin Ūfi’ye” diğerrinin de caminin restorasyonunda Arapça yazıları tekrar yazanın Hazam bin Abdullah’a ait olduğu görölmüştür. Ayrıca “Zarrâre bin Ūfi’nin” mezar şahidesindeki yazıda “Zarrâre bin Ūfi’nin Hz. Muhammed’in sahabesi olduğu belirtilmiştir. Zairi Camisi’nde var olan kitabe verilerinden yapı türüyle ilgili açıklamalar elde edilmiştir. Bodrum katında yer alan taş kapı kanadı ve kapı lentolarının üzerindeki Arapça yazılarda cami yerine “hâze’l-câmi’i’ş-şerîf” mezar yerine de “Hâzihi Makberetü”, ifadesi kullanılmıştır. Mihrap üzerindeki kitabede, camiden “civar-ı mescidi” söylemiyle mescit olarak bahsedilmiştir. Yapıda kitabelerde kullanılan ayetlerin yapının türüyle alakalı kullanılmış olmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Mesela Zairi Camisi’nde giriş kapısı üzerinde Tevbe suresinin 18. Ayetinde mescitlerden söz edilmiş, insanların mescitlerin onarımı ve inşasını sağlamaları için teşvik edilmiştir. Bu surenin genelde mescit ve camilerde kullanıldığı bilinmektedir. Mezar taşlarında ve mezar odalarında yine yapı türüne uygun kabir hayatını, ölümü, insanın fani, Allah’ın baki olduğunu anlatan ayetler kullanılmıştır.

Yapı, arşiv kaynaklarından, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan restitüsyon raporundan ve taç kapı üzerindeki kitabeden elde ettiğimiz bilgilere göre birkaç kez değişikliğe uğramış ve en büyük onarımını 1908 yılında geçirerek günümüze ulaşmış olduğu tespit edilmiştir. Caminin cenazelik bölümünde bulunan Arapça sülüs kitabe şeridi Mardin’de bulunan diğerr yapılardaki kitabelerle karşılaştırılmış, bunun sonucunda Mardin Ulu Camisi’nin minare kaidesinde bulunan kitabe (1176), Mardin Sitti Radviye (Hatuniye) Medresesi’nin (1206) giriş kapısının üzerinde bulunan taş vakfiye kitabesi ile mihrap

nişindeki yazı şeridi ve Mardin Latifiye Camisi'nin taç kapı nişinde bulunan kitabe ile benzer yazı karakterine sahip olduğu tespit edilmiştir. Cenazelikteki yazı şeridi tahrip olduğu için okunamadığından buraya ne zaman yerleştirildiği kesinlik kazanmamıştır. Yalnız, camiye yapılan müdahaleler sonucunda hem planının hem de yapının özgün görünümünün yitirilmiş olduğundan bahsedilebilir. Zairi Camisi, cephe tasarımı ve bezeme üslubu açısından en son onarım gördüğü tarih dikkate alınarak 19.-20. yüzyılda yapılmış evler ve konaklarla karşılaştırılmıştır. Buradan yola çıkarak Osmanlı dönemi baş mimarları aracılığıyla yerli taş ustaları eliyle bezemede oluşturulmuş yöresel süsleme programının Zairi Camisi'nin kuzey cephesine yansıtılmış olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce araştırmacılar tarafından üzerine çalışma yapılmış olan Zairi Camisi'nin tarihlendirilmesinin yanlış yapıldığı tespit edilmiştir. Tez konumuz olan Camiyi Mardin'deki dini yapılarla plan, mimari özellikler, malzeme, teknik ve süsleme üslubuyla karşılaştırarak bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Tez boyunca yapılan araştırmalardan elde edilen verilere dayanarak Zairi Camisi'nin 14. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini düşünüyoruz.

Yapının giriş kapısındaki alınlığın içinde bulunan kitabe araştırmacılar tarafından 1690-91 olarak okunmuş ve yapı 17. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Kitabeyi ilk okuyanı referans alan araştırmacılar, bu yanlışlığı tekrar etmişlerdir. Caminin taç kapısı üzerindeki aynı kitabeyi Hulusi Lekesiz 1908 olarak okumuştur. Böylelikle caminin tarihi ile ilgili bugüne kadar tekrarlanan yanlış, bu yapıdaki taş vakfiye ve kitabelerin okutulmasıyla düzeltilmiştir.

Ara Altun Zairi Camisi'nde "Avlunun kuzeydoğusunda bulunan yıkılmış kısımların kalıntılarından bir eyvan ve birbirine bitişik iki hücrenin tekrar yapıldığından" bahseder. Tezimizde yaptığımız araştırmalar sonucunda Mardin'de kullanılan selsebilli eyvanların yöresel mimari ögesi olarak cami, mescit ve saraylarda Artuklu Dönemi'nden başlayarak Akkoyunlular ve Osmanlı döneminde de yoğun bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Bu yöresel özellik sebebiyle yıkılmış harabenin selsebilli eyvan olduğunu söylememiz yanlış olmaz.

Zairi Camisi'ni daha önce inceleyen araştırmacılar, yapının sadece mescit olarak kullanıldığını belirtmişlerdir. Biz bu çalışmada caminin mescit, darülkurra ve türbe fonksiyonlarında kullanıldığını, tekrar okuttuğumuz taş vakfiye'den ve dönem

kaynaklarından elde ettiğimiz verilerle belirledik. Cami cenazeliğinde bulunan ve Mardin’de sahabe mezarı olarak bilinen mezarın şahidesinde, Arapça olarak “Zarrâre bin Ūfi” yazısı vardır. Osmanlı arşiv kayıtlarında bu yapıdan “Şeyh Muhammed Ūfi Mescid’i”, “Şeyh Mehmed ez-Zararî Mescid’i”, “Evkaf-ı Şeyh Mehmed bin Avkar be cihed-i mescid” olarak bahsedilmiş, bu bağlamda yapının mescid olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir. 1518’deki tahrir defterinde, “cihed-i türbedar” ifadesinin geçmesi mekânın türbe fonksiyonlu olarak da kullanıldığı bilgisini vermektedir. Zairi Camisi’nin günümüze tek parça halinde ulaşan taş vakfiyesinde öğrencilere Kur’an öğretilmesi için bazı akarlar vakfedildiği bunun neticesinde mekânın darülkurra olarak işlev gördüğü anlaşılmıştır. Bu verilerden yola çıkarak Zairi Camisi’nin ilk inşa edildiği zamanlardan itibaren şehir surlarının dışından, civardaki köylerden gelenlerin vakit namazlarını kıldıkları farklı işlevlere sahip bir mescid, olarak kullanıldığı, söylenilebilir. Mardin şehir surlarının yıkılmasından sonra, yapıya ulaşımın kolaylaşması ve ibadet ihtiyacı sebebiyle mescide 1842’de minber konularak camiye çevrilmiş ve günümüze kadar bu işlevde kullanılmaya devam edilmiştir.

Anadolu’nun fethinden sonra, bu coğrafyaya gelen ve hayatlarını yaylak kışlaklarda göçmen olarak geçiren Türkmenler Artuklular zamanında kısmen yerleşik hayat geçmiştir. Bu beyliğin yıkılmasından sonra yönetimi ele alan Akkoyunlu Emirlerinin yürüttüğü siyasi faaliyetlerle ve tarikat ehli dervişlerin 15.yüzyıldan itibaren Mardin şehir surlarına yakın kurdukları tekke ve zaviyelerle Türkmenlerin yerleşik hayata geçmesi sağlanmıştır. Zaviyeler, tarikat ehlinin öğretisini ve eğitimini yaydığı kurumlar olarak, eğitimi olmayan kırsal kesim için çok önemli hale gelmiştir. Zairi Camisi’ni işlevleri açısından Mardin’de bulunan ve 14. yüzyıldan itibaren inşa edilmiş tekkeler, zaviyeler ve küçük ölçekteki mescitlerle karşılaştırmanın sonucunda bu yapıların Zairi Camisi gibi şehrin çeperinde bulunan sur kapılarına yakın ıssız yerlerde konumlanmış oldukları eğitim, ibadet ve türbe işlevine sahip oldukları görülmüştür. Öte yandan Mardin’de tekke fonksiyonu görmüş olduğunu düşündüğümüz Şeyh Şeyhullah (Şar) Camisi (14.yy), Şeyh Çabuk Camisi (15. yy), Hamit (Şeyh Zebun) Camisi (15. yüzyıl ortaları), Hacı Ömer Halife Camisi (18. yüzyılın ilk yarısı) ile Zairi Camisi’ni karşılaştırdığımızda ise hepsinin ortak yönünün yine

şehir surlarının içinde konumlandıkları, bir mescide sahip oldukları yapıların iç kısımlarına mezar ekledikleri, böylece yapılara kutsiyet atfedilerek şehirde ön plana çıktıkları anlaşılmıştır.

Bu yapıların Şeyh adıyla başlamış olması ve içinde bulundukları tarikat şeyhlerine ait mezarlarından dolayı tekke işlevi görmüş tarikat yapıları olması ihtimalini düşündürmektedir. Mardin'de 14. yüzyıl Artuklu Devri'nden itibaren Kadiriyye, Nakşibendiyye, Sa'diyye, Ticianiyye tarikatları etkin olmuştur. Artuklu Dönemi'nde Kadiriyye tarikatının yaygın olduğunu göz önüne alırsak, bu yapıların Kadiriyye tarikatı şeyhlerince eğitim yapısı olarak kullanılmış olduğu düşünülebilir. Bütün bu verilerden yola çıkarak Zairi Camisi'nin şehir surlarının dışında, konumlanmış olması ve Şeyh Muhammed Zarrar bin Ufi'nin mezarını barındırması mescit ve eğitim yapısı olarak kullanılmış olması, Zairi Camisi'nin tekke ve zaviye işlevi görmüş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Artuklu Beyliğinde 12. yüzyıldan itibaren dini mimaride görülen farklı işlevdeki yapıları bir arada kullanan mimari tasarım daha sonra Selçuklularda küçük farklarla devam ettirilmiştir. Selçuklularda mekanlar ayrı bir kütle olarak veya diğer yapılara bitişik nizamda mimari plan şemasında yer almıştır. Osmanlılarda ise çeşitli fonksiyonlardaki yapılar aynı avlu içinde farklı plan şemasıyla birbirinden bağımsız mimari tasarımlar olarak kullanılmıştır.

Zairi Camisi, plan şeması, malzemesi, tekniği, mimari öğeleri ve süsleme programı açısından Artuklu Döneminin geleneksel üslubunu yansıtmaktadır. Bu yöresel özellikler mihrap önü kubbesi enlemesine yönelik gösteren mekân düzeni ve avlusudur. Artuklu Devri mimarisinden farklı olan yönü, eş bölüntülü bir plana sahip olmasıdır. Yapı Mardin'deki Türk Devri eserleriyle plan, mimari tasarım, mekân kurgusu, malzeme-tekniğin ve süsleme üslubu bakımından karşılaştırıldığında, Molla Hari Camisi (14.yy. sonu) ile benzer nitelikler taşıdığı anlaşılmıştır. Artuklu'nun enlemesine yönelik gösteren mihrap önü kubbeli plan tipinin Mardin Ulu Cami ve Kızıltepe Ulu Cami gibi büyük boyutlu yapılardan sonra, Zairi Camisi gibi küçük boyutlu bir yapıya yansıtılması yapıyı Artuklu Mimarisi içinde öne çıkarmaktadır. Geleneksel Artuklu Mimari yapısı, Akkoyunlular tarafından Reyhaniye Camisi'yle (15. yy. sonu, 16. yy. başı) hem plan tipi hem de işlevsel olarak

sürdürülürken, Osmanlılar Artuklu'dan devralmış olduğu geleneksel mimari kurguyu mahalle arasına inşa ettirdiği küçük boyutlu mahalle mescitleriyle devam ettirmiştir. Kıseyri Cami (16.yy. ortası), Hacı Ömer Halife Cami (18.yy. ilk çeyreği), Şeyh Şarran Mescidi (18.yy. ilk çeyreği) bunların en güzel örnekleridir.

Zairi Camisi'nin enlemesine yönelik gösteren eş bölüntülü mihrap önü kubbeli plan tipi 11. yüzyıldan beri Güneydoğu Anadolu'nun Urfa, Diyarbakır gibi şehirlerinde yaygın kullanım alanı bulmuş olduğu, bazı birimlerde üst örtü sisteminde sadece kubbe, haç veya yıldız tonoz kullanıldığı gözlenmiştir. Bu bağlamda örtü sisteminde bazı denemeler yapıldığı söylenebilir. Anadolu'da Urfa'da Yusuf Paşa Camisi (1709), Diyarbakır'da Arap Şeyh Camisi'nde (1644) kullanılan eş bölüntülü plan şemasında örtü sisteminde sadece kubbe kullanılmıştır. Zaman içinde mescitlerde kullanılan eş bölüntülü mekân tasarımı sonraki örneklerde Beylikler Döneminde geliştirilerek Erken Osmanlı Döneminde de kullanılmaya devam etmiştir.

Artuklu dönemi cami mimarisi incelendiğinde iki tip öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, enlemesine kurgulu enlemesine sahınlı mihrap önü kubbeli tip, ikinci ise enlemesine yönelik gösteren eş bölüntülü mihrap önü kubbeli tiptir. İlk grupta bulunan mimari kurguda kubbe, mihrap önünde ve çeşitli boyutta yer almaktadır.

Zairi Camisi Anadolu Türk Mimarisi içinde Mardin'de eş bölüntülü planıyla Artuklu'nun enlemesine yönelim gösteren geleneksel mekân tasarımını sürdüren eşsiz bir örnektir. Yapı Plan şeması ve mekân kurgusuyla Güney Doğu Anadolu'daki bazı cami ve mescitleri büyük oranda etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdüsselam Efendi, (2007). *Mardin Tarihi* (H. H. Güneş. Haz.), İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın.
- Abdülğani Efendi, (1999). *Mardin Tarihi* (B. Zengin. Haz.). Ankara: Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Algar, H. (2006). Nakşibendiyye, *İslam Ansiklopedisi*, (c.32, s.335-342). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Algül, H. (1994) Ebu Eyyüb el-Ensari, *İslâm Ansiklopedisi*, (c.10, s.123-125) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Alioğlu, E. F. (2003). *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*. (2. Bs.). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Alptekin, C. (1991). Artuklular, *İslam Ansiklopedisi* (c.3, s. 415-418). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı
- Altın, A. (2015). *Gaziantep Türk İslam Mimarisi Eyyubilerden Cumhuriyete*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Altun, A. (2011), *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: Acar Basım.
- Altun, A. (1988). *Orta Çağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Altun, A. (1973). Anadolu’da Artuklu Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar. *Vakıflar Dergisi*, (10), 229-233.
- Altun, A. (1978). *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Altun, A. (1991). Artuklular. *İslam Ansiklopedisi*, (c.3, s. 415-417). Türkiye Diyanet vakfı Yayınları.

- Altun, A. (1991). Artuklu Sanatı. *İslam Ansiklopedisi*, (c.3, s. 418-419). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Anonim, (1982). Mardin, *Yurt Ansiklopedisi*, (c:8, s.5750-5845). İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
- Anonim, (1998). Haydar, *İslam Ansiklopedisi* (c.17, s.24). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Arık, M. O. (1976). “*İslam Mimarisine Türklerin Getirdikleri*”, *İslam Sanatında Türkler*, (8-16) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Arslan, A.S. (2011). *Anadolu Türk Mimarisi'nde Cami ve Mescitlerde Pencere Açıklıklarının Gelişimi (İç Anadolu Ölçeğinde 12.-20.yy)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Arslan, A. (2017). *19. yüzyıldan Günümüze Mardin'de Tasavvuf Kültürü*. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Aslanapa, O. (2021), *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıcı ve Gelişmesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Aslanapa, O. (1993). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aşık, N. (1994) Dırâr B. Ezver, *İslâm Ansiklopedisi*, (c.9, s.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Atik, Ö.F. (2021). *Merkezileşme Sürecinde Mardin'de İmar ve İnşa Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mardin.
- Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O., Ünsal, S. (2000). *Mardin- Aşiret- Devlet*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- Azamat, N. (2001), Kadiriyye, *İslam Ansiklopedisi* (C.24, 131-136). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Barbaro, J., (2005), *Anadolu ve İran'a Seyahat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Bakırer, Ö. (2006). Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerin Konum, Şekil, Malzeme ve Tezyinat Örnekleri, *Vakıflar Dergisi*, (9), 337-365.
- Bekin, D. (2011), *Tarihin Işığında Mardin*. Ankara: Mardin Valiliği.
- Bizbirlik, A. (1995), *16. Yüzyıl ortalarında Diyârbekir Beyliğinde Vakıflar*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya
- Bodakçı, A. (2017). *Mardin Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Bozkurt, N. (1993), Darülkurra, *İslam Ansiklopedisi* (C. 8, s.543-545). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Buckingham, J.S., (1827), *Travels In Mesopotamia*, London: New York Public Library.
- Büyük, İ., (2009), *Şeyh Hamid-i Mardini ve Hadiliğin Hamidiyye Kolu*, Şırnak Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Şırnak.
- Çakan, İ.L. (1988) Ebû Yahyâ Abdullah B. Üneys el-Cühen-î *İslam Ansiklopedisi*, (c.1). İstanbul: Diyanet Vakfı.
- Çelebi, E. (2006) *Seyahatname*, (çev; T. TemelKur'an, N. Aktaş, M. Çevik), İstanbul: Yeni Şafak Kültür Yayınları.
- Çelebioğlu, B. (2018). *Fotoğrafik İmge ve Fotoğraflar Üzerinden Mardin Okuması*, Yüksek Lisans Tezi, Artuklu Üniversitesi, Mardin.
- Çetin, Y. (2008). Silvan Ulu Camisi'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi ve Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30), 21-40.
- Dolapönü, H. (1972). *Mardin Tarihi*, İstanbul: Hilal Matbaa.
- Duran, R. (2001). *Selçuklu Devri Konya Kitabeleri (İnşa ve Ta'mir)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Durukan, A. (1995). Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri. *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri*, (s.51-62), Ankara: II: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi
- Eken, G. (2006), 19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine, İ. Özcoşar ve H.H. Güneş (Haz.) *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri*, (467-475), İstanbul: Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayınları.
- Eken, G. (2006). “19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (20), s. 233- 253.
- Erdal, Z. (2020), Mardin’deki Artuklu Türbeleri, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 9 (1), 455-486.
- Erdal, Z., (2017). Mardin Ulu Cami üzerine yeni görüşler, *Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 433.
- Ferdi K. (2006). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*. (İ. Özcoşar ve H.H Güneş Ed.), İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları.
- Gabriel, A. (1940). *Voyages archéologiques dans La Turquie orientale*, Ed. De Boccard, I-II, Paris.
- Gabriel, A. (2014). *Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler*, (Çev: İ. Çetin), Ankara: Dipnot Kitapları
- Gertrude Bell Archive, Newcastle University, <http://www.gerty.ncl.ac.uk/> (Erişim: Kasım 2020).
- Göyünç, N. (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Güler, M., Aktuğ, A. (2006) 12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri, *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi Mimarlık Planlama Tasarım*, 5(2), s.83-90.
- Gün, M. (2018). *Eski Mardin’deki Türk Devri Mimarisinde Eyvan Kullanımı*. Yüksek Lisans Tezi. 19 Mayıs Üniversitesi, Samsun.

- İbn Batutta Tanci, Ebu Abdullah Muhammed, (2000), *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev.; A Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Cübeyr, (2003). *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev; İsmail Güler, İstanbul: Selenge yayınları.
- İlter, F. (1969). Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. Ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri, *Vakıflar Dergisi*.s.197-208.
- Karaçam, H. (2012). *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Köprülü F. (1978). Artuk Oğulları. *İslam Ansiklopedisi* (c.I, s.617-625). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kürkçüoğlu, A.C. (1993). *Şanlıurfa Camileri*. Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları.
- Nasıroğlu, M. (2010). *Batılı Seyyahların gözüyle Mardin ve çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*. Yüksek Lisans Tezi. Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Şahin, M., Altuntaş, H., (2011). Kur'an-ı Kerim Meali. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Şaman, N. Yazar, T. (1991). Kayseri Köşk Hanıkahı. *Vakıflar Dergisi*, s.301-314.
- Okumuş, E. (2007). Artuklularda Din-Toplum İlişkileri, İ. Özcoşar, (Ed.) *I. Uluslararası Artuklular Sempozyumu Bildirileri*, (s.327-342), Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayınları.
- Özcoşar, İ (2009). *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*. Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Özcoşar, İ. (2018). Şehir ve İktidar: Tanzimat Öncesi Osmanlı Mardin'inde İktidar. *Mukaddime Dergisi*, 9(1), 1-22.

- Özköse, K. (2012). Ahmed b. Muhammed Ticani. *İslam Ansiklopedisi* (c.41, s.130-133). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Papuccu, G. (2019). *İslam Sanatında 16. Yüzyıla Kadar Ulu Cami Geleneği*. Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Polo, M. (1985). *Geziler Kitabı*, (Çev; Ömer Güngören), İstanbul: Yol Yayınları.
- Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri*. Ankara: Doğu Ltd. Matbaası.
- Sözen, M. (1981). *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Sözen, M. (2005). Yeniden Mardin. *Taşın Belleği Mardin*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Şancı, F. (2006). *Hatay İlinde Türk Mimarisi I*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara
- Şaman Doğan, N. (2019). Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Darüşşifalarında Türbe, *Bellekten*, 33,519-553.
- Şengül A., B. (2004). Mardin'de Kültürlerarası Yaşam: Konut Mimarisi Bağlamında Bir Değerlendirme, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, 7-60
- Şümeysani, H.K.(1985). *Mardin Tarihi*. Çev.Erdoğan N.Güney Lübnan: Basılmamış.
- Taşdemir, M. (2002). Mardin. *İslam Ansiklopedisi* (c.28, s, 43). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Turan, O. (2004). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Uluçam, Abdüsselam, (2012) Mardin Ulu Camii, *İslam Ansiklopedisi*, (c. 42, s.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı
- Uluçam, A. (2005). İslam Dönemi Mardin'i. F. Özdem (Ed.). *Taşın Belleği Mardin*, (s.99-115). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yavuz, M. (2020). *Mardin Artuklu Cami ve Medreselerinde Taç Kapılar*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Yeşilmen, F. (2017). *Mardin Taş Oymacılığında Hat Sanatı*, Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, Uşak.

Yılmaz, A. (2008). *Kur'an'daki Kıssaların Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi. Sakarya.

Yücer, H.M. (2008). Sa'diyye, *İslam Ansiklopedisi*, (c.35,410-413). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Arşiv Belgeleri

B.O.A., Y.PRK.UM., 38/25, 17 Nisan 1313.

EK 1. ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: 31/01/2024	
Tez Başlığı: Mardin Zairi (Şeyh Muhammed Zarrar) Cami Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*: Mardin Zairi (Sheigh Muhammed Zarrar) Mosque	
Yukarıda başlığı verilen tezinin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 195 sayfalık kısmına ilişkin, 30/01/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezinin benzerlik oranı % 6 'dır.	
Uygulanan filtrelemeler*:	
1. ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç	
2. ☒ Kaynakça hariç	
3. ☒ Alıntılar hariç	
4. ☐ Alıntılar dâhil	
5. ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezinin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Mehtap ALAN /İmza	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Mehtap ALAN
	Öğrenci No	N17221179
	Enstitü Anabilim Dalı	Sanat Tarihi
	Programı	Sanat Tarihi

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Tülün DEĞİRMENCİ TURAL

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yazım Dilinde yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-15
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.12.2023
	FRM-YL-15 Yüksek Lisans Tezi Orijinallik Raporu <i>Master's Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ART HISTORY

Date: 31/01/2024

Thesis Title (In English): Mardin Zairi (Sheigh Muhammed Zarrar) Mosque

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 30/01/2024 for the total of 195 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 6 %.

Filtering options applied**:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. References cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

Kindly submitted for the necessary actions.

Mehtap ALAN /Signature

Student Information	Name-Surname	Mehtap ALAN
	Student Number	N17221179
	Department	Sanat Tarihi
	Programme	Sanat Tarihi

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED

Prof. Dr. Tülün DEĞİRMENCİ TURAL

**As mentioned in the second part [article (4)/3]of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding refence, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: .../.../.....	
Tez Başlığı (Türkçe): Mardin Zairi (Şeyh Muhammed Zarrar) Cami	
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*: Mardin Zairi (Sheigh Muhammed Zarrar) Mosque	
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir. 	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Mehtap ALAN /İmza	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Mehtap ALAN
	Öğrenci No	N17221179
	Enstitü Anabilim Dalı	Sanat Tarihi
	Programı	Sanat Tarihi

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Tülün DEĞİRMENCİ TURAL

* Tez **Almanca** veya **Fransızca** yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-YL-09
		Yayın Tarihi Date of Pub.	22.11.2023
	FRM-YL-09 Yüksek Lisans Tezi Etik Kurul Muafiyeti Formu <i>Ethics Board Form for Master's Thesis</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev.Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OF ART HISTORY	
Date: .../.../.....	
Thesis Title (In English): Mardin Zairi (Sheigh Muhammed Zarrar) Mosque	
My thesis work with the title given above:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Does not perform experimentation on people or animals. 2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). 3. Does not involve any interference of the body's integrity. 4. Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. 5. Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions. 	
I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct.	
I respectfully submit this for approval.	
Mehtap ALAN /Signature	

Student Information	Name-Surname	Mehtap ALAN
	Student Number	N17221179
	Department	Sanat Tarihi
	Programme	Sanat Tarihi

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED

Prof. Dr. Tülün DEĞİRMENÇİ TURAL